

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192687

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M83/D1 Pa Accession No. M4719

Author दाण्डेकर गोपाळ श्रीरामकृष्ण

Title पुरुषवक्ता 1955

* This book should be returned on or before the date last marked below.

प ड घ व ली

गो पा ल नी ल क ण्ठ दा ण्डे कर

किंमत साडेचार रुपये

मौज प्रकाशन : १७

आवृत्ति पहिली : १५०० प्रती
२४ मार्च, १९५५

पहिल्या आवृत्तीखेरीज
इतर सर्व हक्क लेखकाच्या स्वाधीन

वेष्टन : केशव फडके

मुद्रक :

वि. पु. भागवत
मौज प्रिंटिंग ब्यूरो
खटाववाडी, मुंबई ४

Checked 1965

044000006

प्रकाशक :

वा. पु. भागवत
मौज प्रकाशन लि.
खटाववाडी, मुंबई ४

बोलायचा. पण माणूस कसला होता ! साडेचार हात उंच. दोन हात जाडा. जेवायला बसला म्हणजे पायलीचा भात एका सपाट्याला उडवायचा.

त्यानं चार बायका केल्या होत्या. त्यांतली एक खाडीपलीकडे तिचं माहेर होतं, तिथं पळून गेली. हा गेला. बायकोच्या शिंज्या धरून तिला पाटुंगळीं टाकलीन्, नि तस्सा सवंध खाडी पोहून आला. बायको खाडीभर आरडत होती, नि त्याच्या पाठींत दणके घालीत होती. पण याला डीम कांहीं झालं नाही ! घरीं आणून बायकोला गाईच्या खुंब्याला बांधून घातलीन्, नी म्हणाला, “रांड पलून जाती !”

असला राक्षस. पण कामालाहि तसलाच. सकाळीं एकदां नागलीच्या आट-दहा भाकरी खाऊन कामाला लागला, कीं मग वाघासारखा दिवसभर कामाचे नाभाडे काढीत असायचा. काम जणुं थराथरा कापायचं त्याच्यापुढं.

एकदां रघोभटांनीं त्याला हांक घातली,

“गंगाण्या—”

“वो.”

“रे, एकदां हें रान काढून टाकायचांयु.”

“मंगशीन् कारूं.”

“मंगशीन् केव्हां ? वाढलंय बघ कसं अस्वलाच्या केसांसारखं.”

“मंग म्हन्तांय तरी काय ?”

“कुऱ्हाड घे घासून कुऱ्दावर, नि चल माझ्याबरोबर.”

दोघे कुऱ्हाडी पाजळून निघाले. षडाधडा झाडं तुटायला लागलीं. वावेंत मावणार नाहीत अशीं कुंभ्याचीं नि किंजळीचीं झाडं—पण कुऱ्हाडीच्या आट-दहा घावांत गंगाण्या भुईसपाट करायचा.

एक झाड होतं रानावळीचं. राघोभट म्हणाले,

“गंगाण्या, तें तोडूं नकोस रे.”

“करायचां काय ? झंय् लागतील तितक्या आवली !”

“अरे, नको तोडूं सांगतांय तुला !”

पण ऐकेल तर तो गंगाण्या कसला ? मुलखाचा धसमुसळ्या ! त्यानं घाव घातलाच बुंध्यावर. तदशी कुऱ्हाड मागं फिरली, नि हा रक्ताचा दोदाणा वहायला लागला त्यानून !

कुऱ्हाड फेंकून दिली गंगाण्यानं, नि फडाफडा आपल्याला थोबाडून घ्यायला

लागला. राघोभटांचं लक्ष नव्हतं. गेंगाण्याचा आरडा ऐकला, तशीं अचंब्यानं ते म्हणाले,

“रांडेच्या, वेड लागलं काय ?”

“राघूकाका, मना—मना—”

“झालं काय ?”

“हे आक्रीत बघा !”

“काय रे हे ? कुन्हाड पायावर बसली की काय ?”

“न्हायू ! आवळींतून निघतांयू रगात !”

हातांतली कुन्हाड खाली टाकून राघोभटांनीं आवळीपुढं नमस्कार घातला. म्हणाले,

“आवळीमाते, आम्ही तुझीं लेकरं. गेंगाण्याला माहीत नव्हतं. त्यानं चुकून तुझ्यावर घाव घातला. तूच आम्हांला एवढीं वर्सं वागवून घेतलंस. न कळतां अपराध झाला. आतां तू द्रिष्टांत देईपर्यंत तुझ्या खाळून उठायचा नाहीं. गेंगाण्याला झाडं तोडायला मीं सांगितलं होतं. त्याचा अपराध नाहीं हा. माझा आहे. शिक्षा करायची ती मला कर.”

“राघूकाका, तुमांजा कां शिक्षा ? मना शिक्षा. मिनीं मारला घाव.”

“गप्प ब्रैस ! तू तरी मीं सांगितलं म्हणूनच कुन्हाड उचललीस ना ?”

“पर आवळी तोरुं नोको, असां तुमीं मना सांगलां व्हतांतू.”

“तू गप्प ब्रैस ! तुला कांहीं समजत नाहीं. माझा गडी तू. बऱ्याचा धनी मी, अन् वाड्याचा तू ? तें नाहीं व्हायचं. मीच शिक्षा भोगीन.”

खोत नि कूळ. दोघेहि हड्डी. दोघेहि मांड्या घालून बसले आवळीखालीं. हा म्हणतो, मी शिक्षा भोगीन. तो म्हणतो, मी भोगीन.

एक दिवस झाला, दोन झाले. खाणं नाहीं पिणं नाहीं. तिसऱ्या रात्रीं दोघांनाहि द्रिष्टांत झाला. अशी घवघवीत सवाशीण आली दोघांच्या स्वप्नांत. म्हणाली,

“मी कांहीं रागावल्यां नाहीं. पण झाड तोडूं नका, नि त्याच्याभोवतीं पार बांधा. आवळीं अष्टमीला माझ्या नांवानं दोन कुमारिका जेवायला घालीत जा.”

लगेच आवळीभोवतीं पार उभा राहिला.

झालं. झाडोरा तोडला. मोठाले रुख होते ते तसेच ठेवले. मुळ्या खणून काढायला लागले. लागवडीस आणायची होती ना जमीन ? म्हणून. भिवऱ्या

म्हणून दुसरं एक कुळ होतं, तें, गेंगाण्या नि राघोभट तिचे चोंढे पाडायला लागले.

एका ठिकाणीं होतं एक टेकूड. नेमकीं नव्हेत, पण अंधुक अंधुकशीं ब्रिळि दिसत होती. गेंगाण्या नि भिवन्या दोघे कुदळी घेऊन टेकूड उकरायला लागले. वरचा पापुदा दूर केला, तशीं ब्रिळं उघडीं पडलीं. राघोभट धोंडी रचीत होते बांधावर, ते आरडले,

“गेंगाण्या, ब्रिळं दिसताएत रे ! सांभाळून उकरा !”

गेंगाण्या फिदीफिदी हसला नि म्हणाला,

“आमचा खोत दुंगान खाजवायचां असंल तरी बी सांभाळून खाजवील ! गळूं बिलूं झालां तर !”

“गेंगान्या, तुजां बी असलां इद्रूप बोलनां ! रागूकाका उगीच काय बी सांगायचा न्हाय !”

“भिवन्या, माजां म्हन्नां असां हाय, कीं हा थ्येकूर खनाया नको ?”

“चालूं घे, चालूं घे ! तुजां बोलनां ऐकतांना मना तरास येतो.”

गेंगाण्या आपल्या तळहातांवर थुंकला, नि दोन्ही हात चोळून त्यानं पुनः कुदळ उचललीन्. एक धाव घातलान् तशीं फोऽऽ असा लांबवेरी ऐकूं जाणारा धुंदारा सोडीत हे येवढे थोरले महाराज बाहेर पडले ! हे असले जाड !

पिवळा धमक ! डोळ्यांवर पापण्या लोंबताहेत. अंगावर बोट बोट केस. बाहेर येतांच सुपाएवढी फणा काढलीन्, नि भात भरडायच्या जात्याच्या तळींएवढं वेटोळं घालून बसला !

भिवन्यानं गेंगाण्याचा बाव्हटा धरून त्याला मागं ओढलंन्. एवढा राक्षस गेंगाण्या खरा, पण तोहि कुदळ खालीं सोडून वेंधळ्यासारखा दुकुदुकु बघायला लागला. घाम फुटला त्याला.

फोफाटा ऐकला नि तसे राघोभट धावत आले. गेंगाण्याला मागं घालून ते दांडकं उचलून पुढं झाले. तंवर गेंगाण्याहि सावरला. त्यानं कळकीचा दांडा पडला होता, तो उचलला. भिवन्यानंहि एक लाकडू उचललंन्.

पण नागोबा थंडपणं यांच्याकडे पहातोय ! गेंगाण्या म्हणाला,

“मागं व्हा तुम्ही राघूकाका !”

“ऐक रांडेच्या ! काम मोठं आहे. जरा विचार करून मारला पाहिजे धाव. तूं तस्सा पलीकडून हो, त्या बांधाच्या अंगानं. सांभाळून हो !”

तिचे तिहींकडून झाले. राघोभटांनीं दांडकं वर केलं, तसा चमत्कार काय प. २

तो ऐका ! नाग आपला डोलतोय ! नको मारूं म्हणतोय ! आंसवं गळताहेत त्याच्या डोळ्यांतून !

राघोभटांची नि त्याची दृष्टिभेट झाली. दोघे एकमेकांकडे पहाताहेत. एकदम राघोभटांनीं दांडकं खालीं घेतलं, नि आरडले,

“गेंगाण्या !”

“वो !”

“मागं सर.”

“कां वो राघूकाका ?”

“अरे, रडतोय नाग. मारूं नको म्हणतोय.”

“पन् काका, माजां डास धरील—”

“नाहीं धरायचा.”

हताश होऊन मागं सरला गेंगाण्या. दांडा खांद्यावर टाकून म्हणाला,

“मग आतां काय करायचां ?”

“थांबवा काम. पुरे झालं आज. हे महाराज जाताहेत कुठं, तेवढं पहा म्हंजे झालं.”

तिघेहि बांधावर बसले. संथपणं नाग आपला बिळांत शिरला. गेंगाण्या दिवसभर कुरकुरत राह्यला. त्याचं काय म्हणणं, कीं मीं कुदळ मारल्यै, माझा दंश धरणार नाग. शेवटीं चिडून राघोभट म्हणाले,

“गेंगाण्या, आला नाग तुला चावायला, मग मी होईन हो पुढं ! मला चाववून घेईन.”

“पन् राघूकाका, तुमाला सोधायचां खुटं ?”

“मी माझ्या पंचाच्या कासोटीला बांधून ठेवतो तुला, नाहीं तर तूं तुझ्या लंगोटीच्या टोकाला बांध मला. रांडेच्या, सांगतोय तुला, नाहीं दंश धरायचा हा नाग. अरे, हा कांहीं साधा नाग नव्हे !”

रात्र झाली. राघोभटांनीं गेंगाण्याला ओसरीवर सावध झोंपायला सांगितलं, नि आपण झोंपले अंगणांत. पहिल्या रात्रीं एकदम दचकून जागे झाले ते.

“गेंगाण्या—”

“वो !”

“कण्हतोएस रे कां ?”

“मी नाय बा.”

“तू नाही तर कोण मी ! चांगलं स्वच्छ कण्हणं ऐकू येतंयू.”

“व्हय, पर मी नांयू.”

“मग कोण ? वाटेचा चोर ?”

“त्ये मनां हो काय म्हाईत ?”

रात्रभर आपलं कण्हणं ऐकू येतंयू. पहाटे पहाटे बंद. उजाडल्यावर पाहिलं हिकडेतिकडे शोधून तें कुठं काहीं नाही.

दुसऱ्या दिवशीं तेवढा टेकाडाचा भाग सोडून बाकीचे चोडे पाडले, नि रात्रीं पुनः आदल्या दिवसासारखे झोंपले हे दोघे. त्या रात्रीं झोंप लागत्ये न लागत्ये तों राघोभटांच्या स्वप्नांत एक जख्ख म्हातारा उभा ! डोळ्यांत पाणी. घसा सुजलेला. म्हणाला,

“खोता, मी जुन्या धामधुर्मीतल्या दाभोळच्या राजाचा प्रधान. राजाला राज्य सोडून पळावं लागलं, तसा मीहि या अरण्यांत लपून बसलों. हितंच मेलें मी. वासना राखली, म्हणून नाग झालों. काल तुमच्या दृष्टीस पडलों. एखादा असता, तर मला मारताच. तू भला माणूस. मला सोडून दिलंस.

“आणखी एक काम कर माझं. गंडमाळा झाल्यैत मला. तेवढ्या कापून काढ. काल रात्रीं मीच कण्हत होतों. घाबरूं नकोस. चावायचा नाही मी. उद्यां सकाळीं माझ्या बिळाजवळ ये.”

स्वप्नांतून जागे झाले राघोभट. त्यांनीं गेंगाण्याला हांक घालून उठवलं, नि हा दृष्टांत सांगितला.

“मग काय करायचा यवजलांयू ?”

“करतोएस काय ? एवढा आला बापडा स्वप्नांत. कळवळून सांगितलंयू. जायचं नि काढायच्या गंडमाळा.”

सकाळीं घरीं न सांगतां कटथार घेऊन बाहेर पडले राघोभट. तिकडून आला गेंगाण्या. त्याच्या हातीं चिलखत.

“चिलखत रे कशाला आणलांस ?”

“इक्तां आंगावर घालून मंग गंडमाला कापा.”

“तें रे कशाला सोंग आणखी ?”

“न्हाय काका. इक्तां घाला.”

“अरे चावायचा नाही तो. दृष्टांत दिलायन्.”

“मला बी द्रिष्टांत झाला तुमाला चिलखत घालाया लावावा असा.”

“तूं का ऐकायचाएस ? आण.”

राघूकाकांनीं अंगावर चिलखत चढवलं, नि दोबे टेकाडाजवळ गेले.

“या महाराजा ! आलोंय् गंडमाळा काढायला.”

तशीं आपलं तें एवढं थोरलं धूड बाहेर निघालं, नि या दोघांच्या समोर येऊन आडवं पडलं !

“गेंगाण्या, असा पलीकडून हो. ही हळद घे. मीं कापलं कीं मग सांगेन तेव्हां घाल जखमेवर.”

अलगद कट्यारीनं कापल्या गंडमाळा, नि वर गेंगाण्यानं हळद घातली. मग पटीनं बांधली जखम. दोघांनीं नमस्कार केला नि राघोभट म्हणाले,

“महाराजा, अशीच लागेल तेव्हां सेवा घेत आ.”

त्या रात्रीं म्हातारा पुनः स्वप्नांत आला, नि म्हणाला,

“खोता, शाबास तुझी नि शाबास तुझ्या गड्याची. आतां माझं टेकूड तेवढं मोकळं सोडून भोतालीं बागा करा. चांगल्या उठून येतील. माझ्या मानेला चार चिरे दिलेस. तुझ्या चार पिढ्या सुखानं या बागा पिकवून खातील !”

राघोभट नेमानी नागपंचमीला त्या टेकडाजवळ इवलं दूध नि लाह्या नेऊन ठेवीत. अगदीं परवां व्यंकूभावर्जीच्या मनीं दळभट्टीपणा उभा राहीपर्यंत तो नेम चालू होता आमच्या घरीं. पण तें सगळं मग सांगेन.

चोंढे पाडले, बागा लावल्या—गांव हिरवागार दिसायला लागला. पण तेवढ्यांत आणखी एक अरिष्ट येऊन गेलं गांवावरून.

मराठे नि मुसुनमान यांच्या अंजनवेल अन् दाभोळेसाठीं सारख्या लढाया चालायच्या. दाभोळ बंदर ना ? म्हणून. तर दाभोळेस मुसुनमानांचा चांगला जमाव. भल्या भक्कम जुन्या काळच्या मसुदी. बंदरपट्टीला सगळीं मुसुनमानांचीं घरं. आजहि तशींच आहेत.

पडघवली नि दाभोळच्या मधोमध एक भली उंच टेकडी आहे. एकटीच उभी आहे बापडी. चिवड्याची सुळकुंडी पुडी उपडी ठेवावी ना, तशी सुळके-दार. तिच्यावर आहे बालेपिराचं ठाणं. एन्हवीं पडघवलींत सुद्धां उन्हाळ्याच्या भरांत पाण्याचा कोण काहार ! पण तेवढ्या उंच बालेपिराजवळ काळ्याशार पाण्याची कसली छानदार बाव आहे ! त्या पट्ट्यांतल्या मुसुनमानांची बालेपिरावर

भारी श्रद्धा. कितीक आपले हिंदूसुद्धां त्याला गलेफ वाहण्याचा नवस बोलतात.

त्या बालेपिराचीहि कथाच आहे. पहिला समुद्र म्हणे तेव्हाटा उंच होता. हें आपलं कांहीं तरीच आहे हो ! पण असं म्हणतात. तर समुद्रांत झालं जौळ. एक गलबत सांपडलं त्या जौळांत. नाखवा होता मुसुनमान. तो देवाला म्हणाला,

“अह्मा, आतां तुझ्यावर भरवसा रे बाबा ! जर गलबत वांचवशील, तर इथून पुढं धंदा सोडून तुझी सेवा करीन.”

या टेकडीच्या टोकाला जो खडक आहे, तिथं गलबत लागलं. माणसं बचावलीं. लगेच नाखवा खाली उतरला. गुडघे टेकून फाट्या पटला. नि तेव्हांपासून तो ती टेकडी सोडून कुठं गेला नाही. सामक्षा म्हणून त्या गलबताचा नांगर आहे तिथं.

तो मेल, त्याचं थडगं बांधलं तिथंच. त्याचं नांव बालेपीर.

अशी सवंध बंदरपट्टी मुसुनमानांची.

तर राघोभटांच्या वेळीं एकदां दामोळ मुसुनमानांकडे जायचं, तर दुसऱ्यादां आपल्याकडे यायचं. त्यामुळं घोडेस्वारांचीं टोळकीं भोतालीं नेहमीं धुमाकूळ घालायचीं. आतां पडघवली अगदीं डोंगराच्या बेचक्यांत. एक्या बाजूनी ओणीच्या डोंगराची सोंड खाडीपर्यंत उतरलेली. नि दुसऱ्या बाजूनी पडघवलीची टेकडी बसलेली. खोऱ्याच्या मधोमध पन्हा, नि पन्हाच्या एका अंगाला ओणी नि दुसऱ्या बाजूला पडघवली.

असं डोंगरांत गांव असल्यानं कधीं या भुरग्या टोळ्यांचा त्रास व्हायचा नाही गांवाला. पण कशी दुर्बुद्धि आली मनांत कुणास ठाऊक, एक्या दिवशीं एक टोळी वळली पडघवलीकडे.

संध्याकाळीं जेवणं उरकलीं. बागेंत ऊस लावला होता, त्यांत डुकरं येऊन नासाडी करीत. म्हणून गंगाण्याला राखणवाड्यांत झोंपावं लागे. अधलीचा भात नि सहा सात भाकरी हादडून तो राखणवाड्यांत गेला. बायकामुलं झोंपलीं. राघोभट ओसरीवर उंडीच्या तेलाची दिवली पेटवून योगवाशिष्ठ वाचीत बसले.

असा पहिला प्रहर लोटला असेल. तों सड्यावर आरडा ऐकायला आला. कुत्रा होता दाराशीं. तोहि जोराजोरानं भुंकायला लागला. आमच्या घरापासून अर्ध्या हांकेवर नारभटांचा ठाव. तीं दोन घरं झालीं होती. त्यांच्या दारींहि मोठ्ठा धनगरी कुत्रा होता. तो लागला भुंकायला. त्याचा भला थोरला आवाज. सगळीं दरी दुमदुमली त्याच्या आवाजानं.

राघोभटांनीं पोथी गुंडाळून ठेवली. राघोभटांचा थोरला मुलगा होता दहा वर्सांचा. चिंतू नांव. ते माझे पंजेसासरे. पण आपलं सांगायला सोपं जावं, म्हणून आतां चिंतूच म्हणतयें.

“चित्या—”

खापरपंजेसासूबाईंनीं चिंतूला दुसक्या देऊन उठवलं.

“चित्या, हांक मारताएत रे !”

डोळे चोळीत चोळीत चिंतू बाहेर आला.

“आरडा कसला ऐकूं येताय ?”

“मी नाय आरडत.”

“शिंच्या, मीं कधीं म्हटलं रे तूं आरडताएस म्हणून ? तुला नाहीं ऐकून येत ? काय गो ?”

“हो. कुत्रीं भुंकताएत.”

“चित्या, तरवार आण बघूं!—दे हिकडे. उलटी का घरताहेस ? सरळ धराच्ची. बघूं!—गंजस्यै. बरेच दिवसांत तेलपाणी केलं नाय म्हणून. ऐकलंस काय गो, मी जरा जाऊन येतो सड्यावर.”

“कशाला जायचं तें ? घर उघडं टाकून ?”

“अगो, कुळं आहेत तिथं ! जायला नको ? चित्या, सोडगं घे. नि ऐकलंस काय, गेंगाण्या झोपलाए खालीं. वेळ पडली तर त्याला हांक मार.”

पण राघोभटांना सड्यावर जावंच लागलं नाहीं. कुठ्यांचं भुंकणं वाढलं. आमचा कुत्रा पुढं जाऊन भुंकत होता, त्याला कुणी तडाखा मारला, तशीं तो केकाटला, नि दाराशीं येऊन भुंकणं आपलं सुरूच. राघोभट त्याला दुसकीत खेकसले,

“रांडेच्च्या ! घरांत काय शिरताहेस ?”

तो आठ दहा मुसुनमान आपले अंगणांत ! हातीं सोडगीं, सोटे नि तरवारी ! राघोभट ओरडले,

“अगो, दार लावून घे !”

तोंवेरी मुसुनमान दांडग्यांनीं राघोभटांच्या हातांतली तरवार हिसकावून काढून घेतली. त्यांना नि चिंतूला खांबांना बांधीत म्हणाले,

“बग्मनक्या बच्च्या ! दार लावायला सांगतोएस ! क्यूं ? अग्बी गंमत समजेल !”

नि आपली दांडकायला केली सुरुवात !

खापरपंजेसासूत्राईना कुठून सुचलं कोण जाणे. सगळ्या पोरांना कोंडलीं न्हाणीघरांत. नि दार तस्सं उघडं टाकून मागे धावल्या. पडत झडत राखण-वाड्यांत पोचल्या. तिथं गेंगाण्या झोंपला होता हातपाय पसरून राक्षसासारखा घोरत.

त्याचं घोरणं म्हणजे एक अपुर्वाईच ती ! दग गडगडल्यासारखा घोरायचा म्हणे. उगीच नाही बायको माहेरीं पळून गेली ! असल्या गडगडाटांत झोंप कशी लागायची ती ?

सासूत्राई तिथं पोचल्या, नि त्यांनीं दारांतूनच हांकारलं—

“गेंगाण्या—”

ढीम नाही.

“गेंगाण्या रे—”

उगीच आपली कूस बदललीन् त्यानं.

“ए दावेदारा ! गेंगाण्या !”

या पाळीला करकरा अंग खाजवीत गेंगाण्या अर्धवट जागा झाला, नि ओरडला, “हुर्र ! हा ऽ ऽ ! होड ऽ हो ! रांडेच्यांनीं तरास दिलाय ! घावला येकादा त एका हापटींत भेजा भाएर काडीन !” नि पुनः झोपला.

खापरपंजेसासूत्राई पुढं झाल्या, नि त्यांनीं त्याच्या अंगावरलं पांघरूण ओढलं.

“मेल्या ! मी काय डुकर बिकर आहे होय रे ? गेंगाण्या !”

“चिप न्हा सावित्र्ये ! न्हाई तर लात घालीन कमरंत !”

त्याला वाटलं, बायकोच उठवतेय.

मडकं भरलं होतं पिण्याचं उशाशीं. तें उचलून खापरपंजेसासूत्राईनीं गेंगाण्याच्या डोसक्यावर ओतलं. तशीं खडबडून जागा झाला तो, नि ओरडला,

“कोन तां ?”

“रांडेच्या, मी खोतीण.”

“काकी, काय वो झालां ?”

“तिकडे ह्यांना मारलीं मुसुनमानांनीं !”

“म्हन्तांव काय ?”

“खोटं का सांगत्यें तुला ?”

“त्यांच्या हलकांत दुक झालां ! कुसला त्यांचा शेकरा !” असं कांहीं तरी

बडबडत गेंगाण्यानं चिंव्याचा सोडगा होता तो उचललान् नि धावत सुटला.

हिकडे राघोभट नि चिंतूजवळ एक्या मुसुनमानाला उभं करून बाकीचे सारे घरांत शिरले होते. रांडेच्यांनीं पार देवघरापर्यंत शिरून सोन्याची कुलस्वामिनी होती, ती काढली होती शोधून. नि फडताळं, रांजण—सगळं उपशीत होते.

“म्हंमद, हंयशीं बग,—या फरतालांत काय ठेवलांय बामनानी !”

“थंयशीं काय बगतायस ? हंवर हा साला रांजान धर ! भारी लागताय.”

“फत्या, झंव् तूं तिकरे काय करतोयस् ? बामनाची बिंबी खंय गेली ?”

“हव् रे हव् रे ! सोन्यानी पिवली पिवली हल्दीसारकी झाली ती !”

“पर साली गेली खंय ?”

“ह्या दरिवज्यान् गेली असल !”

आमच्या हिकडं दारं ठेंगणीं असतात. परसाच्या दारांतून त्या मुसुनमान दांडग्यांचा म्होरक्या वाकून शिरायला लागला, तों दणदिशीं त्याच्या छातींत सोडग्याची दुसणी बसली, नि उताणा कोसळला !

सगळे चपापले. तिकडे पहायला लागले, तों त्या म्होरक्याच्या छातीवर सोडग्याचा दुसरा दणका घालीत त्या एवढ्याशा ठेंगण्या दारांतून साडेचार हात उंच राक्षसासारखा गेंगाण्या आंत शिरला. उघडाबंब. जसा एखादा दैत्यच !

मग काय विचारतां ! पुढल्या दरवाजांत हा तोबा ! उठला तो बाहेर पळतोय ! गेंगाण्याचे दणके खात खात कसाबसा म्होरक्या बाहेर निसटला. पण गेंगाण्यानं त्याच्या मागोमाग बाहेर पडून नुसते धोपटून काढले मुसुनमान ! कशाच्या तरवारी नि कशाचे भाले ! राह्यलं सगळं ठिकच्या ठिकाणावर.

मशाली तिथंच टाकून हायतोबा बोंबलत सगळे मुसुनमान पळत सुटले. अंधार गच्च. वाय माहीत नाहीत. चडूंकडे रान. पण पळताहेत तसेच. गेंगाण्यानं धोपटे घालून तिघे अंगणांतच आडवे पाडलेन्, नि चौथ्यामागं धावत सुटला.

“अरे तोबा ! मारूं नोको ! तूं हाएस तरी कोन ? कोई मुरशद का मौला ?”

दणका घालीत गेंगाण्या बोलला,

“वलिकलास न्हाय माका ? मी बालेपीर !”

पुढल्या दणक्याला त्या मुसुनमानांनी कवटी फुटली, नि तो आंब्याच्या कलमावर कोसळला. कुणी दुसरा मुसुनमान दिसला नाही, तेव्हां घाम पुशीत गेंगाण्या मागं फिरला. अंगणांतलीं प्रेतं त्यानं पाय धरून एकावर एक रचून

ठेवलीं, नि राघोभटांना नि चिंतूला मोकळं केलंन्. कडकडून मिठी मारून राघोभट म्हणाले,

“गेंगाण्या, रांडेच्या, पाठच्या भावांनीं केलं नसतं तें तूं केलंस !”

खापरपंजेसासूबाई दारांत उभ्या होत्या आंसवं गाळीत. त्यांच्याकडे पाहून गेंगाण्या म्हणाला,

“रडतीस काय काकू ! पानी पाज मना. तान लागली कसली !”

ढसाढसा घागरभर पाणी रिचवलंन् पोटांत, नि गेंगाण्या उठला.

“जातोएस कुठं ?”

“तां इचारूं नका. काकू, राघूकाकाच्या वलावर औषाद लाव—नि चिंतूच्या.”

“अरे, नेतोएस कुठं ते मुडदे ?”

“खारीत देतो फेकून.”

“एक एक गेंगाण्या ! धसमुसळ्या तूं. अरे, माणूस मेला कीं वैर संपलं. आतां खड्डे करा, नि गाडून टाका.”

“राघूकाका, तो तुमचां सवलां तुमच्या बासनांत व्हाऊं द्या ! म्हंतांव तर खारीत न्हाय न्हेत, पर पन्हांत तर न्हेनार या तिगांना.”

“आत्तां तूं इकडे ये बघूं गेंगाण्या ! हें इवलं देत्यें तें खा. मग सकाळीं उजाडल्यावर कर काय करायचं तें.”

साईचं मुखणी दहीं होतं, तें एक्या वाडग्यांत ओतून खापरपंजेसासूबाईंनीं आणून ठेवलं गेंगाण्याच्या समोर.

“यवरांच ?”

“मेत्या ! अरे, चार दिवसांचं चार चार शेर दुधावरल्या साईचं मुखण आहे तें.”

दहीं खाऊन गेंगाण्या म्हणाला,

“आतां न्हाय जात राकनवाड्यांत. हंयसरच झोंपतांय.”

“झोंप हो !”

थोड्याच वेळांत गेंगाण्या घोरायला लागला.

पहाटेच राघोभट उतरवेल म्हणून मुसुनमानांचा गांव आहे ओणीच्या पलीकडे, तिथं गेले. तिथून चार मुसुनमानांना घेऊन आले.

“आमचा गेंगाण्या झोंपलाए, तंवर हीं प्रेतं हलवा हितून.”

“तोबा तोबा ! खोत, तुमाला मारलीन् का काय ?”

“मारलींच होती ! देव धांवला गेंगाण्याच्या रूपानं.”

“लई खराब काम केली ! आपल्या मुक्काचे न्हाईत हे असामी ! तिकडे हाएत मुरुडजंजिऱ्याकडे—हबसानांतले.”

तीं प्रेतं उचललीं त्यांनीं नि पन्हाच्या कांठीं पुरलीं. परत फिरताहेत, तों कलमावर आणखीन् एक प्रेत दिसलं. सगळं कलम रक्तान भरलं होतं. ते गोंगाटा करीत अंगणांत आले.

“खोत, आनीक एक हाय्.”

तंवर गेंगाण्याची झोप झाली. मुसुनमानांना पहातांच तो पुनः दांडकं उचलून चालला.

“खोत ! खोत ! सांबाला ह्याला !”

“मागं हो गेंगाण्या ! अरे, ओळखलं नाहीस त्यांना ? आपल्या उतरवेलचा कासमचिच्या—”

“कशाला इले हे ?”

“कशाला ? अरे, मींच बोलावलं त्यांना.”

“मुद्दे खंय् हाएत ?”

“गाडले त्यांनीं.”

गेंगाण्यानं दांडकं खालीं टाकलं.

“आमच्या राघूकाकाचां सगलां काम हा असां मुळमुळ !”

कसाबसा त्याला समजावला राघोभटांनीं, तों कासमचिच्या म्हणाला,

“मंग खोत, त्या कल्माजवलच्याचां काय करायचां ?”

पटकन् गेंगाण्या उठला. म्हणाला,

“राघूकाका, इसरलांच होतां मीं त्या साल्याला. थितंच गारायचा त्याला. कलमाला खात होऊं ये !”

“अरे—”

“न्हाय् ! आतां मी न्हाय् ऐकनार तुमचां !”

“कासमचिच्या, गेंगाण्याचं होऊं द्या. तिथंच पुरा तुम्ही त्याला.”

मग तो मुडदा तिथंच कलमाखालीं पुरलीं. त्या खतानं तें कलम असं छान झालं ! ही एवढी एकेक कैरी. नुसता मधासारखा गोड आंबा. त्याचं नांव पीरांबा.

ज्या दिवशीं मुसुनमान मेला, त्या दिवशीं राघोभट एक फकीर बोलावून त्याला जेवू घालीत. म्हणत,

“आशा राहायला नको त्याची.”

गेंगाण्या त्या कलमावर चढायचा नाही, त्याचे आंबे काढायचा नाही. कां म्हणून विचारलं, तर म्हणे,

“मेल्यांनीं राघूकाकाला मारला व्हता ! त्याचा खत ज्या आंब्याला, त्याचा आंबा खाल्ला, तर माझ्या मनांत तशी सर्वा व्हाईल.”

त्या कलमाखालीं पुढें मुसुनमानांनीं थडगं बांधलं. त्याला नवसहि करायला लागले. पावतो म्हणे तो पीर नवसाला ! ज्याच्या मनीं जसा भाव, तसा देव भेटतो ना त्याला ?

गेंगाण्याची नि राघोभटांची मारुती नि रामासारखी जोडी. पण पुढं लवकरच ती फुटली.

एक रायवळ आंबा होता. यायचा उशीरां. पण रसाला भारी चांगला. असा गंधासारखा दाट नि पिवळाधम्मक रस. रुचीला तर कलमांना मागं टाकी. दर वर्षी यायचा.

त्र्यंबकभटांच्या श्राद्धाची तीथ येई आषाढांत. त्या तिथीला त्या रायवळाचा रस करीत राघोभट. त्या श्राद्धाला सगळीं कुळं घरीं जेवायला असत. दुपार-पासून संध्याकाळवेरीं चालायच्या पक्ती. राघोभट म्हणत,

“इष्टै सह भुज्जताम्. हे सगळे माझे इष्ट.”

त्या वर्षी काय झालं कोण जाणे, त्या आंब्याच्या खालच्या फांद्यांना मोहोरच नाहीं आला. वरच्या शेड्याच्या फांद्याच तेवढ्या आल्या. राघोभट म्हणाले,

“गेंगाण्या—”

“वो !”

“कसं रे करायचं यंदां ? आंबा तर कांहीं दिसेनाय झाडावर.”

“हाय तो सगला कारूं. पर सराधाच्या दिवशीं रस व्हायला पायजे.”

“अरे, पण झोल्यानं कसा निघेल ? भारी उंच झाड !”

“वर चरूं नी एकेकं सोदून कारूं.”

“नको रे बाबा ! पाऊस कोण कोसळतोय. सगळं झाड शेदावलंय. शेवाळं

आलंय् फांचांवर. पडलाबिडलास तर पाय मोडायचा. तुझं कांहीं फारसं नुकसान व्हायचं नाही. पण माझं मात्र होईल.”

“तां कसां ?”

“कसा काय विचारताएस रांडेच्या ? अरे, मी म्हणजे नुसतं डोस्कं. हातपाय म्हणजे तूंच आहेस !”

“त काय हा हातपाय श्येनाम्येनाचा हाय का काय ? लोकांड हाय लोकांड !”

आठ दिवसांनीं श्राद्धाची तीथ. तर आज आंबा उतरायचा. पावसानं थोडीशी उघडीप दिली. टोपली नि दोर घेऊन गेंगाण्या निघाला. खापरपंजे-सासूबाई म्हणाल्या,

“गेंगाण्या, जातोएस कुठं ?”

“इच्यारलीस काकू ?”

“चुकलं हो माझं ! विचारूं नये कामाला बाहेर निघतांना. पण आंबे का काढताएस ?”

“हां.”

“झाडावर चढून का काय ?”

“एक थांबा ये काकी पेटलेला. चिलीम वढायला होवा.”

“थांबा देत्यें रे ! पण चढूंविढूं नकोस रे बाबा. नाहीं आंबा तर नाहीं. खीर करूं यंदा.”

“काकूचां म्हन्नां गांवाला सांगा ! गांव थुकल माज्या तोंडावर ! म्हनल, गेंगाण्या, रांच्या झारावर आंबा हाय, तूं जिता हाएस, नि गांवाला रस न्हाई ? ये, थांबा ये लवकर. चिंतू, चल माज्या बरुबर.”

“चित्या, सांभाळ हो गेंगाण्याला !”

कसला सांभाळतोय चित्या ! दोघे गेले आंब्याशीं घोंगडीच्या खोळी पांघरून. सगळा आंबा शेवाळून हिरवागार झाला होता. तरी तसाच गेंगाण्या चढला वर. दोन टोपल्या काढल्यान् त्यानं कशा तरी. नि मग सोसासोसानं अगदीं शेड्यावरच्या कैऱ्या काढायला वर गेला. वरची फांदी अगदीं उभी होती. मध्यें कुठंही फांदोरली नव्हती ती. पार निसरडीहि झाली होती. त्या फांदीवर दोन्ही पाय ठेवलेन् त्यानं, नि वर चढायला लागला, तों पाय घसरला ! तोल गेला ! खाली कोसळतां कोसळतां हातांत फांद्या धरायला लागला. पण एवढा डोंगरासारखा माणूस ! फांद्याहि तुटून खाली आल्या त्याच्याबरोबर !

खाली केवदा थोरला खडक होता अणकुचीदार. नेमका वरून हापटत हापटत त्याच्यावर उलटा येऊन कोसळला ! एक शब्दहि कांहीं नाही काढलान् तोंडांतून. पार चिंध्या चिंध्या झाल्या कवटीच्या !

एवढ्या थोरल्या माणसाचा जीव जायला दोन पळ कांहीं लागली नाहीत ! असं असतं माणसाचं जिणं. आळवावरल्या थेंबासारखं !

चितू उभा होता खाली, त्याला तर थोडा वेळ काय झालं तें उमगलंच नाही. तें रक्त उडालेलं पाहिलं, तशीं फेंपरं येऊन तो त-त-त करीत खाली पडला. पण शुद्धीवर आला, नि मग त्याला कळलं !

आपला गेंगाण्या गेला ! बोंबट्या मारीत घरीं धावत सुटला तो,
“गेंगाण्या रे ! अरे गेंगाण्या रे !—”

राघोभट अंगाणांतून आरडले, “अरे, झालांय काय ? आरडताएस कां गेंगाण्याच्या नांवानीं ?”

चितू कांहीं बोलला नाही. पण त्याच्या अंगावर रक्त उडालं होतं. तें पाहिलं राघोभटांनीं, तसे आंब्याकडे धावत सुटले.

खाली काढलेल्या आंब्याच्या ढिगांत गेंगाण्याचं प्रेत पडलं होतं !

राघोभट त्या प्रेतावर पालथे पडले, नि धाय मोकळून रडायला लागले,
“गेंगाण्या रे !—अरे गेंगाण्या ! रांडेच्या—मला एकट्याला सोडून कुठं गेलास रे ?”

सगळा गांव गोळा झाला. दुःख सगळ्यांनाच झालं. पण गेंगाण्याच्या चारी बायकांचा आक्रोश कांहीं सांगतां पुरवेना. थोरली थडाथडा कपाळ बडवीत होती. तिच्याहून धाकटी दांतांनीं ओठ दाबून तशीच बसली होती. उरल्या दोघींचा कोल्हाळ साऱ्या दरीत गर्जत होता.

शेवटीं राघोभट उठले, नि म्हणाले,

“गोज्ये, सोड त्याला. तुझा घो गेलाय, माझा भाऊ गेलाय. शूरासारखा काम करतां करतां गेलाय. हंटरणावर घोळला नाही, तापानं झिजला नाही. सगळ्यांनाच जायचांय. माझं हि मरण दिसायला लागलंय मला. पण त्याचा अग्निनसंस्कार करायला हवा—”

“रागूकाका वो ऽ ऽ ! आतां कसां करूं ! माझ्या दादल्यान चारदा हलद लावली, पर पालना येकदा बी हाल्ला न्हाय त्याच्या घरीं !”

“दैवांत नव्हतं गोज्ये ! तुला अग्नि कोण देईल हीच काळजी ना ? मी दीन

अग्नि. माझा धाकटा भाऊ तो. दिवसवारे सगळं मी करीन. कांहीं काळजी नको करूंस तूं.”

गोजी बाजूला झाली, तों दुसरी सावित्री बसली होती ओठ दांतांखालीं दाबून, ती वाधिणीसारखी गेंगाण्याच्या प्रेतावर जाऊन पडली.

“अगो, आतां तुम्ही चौघीहि पाळीपाळीनं दमवणार कीं काय मला ?” राघोभटांनीं म्हटलं.

पण कसली भयासुर दिसत होती सावित्री ! राघोभटांकडे डोळे रोखून ती म्हणाली,

“रागूकाका ! मी सोरनार न्हाई माझ्या भरताराला.”

“अगो, त्याचा संस्कार नको का करायला ?”

“करा ! पन मला बी जाला तुमी त्याच्याब्रुवर !”

“सती जात्येस का काय ?”

“हां !”

गोजी होती शेजारीं उभी, ती पिसाळली.

“तूं गो कोन सती जानार ? मी थोरली. मी सती जानार.”

प्रेताचा मुका घेऊन सावित्री म्हणाली,

“माझ्यावर लय पिरिम होतां माझ्या दादल्याचां. मीच जानार. मागं न्हानार न्हाई मी.”

“कवटालनी, तुज्यावर पिरिम होतां, तर माजा काय दायेदार होता का काय ? आता कंदी कंदी मारीत बिरीत असऽ. पर मारल्याबिगर का परपंच चालताय् काय ? सांगा हो तुमीच रागूकाका !”

“बायो, मी कांहीं सांगत नाहीं. जगावेगळं भांडण तुमचं. मी काय सांगूं ?”

“रागूकाका, तुमी गांवचं खोत. तुमाला सांगून ठेवत्यें—मी सती जानार !”

“मी थोरली ! माजा हाक हाय रागूकाका ! ही हडल—”

“हां ! नीट बोल ! श्या नको घेऊं !”

“दीन, हज्जारदां दीन ! रांड—हडल—”

वाधिणीसारखी सावित्री जी उठली ती तिनें गोजीचं मानगूट धरलं. दुसऱ्या दोघी रडत होत्या, त्याहि धावून आल्या. नि मग जो काय गोंधळ सांगूं ! हो हो करून भांडण तोडतां तोडतां राघोभटांना पुरेवाट झाली. त्यांना दोघींना बाजूला केलं, तशी पदर सावरीत गोजी म्हणाली,

“रागूकाका, मंग सती कोन जानार ?”

“तूच जायचीस हो बायो !”

दांत चावीत सावित्री ओरडली,

“रागूकाका, मना जाऊ येनार न्हाई, तर मी फास घीन तुज्या दारासंबूर !
नि हडल होईन ! काकीला छलीन !”

राघोभटांच्या डोळ्यांत पाणी आलं. ते भरल्या गळ्यानं म्हणाले,

“सावित्र्ये, तूं हि जा हो बायो सती ! अगो, तुम्ही सत्ययुगांतल्या सीता-
सावित्री. कशाला आलांत या युगांत जन्माला ? नि तुम्हांला ना म्हणून कुणाचं
भलं व्हायचंय ? जा. दोघीहि जा सती. भिवन्या, मसणवट्यांत चिता रचा भली
थोरली. तिघंहि एकाच चितेवर जळू देत.”

भांडण मिटलं. मोठ्या दिमाखानं मळवट भरून, तुलुंबडीं, नांगोत्रीं, मनी,
हें सगळं अंगावर घालून सावित्री नि गोजी दोघी गेंगाण्यामागं चालल्या.
सगळ्या गांवकरणींनीं त्यांचं दर्शन घेतलीं.

खापरपंजेसासूबाईंनीं दोघींच्या ओठ्या भरल्या, नि नमस्कार करायला लागल्या.

“हां हो काय काकी ? अवो, तुमचा सासूचा मान—”

“गोज्ये, सावित्र्ये, तुम्ही दोघी भाग्याच्या. आमचा मान राहिला मागं.
आगो, मोठेपण तुमच्याकडे आपल्या पायांनीं चालत आलं हो !”

चिता दोघींनीं पेटवली. जळतांना हूं का चूं केलं नाहीं. गेंगाण्याच्या दोन्ही-
कडे बसून होत्या. सरण खाली बसल्यावर राघोभट डोळे पुशीत परत फिरले.

घरीं येऊन त्यांनीं भिवन्याला हांकारलीं—

“भिवन्या, असाच या पावलीं अंजनवेलीस जा.”

“नि काय करूं ?”

“किल्लेदारांना म्हणावं, दोन सुतार इथं राहाते धाडून द्या.”

“घर नवां बांधतांय काय ?”

“नाहीं रे ! देऊळ बांधायचांय.”

“कुनाचां ?”

“मारुतीचं. गेंगाण्या गेला त्या आंब्याखालीं बांधायचं. त्याची आठवण
राखला हवी ना ? म्हणून.”

“आटवनीसाठीं घेऊल ?”

“भारी विचारूं नये भिवन्या ! अरे, गेंगाण्या देवमाणूस. त्याची आठवण

देवळानी नाहीं करायची तर काय रंगशाळेनी ? ”

भिक्क्या गेला, नि दोघां सुतारांना घेऊन आला. राघोभट म्हणाले,

“नांव रे काय तुमचीं ? ”

“माझां नांव शिवराम नि याचां तुकाराम.”

“शिवरामा, तुम्हांला जागा देतो राहायला. तिथं घरटा बांधा. पण लगेच देवळाचं काम सुरू करायचंय रे ! ”

“किती लांब, किती रुंद—”

“सांगतो. खणभर लांबी रुंदी, चौत्राजूंना सोपे. दुघई देऊळ धरायचं, समजलेत ? अन् लक्षांत ठेवा. नवा गांव म्हणून अडचण मानूं नका. राहाती जागा वंशपरंपरेनी दिली तुम्हांला.”

सुतार आले गांवांत. कौल पाडायला म्हणून कुंभार आणला. राघोभटांनीं अंजनवेलीस ये-जा करायला म्हणून नाव करून घेतली. जयवंती तिचं नांव. ती चालवण्यासाठी कोळी बोलावून घेतले.

देऊळ उभं झालं, सांगता झाली, मूर्तीची स्थापना केली. अशी बैठी ठेंगणीटुसकी मूर्ति. पुण्याहून कारागिराकडून घडवून आणली. गांव वसला तरी मारुती नव्हता. गेंगाण्याच्यामुळं मारुती आला गांवांत.

पण आणखीन् एक भांडण उभं राहिलं.

सुतार घर बांधीत होते, ते एक्या दिवशीं अंगणांत येऊन बसले.

“कां रे शिवरामा ? ”

“हें तुमचां भांडण, तें तुमी आपले तोडा हो ! आमाला काय ? सांगितलीत, म्हणून घराचा पाया घेतला.”

“पण मग भांडण कोण करतांय ? ”

“तुमचां चुलत घर. सदूभट म्हनतो, घर बांधूं नका.”

“पण कां ? ”

“तो म्हनतो, राघोभट एकटा कोन घर बांधायला सांगनार ? त्याची खोती निम्मी, आमची निम्मी.”

“रांडेच्यानो ! रे, सांगतोएस काय ? ”

सदूभट म्हंजे कोण तें सांगल्यें. राघोभट केशवभटांचे नातू. नि सदूभट

नारभटाचे. पाहुणे म्हणून आले, नि घरधनी झाले !

राघोभट उठले नि त्यांनीं जाऊन विचारलीं,

“सद्या !”

“नीट बोल. सदाशिवभट नाहीं म्हणतां येत ?”

“सदाशिवभट नाहीं, सदाशिवाचार्य म्हणतो. पण हें मांडलाएस काय रांडेच्या ?”

“पुनः शिव्या—”

“शिंच्या ! शिव्या का दिल्या तुला ?”

“पुनः—”

“बरं बरं ! पण सुतारांना घर कां बांधूं देत नाहीस ?”

“कां म्हणजे ? तुझ्याचसारखा मीहि खोत.”

“कधींपासून झालास ?”

“तूं कधींपासून झालास ? सनद आहे ? मराठ्यांची—विजापूरची ?”

“रांडेच्या !”

“पुनः शिव्या !”

खरोखरीच सनद नव्हती. राघोभट उठले, नि त्यांनीं अंजनवेल गांठली. पण म्हातारा किल्लेदार काळपुळीनं आजारी. म्हणाला,

“राघोभटा, पुण्याला जायला हवं. तिथं पेशव्यांकडून सनद आणायला पाह्यजे. आजची रात्र थांब. उद्यां सकाळीं तुला पत्र देतो.”

राघोभट मुकामाला राहिले. मध्यरात्रीला हांकारा घावऱ्या घावऱ्या आला, नि म्हणाला,

“किल्लेदारांनीं बोलावलाय.”

राघोभट धावत पळत गेले. तो किल्लेदाराला घरघर लागलेली ! म्हणाला,

“राघोभटा !—नाहीं झालं—पत्र लिहिणं—पुण्याला—तुझ्या मागं—मी उभा !”

संपलं.

दिवसवारे झाले, नि राघोभट पडघवलीला आले. खापरपंजेसारखाई म्हणाल्या,

“आतां कसं ?”

“कसं काय ? पुण्याला जायचं.”

“प्रकृति कोण खराब झाल्यै—”

“होऊं दे. पूर्वजांनीं कमावलीं, तें चोरांपोरांनीं खाण्यासाठीं नव्हे. सरळ मागता तर दिलंही असतं. पण हा आडवा पडतोय.”

“आज गेंगाण्या असता तर—”

“तेंच ! तेंच ! पाय मोडला माझा, नि भुतावळ उठली. पण त्यांना म्हणावं, हातपाय मोडले, तरी डोजूकं शाबूत आहे अजून.”

चौथ्या दिवशीं चांगला सुहूर्त पाहून भिक्या म्हणून कूळ बरोबर घेऊन राघोभट पुण्याला निघाले. पुण्यास कुणी देवधरशास्त्री म्हणून होते. मूळचे मुडींचे. पण अगदीं शिवाजीपासून पुण्याला स्थाईक झालेले. त्यांची ओळख काढून तिथं उतरले. रात्रीं जेवणंखाणं झालीं, नि आपलं काम सांगितलं राघोभटांनीं.

“शास्त्रीबुवा, तर मूळचा गांव आमचा—”

“कशावरून ?”

“भले ! तुम्हीहि तेंच म्हणायला लागलांत !”

“रागावूं नका राघोभट. अहो, दीग तुमचं म्हणणं खरं आहे. पण प्रमाण पाहिजे ना ? बरं. कोंकण म्हणजे दूरचा पट्टा. तिकडचे लोक काय करतात तें त्यांचं त्यांना माहिती. वसूलहि धड येत नाहीं. हिकडूनच धाडावा लागतो पैका. बरं ! तुम्ही म्हणतां किल्लेदार. तर तो गुजरला. तेव्हां प्रमाणाशिवाय कांहीं व्हायचं नाहीं हें.”

“अहो, पण आमच्या आजोबांनीं चाचे मारून—”

“तें कबूल हो ! पण भावाला कुणीं आणलं ?”

“त्यांनींच.”

“मग त्यांनीं अर्धी खोती कशावरून कबूल केली नसेल ?”

हताश होऊन राघोभट म्हणाले,

“शास्त्रीबुवा, मी कांहीं रिकाम्या हातानं घरीं जायचा नाहीं. इथं पेशव्यांच्या दारीं उपाशी पडून राहीन.”

“राघोभट, आतताईपणा करून भागायचं नाहीं. आपण रामशास्त्र्यांपुढं मांडूं प्रकरण. ते काढतील तोड.”

रामशास्त्री म्हणजे प्रभुणे हो ! तर त्यांच्यासमोर प्रकरण गेलं. तेव्हां ते म्हणाले,

“प्रतिवादी कुठाय ?”

“पडघवलीला. कोंकणांत.”

“हजर करा.”

पेशव्यांचीं माणसं गेलीं, नि सदूभटाला घेऊन आलीं. सदूभटाला विचारलीं
रामशास्त्र्यांनीं, तेव्हां तो म्हणाला,

“अर्धी खोती माझी.”

“प्रमाण आहे ?”

“राघोभटाजवळ तरी कुठाय ?”

क्षणभर विचार केला रामशास्त्र्यांनीं, नि कारकुनाला म्हणाले,

“या दोघांकडून दिव्य करावा.”

दिव्याचं नांव निघालं बरीक, सदूभट घाबरला. म्हणायला लागला,

“माझा पक्ष खरा आहे. मी कशाला दिव्य करूं ? खोटा असेल तो करील.”

लग्गेच रामशास्त्र्यांनीं वेड्या अडकवलीं सदूभटाच्या हातीं. राघोभट म्हणाले,

“मी करतो दिव्य.”

दुसऱ्या दिवशीं कसब्याच्या गणपतीपुढं दिव्य केलीं राघोभटांनीं. पहाटे
नदीत आंगोळ केली. संध्या केली. देवाला नमस्कार केला. पूर्वजांचं स्मरण
केलं. नि गणपतीसमोर आले.

तिथं ही लोकांची गर्दी. पंचवीस पावलं जागा आखली होती. तोफेचा हा
एवढा थोरला गोळा तापून लाल भडक झाला होता. पुनः कारकुनांनीं विचारलं,

“भटजी, दिव्य करणार का ?”

“हो, करणार.”

“म्हणा तर. खोती तुमची आहे.”

“खोती माझी आहे. माझ्या आजोबांनीं कमावलेली. गणराया साक्षी आहे.”

“करा हात पुढं.”

राघोभटांनीं दोन्ही हात पुढं केले. त्यांना तूप लावलं. पिंपळाचीं सात पानं
ठेवलीं त्यांच्यावर. नि सांडशीनं तो एवढा थोरला लालभडक गोळा हातावर
ठेवलीं !

राघोभट गणरायाचं स्मरण करीत पंचवीस पावलं चालून गेले, नि त्यांनीं
खालीं गवत होतं त्याच्यावर गोळा टाकला. भडाभडा गवत पेटलं.

पण राघोभटांच्या हातांना कांहींसुद्धां झालं नाहीं ! उगीच थोडेसे लाल काय
ते झाले !

राघोभट खरे झाले ! पेशव्यांनीं सहीशिकक्याची सनद करून दिली त्यांना.

मग रामशास्त्र्यांनीं त्यांना विचारलं,

“आतां प्रतिवाद्याला काय शिक्षा देऊं ?”

“काय देतां येईल ?”

“पायांत मणाची बेडी घालून वैराण गडावर ठेवतां येईल. हात किंवा पाय तोडतां येईल—”

“त्याच्याबद्दल मी क्षमा मागतो. सोडून द्या त्याला.”

“भले भटजी ! माणूस आहेस खरा. सोडून देतो. पण पुनः यानं तुमच्या गांवीं पाऊल घालतां कामा नये.”

तेव्हांपासून दापोलीच्या पलीकडे खोलगांव आहे, तिथं जाऊन राह्यला सदूभट. त्याचा वंश तिकडे वाढला.

राघोभट घरीं आले, नि त्यांना कळलं, इकडे सदूभटाच्या घरावर रात्रंदिवस आंब्याएवढाले दगड येत ! त्या रात्रीं स्वप्नांत शेणवी किल्लेदार आला, नि म्हणाला,

“राघोभटा, तुला वचन दिस्तं. तें खरं करायला आलोंय. लोणचांब्रा आहे हिरडीच्या खाचराशेजारीं, त्याच्यावर राह्यलोंय. सदूभटाच्या घरावर दगड मींच मारले ! आजपासून गांवचा राखणदार मी.”

सकाळीं उठले राघोभट नि म्हणाले,

“अगो, आधीं भात टाक.”

“अगो बाई ! तो कशाला ?”

“दहींभात न्यायचाय.”

“कुणाला ?”

“किल्लेदाराला.”

“बायो माझी ती S ! किल्लेदार तर—”

“हो. मेला. पण गांवची राखण करायला आलाय. सदूभटाच्या घरावर धोडे—”

“अगो बाई ! खरं का काय ?”

“रात्रीं स्वप्नांत आला होता माझ्या.”

“कुठं—”

“लोणचांब्यावर. बोलत बसूं नकोस. आधीं भात टाक. दहीं घाल त्याच्या-वर. तंवर मी आंगोळ करून येतो.”

राघोभटांनीं दर्हींभात घेतलीं नि लोणचांब्याशीं गेले. दर्हींभाताची आगोतली ठेवून म्हणाले,

“रक्षक पुरुषा ! आलाएस तो सुखानं रहा. पोरंसोरं हिकडे गुरं घेऊन येतात पसान्यावर. त्यांना त्रास देऊं नकोस. आम्ही सगळीं तुझीं लेकरं. सांभाळ रे बाबा ! आम्ही दरिद्री कोंकणांतलीं दरिद्री माणसं—तुला माहितीच आहे म्हणा ! तर कांहीं कार्य निघालं कीं गूळपोहे ठेवत जाऊं. गांवावर तुझी सांवली असूं दे. आजपासून हा आंबा गांवाचा. पोरसोरांनीं झोडून खावा. नि एक कर. सदूमट गेला गांव सोडून. त्याच्या घरावर दगडविगड कांहीं मारूं नकोस. सामक्षाच द्यायची असेल तर दुसरी कांहीं तरी चांगली दे.”

दुसऱ्या दिवशीं पसान्यावर गुरं नेलेलीं पोरं धावत आलीं.

“रागूकाका—”

“काय रे ?”

“लोंचांब्याशीं फुलां फुललींत !”

“कसलीं रे ?”

“मना न्हाई म्हाईत !”

राघोभट गेले नि पाहिलं त्यांनीं.

“अरे, हीं सीतेचीं आंसवं !”

“काल न्हवतीं.”

राघोभटांनीं नमस्कार केला नि म्हणाले,

“गिरोबा, सामक्षा दिलीस ती पोंचली. हीं फुलं लेकीवाळी मंगळागौरी-साठीं नेतील हो ! देवीची पहिली पूजा ह्या फुलांनीं.”

त्या फुलांची गंमत सांगल्यें. वर्षभर रोपं हिरवंगार, नि फुलांनीं भरलेलीं ! अगदीं सगळ्या पंचक्रोशींतून बायका देवीच्या पूजेसाठीं फुलं न्यायला हितं यायच्या.

बरेच दिवस राघोभटांच्या मनांत होतं, तें शेवटीं अगदीं म्हातारपणीं केलीं त्यांनीं.

विटा पाडल्या, नि सतींचे ओटे बांधले. दोन ओटे शेजारीं शेजारीं. मध्यें तुळशीवृंदावन. कोनाड्यांत दिवली लावायची रोज. मागं पिंपळाचं रोपटं लावलीं. कुणीं विचारलं, मसणवट्यांत कशाला पिंपळ ? तशीं म्हणाले,

“अरे, गोजीला नि सावित्रीला सांवली हो !”

आतां तो पिंपळ वटू लागलाय.

सदूभटाचा धाकटा भाऊ होता कोंडभट म्हणून. चिंतूपेक्षां तो दहा वर्षांनीं थोरला. त्याला एक दिवस बोलावला राघोभटांनीं.

“कोंडू, बस तसा. रे, तुला कांहीं सांगायचांय.”

“काय सांगायचांय ?”

“अरे, तूं आमच्या चिंत्यापेक्षां दहा वर्सांनीं थोरला. झालंगेलं विसरून जा—”

“मी विसरलांय राघूनाना.”

“विसरलाएस रे ! पण आपलं तुला सांगतों. सदू जरा कुरापत्या होता. तूं तसा नाहीस. मला दिसतं तें. म्हणून तर तुला बोलावलं. चिंत्या आहे लहान अजून. माझ्यामागं खोत तो—”

“मागच्या गोष्टी कशाला सांगतांय राघूनाना एवढ्यांत ? अजून दहावीस वर्स जगायचेत तुम्ही.”

“हो रे ! पंचवीससुद्धां जगायचा. पण उद्यांच गेलों तर ? म्हणून तुला सांगून ठेवतों. चिंतू खोत असला, तरी थोरला तूं. तुझ्या सल्ल्यानं त्यानं चालायचं. आलं का लक्षांत चिंत्या ? नि या बागा केल्याएत. खपाल तर आणखीन् वाढवाल. गिरोबा आहे राखणीला. समजलं का ?”

त्यानंतर महिन्यानं राघोभट एका दिशीं देवपूजेहून उठले. गेंगाण्याच्या नांवांनीं देवांत टाक करून बसवायला आणला होता, त्यावर फुलं वाहिलीं त्यांनीं, नि नमस्कार घातला. तो शेवटचा. त्यावर कांहीं उठले नाहीत.

पडघवलींत येऊन कशीं राहिलों तें सांगितलं हितवर. पुढल्या दोन पिढ्या घरं वाढत गेलीं. एकाचीं दोन, दोहोंचीं चार. मी पडघवलींत आल्यें, तेव्हां आमचीं बारा नांदतीं घरं होतीं.

नांदतीं म्हणजे खरोखरीच नांदतीं हो ! समोर अंगण, मागं परसूं. भोंतालीं नारळीपोफळींची बाग. पावसाळ्याचे चार महिने काय तो अंगणांत मांडव नसायचा. एव्हचीं सताठ महिने अंगणांत मांडवाची सांवली. कोंकणी माणसं हुशार. एका दगडांत दोन पाखरं. खालीं सांवली नी वर वाळवणं. कोंकणांत वाळवणांचं भारी बंड. पोफळांच्या वेळीं पोफळं. झालंच तर आमसुलं, साठं, कडवे, वाल, गरे, आंब्याची आंबोशी, केळ्याचे काप, मातावलेलीं कडधान्यं.

प्रत्येक घर खपतंयू. बायका, पोरं, पोरी, म्हातारे, म्हाताऱ्या. अगदीं कुणी कुणी म्हणून रिकामं नाहीं. चटा चटा चटा आपलीं कामं चालत्यैत.

केशवभटांनीं गांव मिळवलीं, राघोभटांनीं विस्तारलीं. त्यांनीं पेरलीं, तें मामंजींच्या वेळेपावेतों उगवलं. पुढं तेवढंच राखून ठेवते तर !

तर हें सगळं सांगायची पाळी कशाला आली असती ? पण म्हणतात ना ? फाशांचा डाव नी दैवाचा घाव. कसा पडेल तें कुणाला सांगतां का येतंय ?

माज आला सगळ्यांना. चांगलं खातंपितं कोंकण बघवेना. जसं अंगावर आलं एकेकाच्या. उतले, मातले—माडी प्यालेल्या कुळवाड्यांसारखे. नव्हतीं भांडणं, तीं उकरून काढलीं. जुनीं वैरांचीं भुतं धूप घालून पुनः जागतीं केलीं. वादले. मारामाऱ्या केल्या. कोर्ट झालीं, कचेऱ्या झाल्या. अगदीं हायकोडताचे उंचरेसुद्धां झिजवले मेल्यांनीं. नी आतां गांवचा मसनवटा करून पांगलेत चहुं दिशांना वाऱ्यावर !

पण मी भारी पुढं गेल्यें. मी पडघवलींत आल्यें, तेव्हांचं सांगत होत्यें. आमचीं बारा घरं गांवभर पांगलेलीं.

आमचं मुख्य घर गांवाच्या मधोमध. आमच्या पलीकडे खालच्या अंगास माझ्या चुलत सासऱ्यांच. त्यांच्या पलीकडे आंधळ्या भिऊआवाचं. मग मधून पाट गेलेला, नी त्याच्या पलीकडे दत्तूअण्णा अन् दामूअण्णा या भावांचीं दोन घरं. खालीं तळांत फौजदाराचं, भिऊनाना, नी शंकर. सड्याच्या डोणीजवळ गुजाभावजींचं.

आतां हिकडे वरच्या बाजूला मधें ठोसरांचं. मग गेंगाण्याचा मास्ती, त्याच्यापुढं पावसाळी पन्हा नी पलीकडे जोशी.

तिथून मग वरंच वर डोंगरांतून धाकटा पन्हा खालीं धांवतो, तिथं नारभटांचा टाव. तीं तीन घरं. व्यंकूभावजी हे तिचे भाऊ एक्या घरीं. अलीकडे त्यांच्याच भाऊचंदांचीं दोन घरं. एक्याघरीं नुसती म्हातारी कुशाच्या, नी तिचा वेडा मुलगा. त्या पलीकडे अबूनाना.

सबंद ब्राह्मणवाड्यांत हीं बारा घरं. सड्यावर कुळवाड्यांचीं पांचपन्नास. धारेंत सुतार. बंदरवाटेवर महार. खालीं बंदरावर कोळी नी खारव्यांचीं दहावीस झोपडीं. एवढं कमावीत मेले मासे धरून; पण कधीं त्यांच्या घरीं सुखाची हंडी कांहीं चुलीवर चढली नाहीं. मासे मारून कमवायचं नी दारू पिऊन घालवायचं. कुळवाड्यांची तीच तऱ्हा. ओणीत ताडीचा गुत्ता. दिवसभर हातांत त्या पांढऱ्या बाटल्या, अलिमिनिमर्चीं गलासं नी फुटाण्याच्या पुड्या घेऊन बसलेले असायचे मेले.

तरी मी आल्यें पडघवलींत, त्या वेळेस कमी कुणालाच नव्हतं. कष्ट करील, खपेल, त्याला दुवक्त ताकभात कांहीं कमी पडायचा नाहीं.

अगदीं आमच्या म्हाताऱ्या कुशाच्याचंच ध्या ना ! नवरा जाऊन दहा वर्स झालेलीं. एवढा थोरला बारातेरा वर्सांचा मुलगा, पण अगदींच वेडावावळा. अंगावर कपडा कांहीं टिक्ं घ्यायचा नाहीं. नागडाउघडा वर्डवर्ड धांवायचा. कुशाच्या त्याच्यामागं लंगोटी घेऊन लागायची. हिनं त्याला धरून लंगोटी नेसवलीन्, कीं तो ती फेंकून देऊन आपला दिगंबर ! मग कुशाच्या त्याला मारीत घरीं न्यायची. तो एखाद्या गुरासारखं ओरडायचा !

आम्ही लहान. माझी एक चुलत नणंद होती माझ्याहून वर्सानं लहान. आमच्या शेजारींच तिचं घर. वनी तिचं नांव. पण तिला मी म्हणायची

बनून्स ! बन्ये म्हटलं तर तिला राग यायचा. एवढं एक सोडलं, तर आमची दोघींची भारी गट्टी. ती नी मी दोघी जायच्या अंबूनानांकडे कांहीं कामासाठीं.

वाटेंत कुशाच्या नी तिच्या मुलाची शिवाशिवी चाललेली असायची. आम्हाला खूप मजा वाटायची. मी नी बनी दोघी ही ही ही हसत उभ्या रहायच्या.

“अंबूवहिनी, तें बघ ! ही ही ही !”

“इश्रा ! चला ब्राई बनून्स. सासूचाई रागावतील.”

नुसतं तोंडानं म्हणायची. पण पाय कुठं निघतोय ! जसा कांहीं पार्यो फणसाचा चीक चिट्कवलाय. एवढी गंमत सोडून जावेल, तर तें पोरपण कसलं ?

वेड्या मुलाला—त्याचं नांव होतं रंगू, रंगनाथ; पण सगळीं जण त्याला येडा किल्लेदार म्हणायचीं—कशीबशी लंगोटी नेसवून कुशाच्या त्याला फरफटत घरीं न्यायला लागायची. तों आम्ही दोघी दिसायच्या तिला.

“रँडेच्यानो ! काय गो पहात उभ्या राहिल्यात ?”

“कांहीं नाही. ही ही ही—”

“मग ? थांबल्यात कां हितं ?”

“कांटा मोडलाय बनून्सच्या पायांत. ही ही ही—”

“खोटारड्यांनो ! नी कांटा मोडला म्हंजे हसूं येत असतं वाटतं ?”

“नाहीं ! ही ही ही—”

“निघतां कीं नाही ? थांब हो ! येऊन सांगत्येंच जिऊला तुझं तंगडं मोडायला !”

मग आम्ही दोघी कसंबसं हसूं दावीत घरीं निघायच्या, तों रंगनाथ बनीकडे हात करून ओरडायचा,

“ए ५ ५ बन्ये ५ ५ ”

मग मी बनीच्या पोटांत कोपर खुपशीत म्हणायची,

“बनून्स, तुम्हाला बोलावताहेत किल्लेदार—”

“हूं ५ ५ ! लाथ घालीन त्याच्या कमरेत !”

बनीची एक गंमत होती. सगळीं तिला म्हणायचीं,

“बनीचं नी येड्या किल्लेदाराचं लगीन लावून घायचं.”

मग बनी अशी कांहीं चिडायची ! आत्तांदिखील तिनं मला चिमटा काढावा.

दिवसांतून केव्हां तरी कुशाच्या आमच्या घरीं यायची, नी कमरेवर हात

ठेऊन आतेसासूबाईंना सांगायची,

“जिऊ, या तुझ्या सुनेचा पाय मोड गो !”

“कां गो कुश्ये ?”

“आगो ! रांडेची सकाळीं त्या बनिटलीला घेऊन आमच्या आंगणाशीं उभी राहून खिदळत होती ही ही करून ! नी विचारलं कां म्हणून, तशीं म्हणत्ये कशी, बनूवन्सच्या पायांत कांटा मोडलाय ! शेंबडी बनूवन्स ! गधड्या दोघी गंमत पहात होत्या रंग्याची !”

आतेसासूबाईंनीं रागाचा आव आणून हांक मारावी,

“अंबे !”

पण मला ती हांक ऐकू कशाला येत्येय ! मी दारामागं लपायची. मग आतेसासूबाईंनीं कुशाच्याची समजूत काढावी.

“आयत्या वेळीं सांपडेल तर ती अंबी कसली ? कुश्ये, तूं जा हो ! मी रागावेन तिला.”

“नुसती रागाऊं नकोस. तुझं रागावणं मला माहिती आहे. अंब्ये म्हणून हांक मारशील, नी समोर आली म्हंजे हसायला लागशील. पायाला चटका दे तापलेल्या पळीचा !”

“दीन हो, दीन !”

कुशाच्या गेली, कीं आतेसासूबाईंनीं मला शोधून काढावं. माझे दोन्ही हात धरून विचारावं,

“अंबे ! सांग. राह्यली होतीस कीं नाहीं उभी कुशाच्याच्या दाराशीं ?”

इतर कुणीहि रागावलं, तरी मला वाईट वाटायचं नाहीं. पण आतेसासूबाई बोलल्या, कीं मग मात्र वाईट वाटायचं. टचकन् पाणी उभं राह्यचं डोळ्यांत. लगेच आतेसासूबाई विरघळायच्या. मला पोटाशीं धरून त्या म्हणायच्या,

“रडूं नकोस हो अंबे ! मी कांहीं रागावल्यें नाहीं तुझ्यावर. पण कुशी दुःखी आहे विचारी. नक्षत्रासारखा होता रंग्या जलमूला तेव्हां. पण लहानपणीं आजारी पडला. खालींसुद्धां ठेवला होता हा मेल म्हणून. तों पुनः जीव धरलान् त्यानं. पण तेव्हांपासून अस्सा वेडा. त्याला हसूं नये. त्याला कांहीं कळतंय का ? तिला विचारीला तेवढाच आधार.”

अशी होती कुशाच्या. पण तीसुद्धां खाऊनपिऊन दुमदुमीत. रंगनाथाला खोलींत कोंडून ठेवायची, नी बागेंत एखाद्या गड्याला लाज येईल असं काम

करायची. तणवणं, बेणणं, नांगर धरणं, पातेरी करणं, कवळ तोडणं, अगदीं सगळं यायचं तिला. नी नुसतं येऊन काय करायचंय? पण तिला यायचं हि नी करायचीहि ती.

तिला एक आशा. आज, उद्यां, परवां, केव्हां ना केव्हां माझा रंग्या ताळ्यावर येईल, नी मग मी त्याचं लगीन करून दीन ! ती नेहेमीं म्हणायची आल्यागेल्याला.

“ऐकलंस का दामूअण्णा, मी नातवाचं मुख पाहून मग मराची हो !”

“कुशाच्या, तूं आणखीन् सुद्धां जगशील. कशी टुणटुणीत आहेस अजून.”

“जगेन त काय ? जगेन हो. तूं माझ्यापेक्षां पंधरा वर्सांनीं लहान. पण तुझ्या केसांच्या झाल्या अंबाड्या. तें पलीकडून कोण येतांय सांग वधू !”

“कोण—नाय वा दिसत मला.”

“मला दिसतांय रे स्वच्छ. पारी चालत्येय् टकल्यावर पाटी घेऊन ! तुझ्या डोळ्यांच्या झाल्या कवड्या ! अजून दांत बघ माझे. रोटा सुपारी काडूदिशीं फोडीन. तं काय म्हणत होत्यें, नातू पाहीस्तोंवर मराची नाही हो मी !”

अन् त्या आशेवर तिनं आपली बाग हिरवीगार ठेवली होतीन्. सांचण-बावेंतलं सांठलेलं पाणी स्वतः हिंडवायची बागभर. वर्साला खंडी दीड खंडी सुपारी व्हायची तिची.

कुशाच्याची ही परी. मग व्यंकूभावजींच्या घरचं काय विचारतां ?

ते तिचे भाऊ. व्यंकूभावजी थोरले, केरू मधला, नी वासू धाकटा. व्यंकू-भावजी यांच्यापेक्षां दोन घटकांनीं वडील. नेहेमीं यांना म्हणायचे,

“म्हादेवा, अरे मोठेपणाचा मान माझा !”

“किती मोठा तूं माझ्यापेक्षां ?”

“कां होईना ! दोन घटका म्हणजे कांहीं कमी नाहीत.”

“बरं बरं. तूं थोरला. मी धाकटा.”

व्यंकूभावजी—काय सांगायचं त्यांच्याबद्दल ? स्वभावांत दुष्टपणा नसता, तर सगळी पडघवली त्यांनीं सोन्यानं मढवून काढली असती ! पण— !

आज पडघवलीला अवकळा आल्यै. सगळेच कारण आहेत म्हणा त्याला. दसकी लकडी नी एकका बोजा. पण मुख्य कारण व्यंकूभावजी ! आपलं सगळं शहाणपण त्यांनीं वाड्याकडे खर्ची घातलं ! नी एवढ्या नांदत्या गोकुळाचा मसणवटा केला !

पण आतां तेंच सांगायला बसल्यें. ओघाओघानीं येईलच सगळं.

माझं लगीन झालं तेव्हां व्यंकूभावजींचे वडील होते. म्हातारपणीं द्विष्टी गेली, म्हणून घरचं सगळं व्यंकूभावजींच बघत. तिघे भाऊ खूप काम करीत. केव्हांहि घरीं जा. हे तिघे रिकामे म्हणून सांपडायचे नाहीत. सारखे हात चाललेत.

त्यांनीं धाकट्या पन्हात्या खडकांत अडवून नी खडक फोडून त्या तीन घरांपुरतं पाणी आणलं होतं. त्या पाण्यावर त्यांची बाग सगळ्या पडघवलींत उजवी म्हणायची. भारी खटपट्ये. कुठूनशीं लवंगा नी मिऱ्यांचीं रोपंहि आणून लावलीं होतीं बागेंत !

आणखी दोनचार घरांचं सांगून मग आमच्या घराकडे वळत्यों.

आमच्या शेजारीं यांचे धाकटे चुलते यादोनाना. बनी म्हणून सांगितली तिचे वडील. पोर तेवढी एकटीच. बाकी दोघं भावंडं. तिघंहि मुलं म्हातारपणीं झालेलीं. नी बनी सगळ्यांत थोरली. यादोनानांना तबला वाजवायचा भारी नाद. तेवढ्या पट्ट्यांत कुठं गाणं असलं, कुठं कीर्तन असलं, कीं यादोनानांना हटकून बोलवायचे. वाजवायचेहि चांगलं. पण त्यामुळं बागेकडे दुर्लक्ष व्हायचं. चुलतसासूबाई भारी कष्टाळू. दिसायला अगदीं कशाशाच होत्या. काळ्याकुट्ट. दांत पुढं आलेले. डोक्यावरचे केंस सगळे गेलेले. पोफळाएवढी अंबुडी व्हायची त्यांची ! त्यांत एका डोळ्यांत फूल पडलेलं !

पण बाई स्वभावानं भारी चांगली हो ! नवरा असला नादी. तर बागेकडे ही स्वतः पहायची. भाताचे चोटे होते. आंब्याचीं कलमं होतीं त्यांत. हें सगळं तिच्या खटपटीवर चालायचं. कलमं लागलीं, कीं राखणीला पहाटे उठून स्वतः जायची !

पाड लागला कीं कुळवाड्याचीं पोरं पहाटे अगदीं अंधारांतच आंब्याखालीं जायचीं, नी पडलेले पाडाचे आंबे वेंचायचीं. पण बनीची आई कुठली त्या पोराना वेंचूं घायला ! ती हातीं कळकाची काठी घेऊन पहाटे आंब्याखालीं उभी !

एकदां एक गंमत झाली. दामूअण्णाच्या घरीं आला पुण्याचा कुणी पाव्हणा. पहाटेस तो उठला, नी यादोनानांच्या चौंढ्याकडे परसाकडे गेला. अशी वद्याची द्वितीया कीं त्रितीया होती. चांदणं स्वच्छ पडलं होतं. पाव्हणा आपल्याच तंद्रींत चालला, तो आंब्यापाशीं आला.

त्याच्या हातांतला तांब्या पाह्यला, तशीं बनीच्या आईला चोरट्यासारखं झालं. ती आंब्याखातून बाजूला व्हायला लागली, नी छायेंतून चांदण्यांत आली.

पाव्हण्यानं हें ध्यान पाह्यलंन्, नी असा घाबरला ! लागला बोंबटायला !

“दामूऽअण्णाऽऽ ! ह-ड-ळ-! धांवा !”

नी मग त्याला परसाकडे जावंच लागलं नाही !

बनीच्या आईला झालं चमत्कारीक. ती पुढं येऊन सांगायला लागली,

“अहो, मी हडळ नव्हे ! बनीची आई—”

पण हें ऐकायला शुद्धीवर कोण होतं ? बनीची आई जवळ आलेली पाह्यली नी पाव्हणा फेंफरं येऊन आपला बेशुद्ध पडला ! मग दामूअण्णा, दत्तूअण्णा सगळे धावंत आले. त्यांना काय झालं तें उमगलं, तशीं पाव्हण्याच्या डोळ्यांत कांद्याचा रस पिळीत दामूअण्णा म्हणाला,

“वहिनी, तूं अडमडत्येस कशाला पहाटेस ? कुणी एखादा तुला पाहून खपायचा दिखील.”

बनीच्या आईच्या डोळ्यांत टचकन् पाणी उभं राह्यलं. ती म्हणाली,

“दामूभावजी, मी मुद्दाम भिववायला का गेल्यें ?”

“अगो हो ! दीग नव्हती गेलीस. पण पाव्हणे भ्याले ना ?”

“आतां देवांनीं केलं आहे मला असं. मी काय करूं या रूपाला ?”

“काहीं करूं नकोस. पहाटेस कुणाच्या द्रिष्टीस पडत जाऊं नकोस म्हंजे झालं.”

“नी मग आंबे ?”

“असे काय मोठे आंबे आहेत ! रांडेच्चीं दोन कलमं !”

“दामूभावजी, तीं दोनच दोनशेंच्या जागीं आहेत हो आम्हांला !”

“बरं बरं ! एवढी काळजी आहे, तर यादोनानाला धाडीत जा राखणीला.”

“दामूभावजी, तुम्ही तरी माहीत नसल्यासारखं बोलतां ! त्यांना त्यांच्या त्या मडक्यांपुढं वेळ आहे का घराकडे पाह्यला ? ते थोडं ध्यान देते तर—”

यावर काय बोलणार दामूअण्णा ! डोळे पुशीत बनीची आई घरीं परतली.

यादोनानांची ही परी. आंधळ्या भिऊआबाची निराळीच तऱ्हा ! देव करतो, तें सगळं बऱ्याकरतां करतो म्हणे ! बरं म्हंजे हेंच कीं काय कोण जाणे. आपलं पहिल्या काळचं म्हणणं आहे, त्याच्यावर विश्वास ठेवायचा एवढंच. विश्वास न ठेवला, तर कांहीं जगायची सुद्धां सोय नाही. या विश्वासावरच तर जगल्येंय एवढे दिवस.

भिऊआवाचं आंधळेपण अगदीं जगावेगळं. डोळे अगदीं स्वच्छ. भावल्या तेजस्वी. कुठं फूल नाहीं का सारा नाहीं. पण आपलं दिसायचं म्हणून नाहीं ! अगदीं भितआंधळा !

बापानीं एका गरिबाची देखणी, गोरीगोमटी मुलगी पाह्यली, नी तिला मुलासाठीं मागणी घातली. मुलीच्या बापानीं हंडाभर मुरती रुपये मोजून घेतले, नी आपली नक्षत्रासारखी पोर भिऊआवाला दिली. माझ्या अगोदर दोन वर्स भिऊआवाचं लग्न झालं. मी पडघवलींत आलें, नी भिऊआवाच्या बायकोला बघितलं. एका वर्सानं माझ्यापरीस लहान. मला भारी आवडली ती. पण बनी म्हणाली,

“माहीत आहे का तुला ?”

“काय ?”

“तिचा नवरा आंधळा आहे. आमचा भिऊआवा—”

“आंधळा ?”

“हो.”

“बनूवन्सं, आंधळा कसा असेल ?”

“होऽओ ! खोटं का काय ? अगदीं भितआंधळा !”

“काहींसुद्धां दिसत नाहीं ?”

“नाहीं.”

“माझीं बोटंहि दिसायचीं नाहीत ? डोळ्यांसमोर धरलीं तरी ?”

“मोठी आली बोटं धरणारी ! अगो, हत्तीसुद्धां दिसायचा नाहीं हो !”

मला वाईट वाटलं. मनांत आलं, कशाला बिचारी जल्माला आली ? जल्मभर आंधळ्याशीं संसार करायचाय !

आतांहि तसंच वाटतं. कशाला जल्माला आली ? पडघवली नासवलीन्—

पण आत्तां कशाला हवं तिचं पुराण ? सांगायलाच बसल्यें आहे—सगळं सांगावंच लागेल. भलंहि अन् बुरंहि. पण ओघाओघानं अगदीं सांगावंच लागेल, तेव्हां सांगेन.

भिऊआवाचं एक सांगितलं पाह्यजे. डोळ्यांनीं आंधळा. पण ते डोळे जणूं त्याच्या हातांनाच फुटलेत ! मिरच्या तोडायला लागला, त नेमकी पिकली मिरची तोडायचा. पडवळं, कारलीं, तोंडलीं—हातांत धरलींन् कीं सांगायचा कोंवळीं कीं जून तीं. पोफळं पष्टाळायला बसला, कीं पहातां पहातां हा एवढा थोरला

दीग व्हायचा त्याच्या पुढं. नी बिशाद सुपारीला धक्का लागेल ! नेमकं सालपट तेव्हादं काढायचा.

नी कितीतरी पाठ होतं त्याला. दिंड्या, साक्या, आर्या, शिलोक, किती किती. एकपाठयाच होता तो. वडील शिकवायचे. तो पाठ करायचा. मोरो-पंतांच्या भारताचीं कितीतरी पर्वच्या पर्व पाठ होती त्याला. गीताहि पाठ होती. पण बावेंत उडी घेऊन जीव दिलान् तेव्हां बरीक गीताहि कामीं आली नाही, नी भारतहि आलं नाही.

विचार करावा, तितका तितका खेद होतो. नी मग असं वाटतं, एव्हढं हें सगळं पाह्यला का देवांनीं मला एवढं आयुष्य दिलं ?

असूं दे. भिऊआबाचं घरहि खातंपितं होतं. तो आंधळा होता, तरी घरचा गडी जन्मभर त्याच्या दारीं खपला. त्यामुळं त्यालाहि कमी म्हणून पडलं नाही.

फोजदार तर काय ! फोजदारच तो. बापाचा धाक होता तोंवेरी बरं होतं. तो गेल्यावर मग उतला, मातला, वाटेल तें मातीम्हसणं खायचाप्यायचा. पण सरकारची पोलिसपाटिलकी त्या घरांत होती, म्हणून तेंहि घर कांहीं उपाशी राह्यलं नाही.

खालीं भिकूनानाचं घर एक नावाजण्यासारखं. पाणीहि भरपूर. बागहि नामांकित. पसाराहि खूप मोठा. म्हशी पाळायचा भारी नाद त्याच्या वडलांना. भिकूनानानं तोच नाद चालवला. अगदीं जाफ्राबादेस्नं म्हशी आणायचा. ताज्या तुकतुकीत ठेवायचा. येता जाता साद घालायचा,

“भिकूनाना, यंदा कोणची आहे ?”

“काठेवाडी आहे !”

“खालीं काय ?”

“पारडी. ”

“दूध—”

“सकाळीं पांच शेर नी संध्याकाळीं पांच. ही एवढी थोरली आहे कास ! या कीं बघायला ! जनावर नामांकित आहे, काय समजलेत ?”

मग त्या वाटसरानं म्हशीजवळ जावं.

“जवळ जा कीं ! थाप टाका अंगावर. मारायची नाही—”

“नाहीं ?”

“ऊं हूं ! अगदीं बारकं पोर बसूं द्या धारेला.”

“छान आहे हो ! किंमत काय ?”

डौलानें त्याच्याकडे पहात भिक्नाना म्हणायचा,

“नगदी अडीचशें दिलेत ! नी पांच वर ! काय समजलेत ?”

ॐ ॐ ॐ

आणखी एका घराविषयी सांगायला हवंच. तें सांगितल्याशिवाय पडघवली पुरी व्हायची नाही, सांगायला बसल्यें, तेंहि संपायचं नाही.

वर डोणीवर परसूकाका म्हणून राहात. त्यांचीं दोन मुलं. थोरले गुजाभावजी नी धाकटे त्र्यंबकभावजी.

गुजाभावजी नी हे, या दोघांची भारी गट्टी. पण गट्टी म्हटलं कीं समजेल कीं नाही कोण जाणे. दोघे दिसायला दोन, पण आंत अगदीं एक. अगदीं लहानपणापासून हा मैतरपणा. तसं पाह्यलं, तर दोघांत कांहीं फारसा सारखेपणा नव्हता. हे प्रकृतीनं अशक्तच. सारखं कांहींनाहीं होत असायचं. दर चौथ्या सहाव्या दिशीं चुलीवर कसला ना कसला काढा कढतोय.

पण गुजाभावजींचं नेमकं उलटं. त्यांची तब्येत अगदीं उणठणीत. म्हातारपणीं सांगत ते,

“अंत्रावहिनी, एवढा म्हातारा झालोंय. पण कधीं सुंठ कांहीं घातली नाही कपाळावर ! नाही तर तुझा म्हादेव ! जल्मभर चूर्ण नी काढे सुरू ! आपला खातोय ! आज त्रिफळा, तर उद्यां सुदर्शन ! सगळ्या जल्माचं आर्यमहौषधालय करून टाकलं नी !”

गुजाभावजींना उत्तर देऊन प्रपादायची सोय नसायची. त्यांचंहि अगदीं खरं होतं. जल्मापासून आडव्या बांध्याचे. त्यांत वडिलानीं सूर्यनमस्कारांची संवय लावून दिलेली. दूधहि प्यायले लहानपणीं. त्यामुळं शरीर कसं लिंबासारखं.

म्हातारपणीं फार धावाधाव झाली. झाली तरी कां ? करून घेतली त्यांनीं आपल्या हातांनीं. तरी पण त्या धावाधावींतहि तब्येत खणखणीत !

तर काय सांगत होत्यें ? हो. या दोघांचं भारी रहस्य. लहानपणींसुद्धां दोघांना एकमेकावांचून करमलं नाही. आमच्या घरासुनं गुजाभावजींचं घर उणंपुरं अध्यां मैलाच्याहि वरच घ्या दहा पावलं. पण अगदीं रात्र पडेस्तोंवर हे दोघे एक्या ठिकाणीं असायचे. नी मग रात्रीं घरीं गेले कीं दोघेहि मार खायचे.

दहा वर्सांचे होते हे दोघेहि, तेव्हांची एक गंमत सांगल्यें.

केशवभट अंजनवेलीहून आले, ते अगोदर राह्यले सडथावर. रायवळ आंब्यांची एक राईसारखी होती, त्यांत तात्पुरतं घर बांधलं त्यांनीं. कुळवाड्यांचे घरे होते, अर्ध्या हांकेवर. पुढं जेव्हां खाली बागा झाल्या, तेव्हां तें घर पाडून त्याचे वासे नी कौलं खालीं वापरलीं त्यांनीं. आतां नुसतं जोतं राह्यल्युं तिथं. त्या जोत्याशेजारीं जांभ्या कातळांत त्यांनीं खणलेली एक बाव होती. केशवभट तें घर सोडून आले, तशीं कोणी पाणी भरीनायुं तिथं. कुळवाडी सगळे डोणींतल्या डुऱ्यांत पाणी भरायचे. पण रांडेचे हितल्या हितं बावेवर कांहीं यायचे नाहीत. ते म्हणायचे,

“यवरा वर वढील कोन पानी बावंतून ? डुरींतला पानी घेवानं दिलेलां. बावंतला मानसानं खनून काडलेलां.”

तर त्या बावेतल्या पाण्याचा उपसा कांहीं व्हायचा नाही. गुरंदोरं चरत भोंतालीं, म्हणून आजेमामंजींनीं कुपाटी घातली होती बावेभोंतीं. कुणी गुरू पडूं नये म्हणून.

अमोशा होती. जेवणंनिवणं अवशींच उरकलीं होती. हे मामंजींच्या धाकानं अंगणांत फेऱ्या घालीत परवाचा म्हणत होते.

“एकतीस अडचं साडेसत्याहत्तर, बत्तीस अडचं—”

“म्हाय्या !”

“कोण ? गुज्या ?”

“होय. बोंबटूं नकोस. हिकडे ये. एक जम्मत आहे.”

यांना बाहेर जातांना पाह्यलं, तशीं मामंजी म्हणाले,

“मम्हादेवा, कोण ? गुजा ना तो ? रांडेच्याला दिवस नाही, रात्र नाही. नी तूं जाताहेस कुठं परवाचा अर्धवट टाकून ?”

“कुठं नाही. मुतायला जातांयुं.”

“हितेंच जरा पलीकडे बस हो ! लांब जाऊं नकोस अंधाराचा.”

हे बाहेर गेले.

“काय रे गुजा ?”

“चल माझ्याबरोबर.”

“कुठं ?”

“मसणांत. चल म्हटलं कीं चलावं. पायावर पाणी घाल म्हटलं, तर तोरड्या किती तोळ्यांच्या—!”

रस्ता पायाखालचा होता. दोघे निघाले. पण गुजाभावजींनी आपल्या घरचा रस्ता सोडून जेव्हां सड्याच्या रस्त्यावर पाऊल टाकली, तेव्हां बरीक हे थांबले.

“म्हाद्या !”

“ऊं हूं. कुठं तें सांगितल्याशिवाय आपण नाहीं वा यायचे.”

मग मात्र सांगणं आलं.

“सड्यावर जायचांयू.”

“तें कळलं. कशाला ?”

“ऊं ! तूं तरी असा आहेस हेंदरा !”

“हेंदरा ? तर मग मी चाललों—”

“वारं वारं ! नाहींस हेंदरा. मग तर झालं ?”

“तरी पण कुठं जायचांयू तें सांग.”

“तुला खूप सोनं मिळालं तर काय करशील ?”

“सोनं ? ओ हो ! खरं सोनं ?”

“हो.”

“आईच्या बांगड्यांसारखं ?”

“हो !”

दंड थोपटून हे म्हणाले,

“वा ! मग मी—मग मी—! पण कुठायू सोनं ?”

“आहे.”

“कुठायू ?”

“एका जमतीत.”

“तुला कसं कळलं ?”

“काल रात्रीं बापू म्हणत होते.”

“काय म्हणत होते ?”

“केशवभटांनीं म्हणे सोन्याचे देव बावेंत टाकलेत. मुसुनमानांच्या हल्ल्याच्या वेळीं.”

“सड्यावरल्या ?”

“हो.”

“हात्तिच्या ! मग ते आपल्याला कांहीं मिळायचे नाहीत.”

“मिळतील.”

“कसे ?”

“आज आमोशा ना ?”

आमोशा आहे, हें कळलं बरीक, नी यांना भरलं कांपरं. यांनीं गुजाभावजींना धरलीं नी म्हणाले,

“गुजा ! तुझ्या पाया पडतो. मला घरीं पोचव !”

“कां रे ?”

“आपल्याला बा भिती वाटते !”

“आहा रे ! भित्री भागूवाई, चुलीशीं बसूवाई !”

भागुवाई म्हणवून घेणं यांना कांहीं आवडलं नाहीं.

“हें काय रे ! पण—”

“पण नाहीं नी बीण नाहीं. जायचं.”

“पण कसे मिळतील—”

“हो ! तें राह्यलंच कीं सांगाचं. आमोशेल्या रात्रीं ते बावेच्या पाण्यावर तरंगतात.”

“पाण्यावर ?”

“हो. नी कुणी तरी काढून नेईलशी वाट पहातात.”

“पण बावेंत उतरेल कोण ?”

“मी उतरेन कीं ! तूं आपला नुसता माझ्याबरोबर अस म्हंजे झालं.”

“गुज्या !”

“आतां काय आणखीन् गुजा ?”

“नव्हे रे ! मी म्हणतो, आज भुतं निघतात ना रे ?”

“हो ! चुडीसुद्धां पेटतात. तुल पहायच्यात ?”

“नको रे बा ! तुझ्या पायां पडतो !”

“म्हाद्या, लेका आपल्याला काय करतात भुतं ?”

“कां रे !”

“अरे, आपला गिऱ्या नाहीं का ?”

“हो—”

“तो हिंडतो चहूंकडे पडघवलीच्या. कुणाला येऊं देत नाहीं.”

“मग आपण असं करूं या का ?”

“काय ?”

“लोणचांब्याशीं जाऊन गिऱ्याच्या पाया पडूं.”

“कशाला ? हितंच पडूं.”

“पण त्याला कळेल कसं ?”

“कळतं त्याला. अगदीं तूं नी मी बोलतोय तेंसुद्धां ऐकूं येतं.”

“तुला काय माहीत ?”

“माहीत आहे तर ! मी बापूंना उतरून घ्यायला रात्रीं कंद्या घेऊन जातो बंदरावर. तेव्हां तो माझ्या मागोमाग चालतो.”

“कशावरून ?”

“कशावरून काय ? मला माहीताहे.”

“शप्पत ?”

“शप्पत !”

मग तेवढ्या रात्रीं हीं दोघं मुलं आपलीं त्या बावेशीं गेलीं ! गुजाभावजींनीं जपून कुपाट्या काढल्या. बावेच्या बांधणींत चिरे बसवले होते. त्यांवर अंदाजानं पाय देत ते यांना म्हणाले,

“म्हाद्या, भिऊं नकोस बरं का !”

पण यांनीं त्यांचा दंड धरलीं, नी खालीं डोकावून विचारलीं,

“गुजा, देव दिसत नाहीत कीं रे !”

“एवढ्या वरून कसे दिसतील ? तूं तरी खुळाच आहेस.”

“ऐक गुजा. चल, परत जाऊं आपण.”

“एहेरे ! बांगड्या भर !”

“भरीन हो ! पण तूं उतरूं नकोस. नाहीं तर मी बोंब मारीन !”

“आतां बरीक थोवाडीन हो म्हाद्या तुला ! रांडेच्या बावेत उतरतांय मी. तुला नुसतं उभं रहावेनाय बाहेर ?”

यांचा हात हसडून गुजाभावजी आंत उतरले. दोन तीन पाह्यच्या उतरले असतील नसतील नी एकदम जे कोसळले, ते खालीं !

गुजाभावजी पडलेले पाह्यले, नी यांना जें रडूं आलं ! मोठमोठ्यानें गळा काढायला लागले. कुळवाड्यांनीं ऐकलीं, तशीं तेहि हादरले. पण मग हे नांव घेऊन रडायला लागले, तशीं मग मात्र आठ दहा जण काट्या घेऊन, चुडी पेटवून दबकत दबकत पुढं झाले. यांना पाहून एकानं हांक घातली,

“म्हादूनाना ?”

“मीच रे कात्या ! या रे लवकर !”

“झालां तरी काय ?”

“गुजा देव काढायला विहिरींत उतरला ! मेला रे तो ऽ ऽ ! आयो ग ऽ !”

“चिप न्हा ! मांगं न्हा वगू तुमी !”

मग चारसहा चुडतं बावेवर धरलीं चौ बाजूंनीं, नी आंत डोकावले. तों आपले गुजाभावजी कंगोन्याला धरून पोहोताहेत !

“मी हितं आहे रे कात्या !”

मग धांवत जाऊन दोर आणलीं. एक जण दोराला धरून खालीं उतरला, नी गुजाभावजींना वर काढलीं.

चांगला भरपूर मार लागला होता. आठदहा दिवस हंटरणावर पडून होते गुजाभावजी. हे गेले तशीं यांना म्हणाले,

“म्हाद्या, लेका तूं तरी असला आहेस पेट्रूपापड !”

“मग ? तूं बुडत होतास—”

“काय सांगूं नकोस ! तूं केकाटलास नी देवांनीं बुडी मारली !”

आणखी एक गम्मत गुजाभावजी वानवानून सांगत.

ओणींतल्या मुसुनमानाची एक बकरी चटकली होती आमच्या बागेंत यायला. रांडेची अशी हुशार ! एक्या डोळ्यानं चरायकडे लक्ष नी दुसऱ्यानं कुणी घेताय् का काय याच्याकडे. माणसाचा वारा कांहीं लागू द्यायची नाही. हे तिला धरून ओणीच्या कोंडवाड्यांत घालायला भारी धडपडायचे. पण पुष्कळ दिवस जमेनाय्.

एकदां गुजाभावजी नी हे असे दोघे आमच्या घरीं फोडणीचा भात खाऊन बागेकडे निघाले.

“हाय ! भारी बा तिखट खातात तुमच्या घरीं !”

“तिखट ? हें तिखट आहे वाटतं ! आई एकेका घासाला एकेक हिरवी मिरची कराकरा चावते, म्हाईत आहे का ?”

“छल् ! कांहींतरीच सांगताएस ! शेंडा ना बुडला !”

“पैज लावायची का—अरे गुजा !”

“काय रे !”

“रांडेच्या सुसुनमानाची बकरी—”

“कुठाय ?”

“ती बघ ! केळीचं रोपटं खात्येय !”

“हो रे हो !”

“मग ?”

“मग काय ? धराची.”

“अरे पण रांडेची हातीं येत नायू—”

“तिचा बापूस येईल ! तूं त्या वेचक्याची वाजू तेवढी संभाळ म्हंजे झालं !”

नी शेवटीं मग मोठ्या शर्थीनं त्या दोघांनीं बकरी धरली. तिचा कान घट्ट धरून पाठीत एक कणका घालीत हे म्हणाले,

“तुला खाल्ही वाघानीं ! रांडेच्या, सोकली होतीस नाही का ?”

“थांब म्हाद्या. मारूं नकोस. कास भरत्ये बघ.”

“आमच्या केळी खाऊनच भरत्यै.”

“दूध काढूं.”

“कशांत ?”

“रहाटाचा लोटा असेल ना ?”

“गळका ?”

“असूं दे. तिथं दाबून धरूं. तूं तंगडं धर हिचं. नाही तर चकवा देऊन पळून जायची.”

मग गुजाभावर्जींनीं दूध काढलीं. यांचे तडाखे सुरूच होते. दोघे दूध प्यायले.

“उष्टं दूध प्यालास ना माझं ?”

“बरं बरं ! सांगूं नकोस आतां. नाही तर घरीं कानपटायचे.”

“आतां काय करायचं ?”

“ओणीला कोंडवाड्यांत ना न्याय्यै ?”

“हो. तूं कान धर. मी मागून शिपटीनं हाकलतां.”

“हुं ! शिपटीनं ? तें दांडकं घे.”

“नको रे ! मरेल ना !”

“शहाणा आहेस. तूं घे.”

मग गुजाभावर्जींनीं कान धरला, नी हे दांडक्यानं दोसायला लागले. पण

बकरी अशी जहांबाज! जाम हालेना. शेवटीं फरफटत चालवली. शेताडींतून तर कसेबसे गेले पलीकडे. पण पन्हांत ह्या थोरलाल्या धोंडी. रस्ता दोन धोंडींमधे अगदीं चिंचुळका झालेला एक्या ठिकाणीं. तिथं बकरी मुळीं खालींच बसली !

“आतां रे गुजा ?”

“तूं कान धर. दांडकं हिकडे दे. शिंची कशी उठत नाहीं तें पाहातों. सांभाळ हो ! नाहींतर हिसडा देऊन पळून जायची.”

नी मग गुजाभावजींनीं हातीं दांडकं घेतलं. बकरीनं मान खालीं घातली. गुजाभावजींना आला राग. एक दोसा असा कांहीं मारला ! बर्मी लागला कुठं तरी नी बकरी लागली आचके घायला !

“रांडेची सांगं करत्ये काय ?”

पुनः एक दोसा. बकरीनं केले डोळे पांढरे ! जीभ बाहेर निघाली ! मग मात्र यांनीं गुजाभावजींचा हात धरला.

“गुजा, कसं करत्ये रे !”

गुजाभावजीहि ताळयावर आले. बकरीनं हातपाय पसरले. हे धावले नी ओंजळींत पाणी आणून तोंडांत घातलीं. पण आतां काय उपयोग ? गुजाभावजी कावरेबावरे होऊन बकरीला हालवून म्हणाले,

“अग बकऱ्ये, उठ ! जा तूं आपल्या घरीं. नाहीं घालीत तुला कोंडवाड्यांत.”

पण बकरीनं केलं होतंन् कूच ! तसे दोघे तिच्या भोंतालीं बसून रडायला लागले !

मामंजींना कळलं, तशीं ते आले धांवत.

“कशी मेली रे ?”

“आपोआपच—सहज मेली !”

“शिंच्यांनीं ! खोटं सांगतां नाहीं का ?”

“नाहीं—ठेंच लागून पडली नी मेली !”

“नी हें दांडकं कुणाचं ?”

मग खरं सांगावं लागलं.

“आमचं—”

यांना कानपटून मामंजी म्हणाले,

“खरं सांगा ! नाहींतर ह्या मार दीन !”

पटकन् हे म्हणाले,

“आम्ही!”

“तू कीं गुजान?”

दोघांनीं क्षणभर एकमेकांकडे पाहिलीं. नी मग पटकन् हे म्हणाले,

“मी!”

“नाही काका! मी! म्हाद्या खोटं बोलतो!”

“एहेरे! खोटं का बोलतो मी? मीच नाही का—”

“बार बार! जा घरीं आतां! रांडेच्यांनों, त्या मुसुनमानाची बकरी भरून घायला हवी.”

नी मग बकरी कशानं भरून घायची, त्याचा खल करीत हे दोघेजण परतले. अशी यांची नी गुजाभावर्जीची जोडी.

आतां आमच्या घरचं सांगायला हवं.

पण घरचं कसं सांगायचं? दुसऱ्याचं पट्दिशीं सांगतां येतं. पण आपल्याचं तसं नाहीं सांगतां येतं. आपल्या माणसांचे स्वभाव नेमके कळत नाहीत आपल्याला. गुणांचा चांगुलपणाहि ध्यानीं येत नाहीं. दोष मात्र खूप मोठाले दिसतात. दोषी माणसं अगदीं जवळ असतात ना? म्हणून.

कधीं कधीं गुणांचंहि तसंच होतं. उगीचच आपल्याला वाटतं. लोकांचं कशाला सांगूं? मी माझंच सांग्तेय. कोंकणांतलीं माणसं मूळचींच गोरीं असतात. त्यांत मी थोडी अधिक उजळ होत्ये. आमच्या पडघवलींत एक भिऊआवाची बायको सोडली, तर माझ्याएवढं गोरं कुणी नव्हतं. आतेसासूआई म्हणायच्या,

“कशाला बोलतां म्हणावं जिभा लांबवून? आहे का कुणी आमच्या अंबी-एवढं गोरं? होऽ त्या भिऊआवाची बायको आहे हो—तेवढी बरीक आहे थोडीशी उजळ. तरी पण अंबीचं गोरेपण किनई वेगळं दिसतं बरं का!”

यामुळं बरेच दिवस मला असं वाटायचं, कीं सगळ्या जगांत गोरी कोण ती मी! पण पुढं अभिमान झडला!

त काय सांगत होत्ये—हो. आपलं आपल्याला धड कळत नाहीं. एकनाथी भागवतांत म्हटल्यु तसलं डोळ्याचंच उधारण घ्या ना आपल्या. डोळा अगदीं

आपला. डोळ्याएवढं जवळ डोळ्याला दुसरं कुणी नाही. पण आपल्याला आपला डोळा दिसलाय का कधी ?

तरी पण पडघवलीचं वाटोळं झालं, त्यांत आमच्यांचा वाटा होता की नाही ? हो, होता.

नाहीं म्हणून भागायचं नाही. सांगायला बसल्यें त सगळं खरं खरं सांगितलं पाह्यजे. नाही तर सांगूच नये मुळी.

सगळेच पडघवलींतली दिवेलगणी मालवावी म्हणून हातांत पाणी घेऊन वसले होते. त्यांत आमचंही घर होतं.

आमच्या घरीं सगळ्यांत थोरले हे. मग दोन मुलं झालीं नी गेलीं. त्यावर धाकटे गणूभावजी. त्यांच्या पाठच्या दुर्गावन्सं. त्यांच्याहून धाकटा आणखी एक मुलगा होता सासूबाईना. पण जलमला तेव्हांपासून हाडांचा सांपळा. सगळं अंग सुरकुतलेलं. अगदीं रडणंसुद्धां माहीत नाही. उंदरासारख्या बारक्या डोळ्यांनीं लुकलुकु बघत असायचा. दोन वर्सांचा झाला नी मेल्या. मेल्या तो कळलादेखील नाही.

मामंजी मीं फार थोडे दिवस पाह्यले. माझं लग्नीन झालं, नी वर्स दोन वर्स सासर-माहेरच चाललं होतं. उगीच कुठं महिनाभर सासरीं जाऊन राहात्यों न राहात्यों तों बावा गडी नी मेणा धाडून बोलावून घ्यायचे. मग तीनचार महिने कोण जातंय सासरीं ! पण पांचव्या वर्सास मी अशी संक्रांतीला म्हणून माहेरीं गेल्यें, तों पाटोपाट आपला गडी हजर ! मामंजी आजारी म्हणून निरोप.

बावा मला घेऊन निघाले, नी पडघवलीस आले. पाहात्यों तो मामंजींनीं माझा ध्यास घेतलेला !

“सूनवाई कुठाय ?”

मी घरांत शिरल्यें ती सरळ आतेसासूबाईंनीं डोळे पुशीत मला मामंजीं-जवळ नेलं.

“आलीस सूनवाई ? तुझ्यांत जीव अडखळला होता ! सांभाळ आतां ! केशवभटजींनीं मिळवलीं गांव. वसवलीं. एवढ्या पिढ्या नांदल्या. पूर्वजांच्या आशीर्वादानं कुणाला कमी म्हणून पडलं नाही. पण म्हादेव जरा धांदरट आहे. सांभाळा ! त्याला तूं नी तुला तो. तुझ्या सासूनं माझं फार केलंन्. तिला दुःख दिसूं देऊं नका. नी सगळीं जिऊच्या म्हणण्याप्रमाणं वागा !”

त्या वेळीं मला यांतलं कांहीं कळलं नाही. बावळटासारखी मामंजीच्या शेजारीं बसून ऐकत होत्ये.

पण आतां कळतंय. आतेसासूबाईच्या बोलानं मोल आतां समजतंय. आतां तरी का ? मी त्यांची अवज्ञा कधींच केली नाही.

मामंजीच्या त्या शेवटच्या बोलण्यांत ह्यांचं वर्णन येऊन गेलं. त्याहून जास्ती काय सांगूं? नी कसं सांगूं? बायकांचा जन्म. पतीविषयीं वेडंवांकडं मनांतसुद्धां आणून नये म्हणतात. एका परीनं खरं आहे तें.

पण आतां ते नाहीत. नी मी काय घडलं तें सांगायला बसत्ये. तेव्हां मर्यादा पाळून ओघाओघानं येईल तसतसं सांगेन.

सासूबाई माझ्या फार चांगल्या होत्या. कुणाच्या अध्यांत ना मध्यांत. कुणी असं म्हटलं, असं. तसं म्हटलं, तसं. मामंजी गेल्यापासून त्यांनीं प्रपंचांत फारसं लक्ष घातलंच नाही. घरांत कर्त्या आतेसासूबाई होत्या. त्यामुळं त्यांच्या-वर भार पडलाच नाही कधीं.

आतेसासूबाईबद्दल काय सांगूं? माझ्यातलं जें काय थोडंबहुत चांगुलपण आहे, तें सगळं त्यांनीं घडवलेलं आहे. त्या—

पण थांबा हं जरा. आतेसासूबाईच्या अगोदर दुसऱ्या एका देवाच्या जिवा-बद्दल सांगायला हवं. कारण असं आहे त्याचं, कीं आतेसासूबाईच्याबद्दल सांगायचं म्हणजे सगळी कथाच सांगायची. मग मधें वेळ नाही मिळायचा इकडेतिकडे डोकवायला.

मी तिला देवाचा जीव म्हणत्ये. कां त्यानं तिला घडलं ? कां नेलं ? त्याचं त्याला ठाऊक.

तिचं नांव होतं आक्की.

ह्यांची दूरदूरची मावसबहीण होती ती. आईबाप लहानपणीं गेले. चुलत्यानं लग्न करून दिलं. पण लग्न तरी म्हणायचं का त्याला ? पैसे घेतलेन् मेल्यानं. नी एका क्षय झालेल्या नवऱ्याच्या गळ्यांत बांधली ! कशाला ? म्हणे, त्याचं करायसवरायला त्याच्या घरचं कुणी नव्हतं !

आक्कीनं खूप केलंय त्याचं. पण त्या रोगाला जरा सांभाळून रहायला हवं. नवी, उफाड्याची, दुसरपणाची बायको ! दिवसभर आक्कीनं त्याचं करावं. रात्रीं बिचारी दमून त्याच्या पायथ्याशीं झोपायची. पण—

मेला शेवटीं. हिला उघडी पाडून. जवळ होतं नव्हतं तें नातलगानीं

लुवाडलीं. पंधरा वसौंच्या आक्कीला सोंवळी व्हावं लागलं !

नी मग एक्या दिवशीं एक पातळ काखोटीस घेऊन आक्की आपल्या मावशीला शोधीत आमच्या घरीं आली.

“कोण तें ? आक्की का काय ?”

“मावशी ग ५५ !”

“उगी पोरी ! रडूं नकोस !”

“रडूं नको तर काय करूं मावशी ? सगळीकडून उघडी झांल्यें ग !”

“नी काका ?”

“त्यांनीं सांगितलीं, लग्न करून दिलं—आतां तुझा माझा संबंध संपला !”

“मग आतां ?”

“आतां ? मावशी, तुझ्या दारीं आल्यें ! म्हणतात ना ? माय मरो नी मावशी जगो ! तूं आसरा देशील, तर तुझ्या घरीं चार कामं करून पडून राहीन ! न दिलास तर—”

“तर काय ?”

“तर—तर बावा नी विहिरी कांहीं कोरड्या नाहींत !”

“आक्क्ये !”

“काय सांगूं ग मावशी ? मेल्यांना जशा कांहीं आयावहिणी नाहींत ! नको सांगायला लावूंस !”

“नको सांगूंस आक्क्ये ! थांब. मी येतें.”

सासूबाईंनीं आतेसासूबाईंना सगळं जाऊन सांगितलीं. त्या आल्या, नी क्षणभर पाहिली त्यांनीं आक्कीला. मग एकदम म्हणाल्या,

“रहा हो पोरी हितं ! आम्ही चौघी तशी तूं पांचवी. कांहीं कमी पडायचं नाहीं तुला जल्मभर.”

आक्कीनं पटकन् आतेसासूबाईंचे पाय धरले.

त्या दिवसापासून आक्कीला कांहीं हें अमुक एक करायचंय असं सांगावं लागलं नाहीं. सारखा आपला तिचा हात सुरू. पहाटे उठायची अशी कोंवडीं आरवायच्या आधीं. तेव्हांपासून जें काम सुरू तें रात्रीं दहा साडेदहा वाजे-पावतर. साडेदहा वाजतांसुद्धां एखाद दिशीं आपली दुसऱ्या दिसाकरतां भिजूं घातलेल्या डाळिंब्या उपसून बसायची ! आतेसासूबाईं म्हणायच्या मग,

“आक्क्ये ! किती ग काम करावं ? राहूं दे.”

“जिऊआते, सकाळीं मग गडबड होत्ये—”

“होऊं दे. आहेत एवढ्या जणी. पोरी बसतील डाळिंब्या काढायला.”

“पण मला तरी काय काम आहे दुसरं?”

“अगो, पहाटे उटत्येस तूं! टोरासारखी खपत्येस. दमून नाहीस का जात?”

आक्की एक स्वास सोडायची. आतेसासूबाई तिच्या हातून डाळिंब्या हिसकावून घ्यायच्या, नी तिला उठवून बळंबळं हंतरणावर झोंपवायच्या. हंतरण तरी कसलं होत? एक घोंगडी, नी त्यावर एक चौघडी. पांघरायला एक चौपदरी जुनेर. त्यावर हात उशाला घेऊन आक्की झोंपायची. मीं तर किती तरी वर्स तिला झोंपलेलीच पाहली नाही. व्हायचं असं, कीं पोरवयामुळं मला लवकर झोंप यायची. अन् पहाटेस उठून पाहात्ये तों आक्की आपली कामं उपसत्येय् !

यामुळं व्हायचं काय कीं आमचं कसलंही काम असो, आम्ही तें आक्कीच्या अंगावर टाकून हुंदाडायला मोकळ्या व्हायच्या. कितीक दिवस तर आम्हाला असं वाटे, कीं आक्कीनं आमचीं कामं केलींच पाहिजेत. तिला न झालं करायला, तर आम्ही तिच्यावर रागवायच्या.

एकदां सासूबाई मला म्हणाल्या,

“अंबे, ही एवढी सुंठ कुटायच्यैय्. कुटत्येस का ग?”

बनीनं बोलावलं होतंन् फरंमरं खेळायला. मी तिकडे निघाल्येच होत्ये. तेवढ्यांत सासूबाईनीं काम सांगितलं ! नाहीं कांहीं म्हणवेना. खलबत्ता नी सुंठ घेतली, नी स्वैपाकघरांत गेल्ये. तिथें आक्की बसली होती केळफूल चिरीत.

“आक्के, ही एवढी सुंठ कुटून देत्येस का ग ? मला किनई—”

“कां हो ? काय झालंय् ?”

“नव्हे ग ! हात दुखतोय् माझा.”

“अगोबाई ! मग सांवरशिंगाचा ओढा—”

“व्हाऊं दे. कूट कीं !”

“कुटीन हो ! असून द्या.”

तिच्या भरंवशावर मी बनीकडे पळाल्ये. थोड्या वेळानं बनीशीं भांडून मी परतल्ये, तशीं सासूबाईनीं विचारलीं,

“झाली का गो सुंठ कुटून ?”

हो म्हटलं, नी स्वैपाकघरांत धांवल्ये. तर आपला खलबत्ता नी सुंठ जशीच्या

तशी ! रागारागानं आक्कीकडे पहात मीं सुंठ कुटली, नी सासूबाईंना दिली. पण आक्कीशीं कांहीं दिवसभर बोलल्यें नाहीं ! तिला तें जाणवलं. संध्याकाळीं अशी दाराशीं उभी होत्यें, तों माझ्याजवळ येऊन आक्की म्हणत्ये,

“अंबावहिनी !”

मी कशाला बोलत्यों !

“इश ! बोला कीं हो अंबावहिनी !”

“मग ? सकाळीं कां कुटली नाहींस सुंठ ?”

“चुकलं हो माझं ! आतां नाहीं करायची असलं. पण सकाळीं माझा हात किती कापला बघा केळफूल चिरतांना !”

“कुठाय !”

“हा बघा !”

चांगली बोटभर चौर गेली होती तिच्या हाताला ! तरी आक्की दिवसभर काम करितच होती ! अन् तिनं सुंठ कुटली नाहीं, म्हणून मी रागावल्यें होत्यें.

दिवसभर आक्कीचं यंत्र सुरू असायचं तें कां, हें मला मोठी झाल्यावर उमगलं. कधीं नव्हत तो तिला ताप आला एकदां. मीं म्हटलं,

“आक्कये, आज राहूं दे हो ! मी वसेन चुलीपाशीं.”

पण तिनं कांहीं ऐकलं नाहीं ! शेवटीं दुपारी पुनः वालांची डाळ निवडायला काढलीन्, तेव्हां मीं तिचा हात धरला, नी म्हणाल्यें,

“आक्कये, ऐकायची नाहींस का तूं ?”

“काय अंबावहिनी ?”

“ऊठ बघूं ! जाऊन पड हंथरणावर !”

आक्कीनं जें उत्तर दिलंन्, तें उभा जन्म कांहीं माझ्या मनांतनं गेलं नाहीं आहे ! सारखं असं वाटतं, कीं देवा, कां हें मन घडवलंस ? नी ज्यांना सोसावं लागतं, त्यांना तें दिलंस तरी कशाला ?

ती म्हणाली,

“अंबावहिनी, माणूस रिकामं असलं ना, म्हणजे भलभलतं मनांत येतं. तें येऊं नये, म्हणून मी कांहीं तरी काम काढून वसत्यों.”

“अगो, दिवसभरचं झालं ! पण रात्रीं सुद्धां ?”

उदासबाणं हसून आक्की म्हणाली,

“रात्रीं ? कसं सांगूं अंबावहिनी ? रात्र सरतां सरत नाहीं ! जशी कांहीं

गिळायला उठत्ये हो ! असं वाटतं—” पुढं कांहीं आक्की बोलली नाही. बोलण्यासारखं मुळीं नव्हतंच कांहीं !

ॐ ॐ ॐ

मी सासुरवाडीस आल्यें, तेव्हां कांहीं दिवस गेले कौतुकांत नी नवीनपणांत. पण मग काय काय करायचं तें माझं मला उमगायला लागलं.

घरांत पोरं अशीं आम्ही तिघं. मी, दुर्गावन्सं नी गणूभावजी. मधून मधून दुर्गावन्संच्या अंगांत नणंदपण येई. तेवढं वगळलं, तर आमचा तिघांचा मैतरपणा जमला. नी भरीला चौथी शेजारची बनी.

माझ्या माहेरीं कांहीं बागा नव्हत्या. त्यामुळं हितं पडघवलींत आल्यें, नी हिरवागार गांव पाह्यला, तशीं मला असं झालं कीं किती पाहूं नी किती नाही. माहेरीं पाण्याचा खडखडाट. हितं अष्टौप्रहर हा एवढा थोरला पन्ढळ हात जोडून तयार. माहेरीं आमचीं दहावीस नांदतीं घरं सोडलीं, तर बाकी मग पीक आपलं सुमारच. आडजिभेनं खाल्लं, तर पडजीभ दुकत बसली. पण सासुरवाडी कशी छान खाती नांदती.

पहिल्या पाळीला आल्यें ती रात्रीं. सकाळीं उठल्यें नी पहाल्यें, तों चहूंकडे नारळीपोफळी डुलताहेत ! आपली डुकुडुकु पहात राहिल्यें. दुर्गावन्सं आल्या, नी मला म्हणाल्या,

“वहिनी !”

माझं लक्ष नव्हतं.

“अहो नव्या वहिनी !”

मग मी भानावर आल्यें.

“काय ?”

“अशा पहात काय राह्यलाय ?”

“कांहीं नाही—पण आपलं घर कुठाय ?”

“हेंच घर ! इश ! आणखी कुठलं घर ?”

“हेंच ? या बागेंतच ?”

“हो ५ ओ ! कां तुमचं घर कुठाय ?”

“आमचं ? आमचं उघड्यावर आहे. पण हितंच राह्यचं ?”

“मग कुठं जायचं ? पहा बाई तरी ! ऐकलंस का बऱ्ये ?”

दोची फिसफिस करून हसल्या. पण तें कांहीं माझ्या ध्यानीं आलं नाही.

“नाइ—मी म्हणल्यें, अगदीं नेहमीं हितंच राह्यचं ? या बागेंतच ?”

“इश ! हसल्येस ग काय दुर्गे ! वहिनी, हितंच राह्यचं हो !”

मला फार आनंद झाला. मग मी बागभर हिंडल्यें. पाणी पिऊन उतल्या-मातल्या केळी पाहून मन अगदीं प्रसन्न झालं. माहेरीं सटीं सहा माशीं कधीं बंधीं केळीचं एखादं पान द्रिष्टीस पडायचं. नि हितं कुणी हुंकून सुद्धां पाह्यचं नाही केळीच्या पानांकडे. गड्यांना सुद्धां जेव्हां सासूबाई केळीच्या कोवळ्या लुसलुशीत आगोतलीवर भात वाढायच्या, तेव्हां माझा जीव अगदीं थोडा थोडा व्हायचा.

पोफळीच्या झाडाचा देखणेपणा तर मला किती तरी दिवस अपुर्वाईचा वाटायचा. नाजूक, सडसडीत, इवल्याश्या वाऱ्यानं डुलणारी पोफळ मला अगदीं माझी बहीणच वाटे. आमच्या बागेंतल्या जुन्या चारसहा पोफळीं मामंजींनीं तोडलीं, तेव्हां तर मी रडल्यें सुद्धां.

पाटांच सुद्धां तसंच. बागेंत हिंडत होल्यें, तेव्हां गडी पाणी फिरवीत होता बागेंतून. तो एवढा थोरला दोदाणेश्वर पाहून मला अशी मज्जा वाटली ! गडी माझ्याकडे कौतुकानं बघायला लागला.

“आमच्या व्हयनी हायू काय तुमी ?”

मी धीटपणानं त्याच्याशीं बोलल्यें,

“हो. हें पाणी कुठून येतं रे ?”

“पाटांतून.”

“पाट म्हंजे बसायचा ? त्याच्यांतून कसं येतं ?”

तेवढ्यांत आले गणूभावजी.

“गनोबा ! व्हयनीला पाट दाखवा पान्याचा.”

मी घरीं आल्यें तेव्हां पासून गणूभावजी माझ्याशीं बोलायला पहात होते. मग पुढं त्यांनीं सांगितलं, कीं अगोदर माझ्याशीं बोलतांना त्यांना लाज वाटायची. मी कांहीं लाजल्यें नाही. माझा भाऊ वासू असा एवढाच होता. गणूभावजी बावळटासारखे इकडे तिकडे पहात राह्यले.

“अहो गणूभावजी, दाखवा कीं पाट !”

जागे झाल्यासारखे ते म्हणाले,

“अं—हो. चला.”

आम्ही दोघं निघालों पाटाच्या कडेकडेनं. मधूनच गणूभावजी पाटांत पाय देत. मला भिती वाटूनच मी ओरडल्यें,

“गणूभावजी !”

“काय ?”

“काय काय ? पाट मोडेल कीं !”

हसून गणूभावजी म्हणाले,

“छल्. मोडत नाही पाट.”

“मोडत नाही ?”

“नाहीं.”

“मग मी देऊं का पाय ?”

“द्या कीं !”

जपूऽ न मीं पाटांत पाय ठेवले. किती बरं वाटलं ! पायाला कुरवाळीत पाणी वहात होतं. पुष्कळ वेळ मी उभी राहिलें. मग गणूभावजींना विचारलं,

“गणूभावजी !”

“काय ?”

“काय नाही. हांक मारली कीं ओ म्हणावं.” आठ वर्सांच्या अंबावहिनीनं आपल्याच बरोबरीच्या शेंबड्या गणूभावजींना शिकवलं.

“ओ म्हणायचं असतं ?”

“हो ऽ ओ.”

“बरं. ओ.”

“तसं नाही. अगोदर मी हांक मारल्यें. नी मग ओ म्हणा.”

“बरं.”

“गणूभावजी !”

“ओ !”

“मी पाण्याची चूळ भरूं का ?”

“भरा कीं !”

मग चुळा भरायला केली सुरवात. साध्या भरल्या. खुळखुळ केलं. गळाळा केलं. अगदीं तोंड दुखायला लागस्तोंवर चुळा भरल्या. मग गणूभावजी म्हणाले,

“चला कीं वहिनी. मला कंटाळा आलाय्.”

“चला. पण गणूभावजी—”

“काय—नाइ, ओ !”

“मी पाटांतून चालूं का ?”

“चाला की.”

“कुणी रागवायचं नाही ना ?”

“कुण्णी नाही रागवायचं. आपलाच आहे पाट.”

माहेरीं पाऊस पडला, कीं आम्ही त्या गडूळ पाण्यांतून पायानं पाणी उडवीत चालत असूं. तशी मी हें स्वच्छ पाणी उडवीत चालायला लागल्यें.

“गणूभावजी !”

“ओ !”

“पाट खूप लांब पाह्यजे होता नाही ?”

“म्हंजे काय झालं असतं ?”

“आपण पाटांतूनच खूप लांब चालत गेलों असतो.”

“हो.”

“गणूभावजी—”

“ओ.”

“पाट कुठून येतो हो ?”

“एका जमतींतून. यायचंय् पहायला ?”

“होऽओ.”

तेवढ्यांत हांक आली.

“सूनवाई !”

चमकून मी पाह्यलं, तर अनेक मागील दारीं हसत उभ्या होत्या. ओशाळून मी पटदिशीं पाटांतून बाहेर आल्यें.

“हिकडे ये.”

चोरच्यासारखी मी जाऊन भिंतीशीं उभी राहिल्यें. मला जवळ ओढीत आतेसासूबाई म्हणाल्या,

“आवडलं का आमच्या पडघवलीचं पाणी ?”

“हो.”

“नी बागा ?”

“हो.”

“हें सगळं आतां तुझं आहे हो ! तूं गांवची खोतीण !”

हैं सगळं माझं ? खरंच ? या हिरव्यागार बागा ? हैं रात्रंदिवस वाहाणारं पाणी !

△ △ △

दुसऱ्या दिवशीं पहाटेस जागी झाल्यें, तों आतेसासूत्राई चौघडी पांघरून भूपाळ्या म्हणत बसल्या होत्या. त्यांचा गळा भारी गोड. मी पुनः डोळे मिटून घेतले, नी ऐकायला लागल्यें.

उठोनिया प्रातःकाळीं । वदनीं वदा चंद्रमौळी ।

बिंदुमाधवाजवली । स्नान करा गंगेचें ॥

माझी चुलबुल त्यांना जाणवली, तशीं त्या म्हणाल्या,

“सूनबाई, उठा आतां.”

उठून बसल्यें.

“परसाकडे जाऊन ये, तोंड धू. मी वेण्या घालून देत्यों. अंग धुवा. मऊ भात आवडतो ना ?”

“हो.”

“तर मग इवला इवला मऊ भात खा, नी मग फुलं आणायला पळा वागेंत.”

तोंड धुवून आल्यें, नी आतेसासूत्राईपुढं वेणीला बसल्यें. दुर्गावन्स म्हणाल्या,

“जिऊआते, मी घालत्यों वहिनीची वेणी.”

“आजचा दिवस मी घालत्यों ! काय समजलीस ? नी मग उद्यांपासून तुम्हीच घालायच्यात हो एकमेकींच्या वेण्या.”

माझे केंस काळेभोर, नी खूप लांब. म्हणून जिच्यातिच्या उड्या पडायच्या माझी वेणी घालायला. किती परोपरी करायच्या त्या बाया. कधीं तीन पेडी, कधीं अडीच पेडी, कधीं पांच पेडी. एकदां सासूत्राईनीं माझी टोपवेणी सुद्धां घातली. आतेसासूत्राईनीं पाहिली, तशीं त्या म्हणाल्या,

“हें गो काय वहिनी ? टोपवेण्या नी कानशीलवेण्या घालायला सूनबाई का लहान का आहे आतां ?”

“नव्हे हो वन्स ! पण किनी कशीहि वेणी घातली, तरी हिला शोभूनच दिसत्ये हो !”

तर काय, माझे लांब केंस ही मला एक शिक्षाच झाली होती. किती तरी वेळ मान ताटकळून जाईस्तोवेरी बसावं लागायचं.

मी लांब गेल्यें. तर सांगत होत्यें त्या दिसाचं. वेण्या झाल्या. अंगधुणीं झालीं. नी मग दुर्गावन्सं नी मी दोघी दुरड्या घेऊन बागेंत निघालों. गणू-भावजी उभे होते दाराशीं. ते म्हणाले,

“मी येऊं का ?”

“कशाला ? पोरींत पोरगा लेंबोडा—”

“तुला नाय विचारीत मी. वहिनींना विचारतांय.”

“येऊं द्या ना दुर्गावन्सं !”

“वरं, ये.”

तिघं मिळून पाट ओलांडून बागेंत शिरलों. टप्प्याटप्प्यांनीं उतरत बाग अगदीं पन्हापर्यंत जाऊन पोंचली होती. वरच्या टप्प्यांत सांचणबाव होती. पाटाचं पाणी तिच्यांत साटायचं. बागेला पाणी द्यायच्या वेळीं तिचा तुंबा काढून पाणी खाली सोडीत.

एखाद्या हपापल्या माणसासारखी त्या बागेकडे पहात चालल्यें. ठेंचसुद्धां लागली. दुर्गावन्सं म्हणाल्या,

“वहिनी, तुमच्या घरीं बाग नाही ?”

“नाहीं.”

गणूभावजींना कांहीं तें खरं वाटलं नाही. बागेवांचून घर कसं असेल ? पण मग ते एकदम म्हणाले,

“वहिनी, तुमचं घर सड्यावरल्या कुळवाड्यांच्या घरांसारखं आहे ?”

मला कुठं माहीत होता सडा ? कांहींच बोलल्यें नाही. भावजी म्हणाले,

“दुगें, मी फुलं काढतों तगरीचीं. तुम्ही तोंवेरी उड्या नी पोफळं वेंचा.”

आम्ही दोघी पोफळींखालून हिंडायला लागलों. पिवळीं धम्मक पोफळं खालीं पडलीं होतीं एकटदुकट. तीं आम्ही वेचायच्या. पोफळ दिसलं कीं आम्ही दोघी धांवायच्या. कधीं कधीं तर टकरसुद्धां व्हायची. मग मी म्हणायची,

“दुर्गावन्सं, थुंका.”

“म्हंजे ?”

“म्हंजे असं.” मी थुंकून दाखवायची. तसं थुंकून दुर्गावन्सं विचारायच्या,

“थुंकलं म्हंजे काय होतं ?”

“म्हजे शिंगं फुटत नाहीत.”

फुलं, पोफळं, उंड्या असं वेचीस्तोवेरी सासूआईची हांक यायची,

“चला गो भात जेवायला !”

पातळ भात, चार शिजाणे, कवडीकवडी दही, एखादा पोह्यांचा पापड असं सकाळचं खाणं उरकलं, कीं केळींच्या आगोतल्या तशाच गुंडाळून म्हशीच्या तोंडीं घायच्या. खाल्ल्या जागीं शेणगोळा फिरवायचा. नी मग पुजेची तयारी करायची. सासूआईचं तबक वेगळं. आतेसासूआईचं वेगळं. आतेसासूआईच्या तबकांत तुळशीच्या नाजूक मंजिऱ्या नीट रचून ठेवायच्या. सासूआईना कांहींहि चालायचं. चार फुलं, एखादं वेलचं पान, चार तुळशीच्या टिकश्या, असं असलं कीं त्यांचं भागे.

देवपूजा पुरुषांकडे असायची. मामंजी होते तोंवरीं ते करीत. त्यांच्यामागं हे. मामंजींची पूजा षोडशोपचारी. सगळं त्यांना नीटनेटकं लागायचं.

पुरुषांच्या संध्येचं हि मांडून आम्हीच ठेवायचं. प्रत्येकाचं ताम्हन, फुलपात्र, पळी, वेगळं वेगळं. गणूभावजी एरवीं आमचीं कामं हि करायला धांवायचे. पण त्यांचं संध्येचं मात्र आम्हीं कुणीतरी मांडून घायला हवं.

दुपारचीं जेवणं झालीं, कीं निवडणं टिपणं निघायचीं. कामं काय, ज्या त्या दिवसांत जीं तीं हजार प्रकारचीं. वालांच्या दिवसांत गडी वालांचे भारे आणून टाकायचे, नी मग आम्ही सगळीं शेंगा काढायला बसायचो. वाळक्या वेगळ्या. ओल्या वेगळ्या. ओल्या लगेच सोलायच्या. नी सगळं झालं कीं मग फोलपटं, वेल सगळं म्हशीच्या पुढं जायचं.

पोफळींचीं पेंडं येऊन पडलीं अंगणांत, कीं मग पोफळं काढायचीं. लगेच विळ्या आणून माणसं सोडे काढायला बसायचीं. मला कांहीं मेलं जमेना तें. दुर्गावन्सं, गणूभावजी, हीं दोघं पहातां पहातां हा एवढा थोरला दीग करायचीं. मी मग रडकुंडीस यायची. एकदां तावातावानं मी विळीवर पोफळ धरलं. विळी होती लावलेली. खस्सदिशीं हात कापला. मी तशीच पोफळाच्या मागं लागल्यें. पण गणूभावजींचं लक्ष गेलं.

“वहिनी—जिऊआते ! वहिनीचा हात—”

“कां रे ? आरडताहेस कां ?”

“अगो वहिनीचा हात—”

“काय झालं ?”

आग्नेयामृगई धांवत आल्या. माझा हात उचलून त्यांनी पाहिली.

“अंवे, काय केलंस हे ?”

मग सगळीं धांवलीं. सासूबाई, मामंजी, दुर्गावन्स, गणूभावजी. हेसुद्धां डोकावून गेले. मामंजी म्हणाले,

“म्हाद्या ! नाही—तूं ये अगोदर ! व्हा ग तुम्ही बाजूला ! गधड्या, आम्ही सगळीं असतांना तूं रे तोंड कां घालतायस ? चल नीघ !”

मग हळद घालून हात बांधला. केवढी त्याची जाहिरात ! शेजारणीपाजारणी-सुद्धां येऊन गेल्या.

संध्याकाळीं मी माजघरांत एकटीच होत्यें. तशीं हे कुणीकडून आले कोण जाणे.

“शूत !”

मीं त्यांच्याकडे पाह्यलं.

फुसफुसत विचारलीं,

“लागलं नाही ना फारसं ?”

मला वाटलं, कीं त्यांना दाखवावं किती कापलंय तें. पण तेवढ्यांत बन्वूनसं उपटल्या ! त्या ही ही ही हसायला लागल्या. तशीं मग मी स्वयंपाकघरांत पळाल्यें.

अशी एकेका गोष्टीची ओळख व्हायला लागली. माणसांचीसुद्धां.

सगळीं माणसं दिवसभर पांगलेलीं असायचीं. तीं घरांत एकत्र व्हायचीं संध्याकाळीं आरतीला. आमच्या घरीं आरतीचं मोठं प्रस्थ. मामंजी होते तोवेरीं ते संध्याकाळीं पुनः सायंपूजा करायचे. नी मग झांजा, तास, शंख, अशा वाद्यांनिशीं सायसंगीन आरती तासभर चालायची. कितीतरी आरत्या म्हणायचे ते. त्यांच्यामुळं घरांतल्या सगळ्यांना त्या आरत्या पाठ झाल्या होत्या. गणपतीची, शंकराची, देवीची, विष्णूची, त्रिपुरसुंदरीची, दत्ताची, पांडुरंगाची, नारसिंहाची, सद्गुरूची, ज्ञानेश्वराची, तुकारामाची, अशा कितीतरी. आरती झाल्यावर मंत्रपुष्पांजलीच्या आधीं देवे व्हायचे. मंत्रपुष्पांजली तर दरीभर गर्जायची.

येणारेजाणारे म्हणतसुद्धां मामंजींना,

“काका, तुमच्या इथल्यासारखी आर्ती अगदीं मुंबैलाहि नाही हो ऐकायला मिळत !”

“मुंबैला ? मुंबैला कशी मिळेल ? शहरांतून कुठं राह्यलंय धर्मकर्म ? आमचं

तरी काय, वाडवडिलांचं आहे, तें चालवतोय पुढें. आमच्यामागं किती चालेल तें पाह्यचं.”

आमच्या घरांत झोपाळे दोन. एक ओटीवर. नी दुसरा माजघरांत, आम्हीं पोरसोरांनीं कुणी ओटीवर जायचं नाहीं. रात्रीं आम्ही आपल्या माजघरांतल्या झोपाळ्यावर बसायच्या. नी मग सुरू व्हायच्या ओव्या.

“वहिनी, ओव्यांच्या भेंड्या लावायच्या का ?”

“ए, भेंड्या नको गडे. मग भांडणं होतात.”

“मी नाहीं भांडायचों. ही दुर्गीच—”

“गण्या, मी जिऊआतेला दीन वरं का सांगून ! ए आते ग—”

“एहे दुर्ग्ये ! लगेच सांगायला नको कांहीं. वहिनी, तुम्ही आहांत वरं का हितं ! मी म्हणालोय कां हो कांहीं तरी हिला ?”

“लगेच वहिनीजवळ नकोय फिर्याद न्यायला ! वहिनी, आपण नुसत्याच ओव्या म्हणूं हो !”

“तुम्हीहि या ना गणूभावजी.”

नी मग समेट होऊन ओव्या सुरू व्हायच्या.

पहिली माझी ओवी । पहिला माझा नेम ।

तुळशीखालीं राम । पोथी वाची ॥

दुसरी, तिसरी, चौथी, अशा कांहीं ओव्या झाल्या, कीं मग ओव्यांची आगबोट यायची पडघवलीच्या बंदरांत.

पडघवली गांव । गेंगाण्या नी राघोभट ।

पाठीला दिली पाठ । बंधुराया ॥

पडघवली गांव । सतीच्या ओठ्यावरी ।

भर उन्हाच्या पारीं । पिंपळ डोले ॥

पडघवली गांव । गिऱ्या करीतो राखणं ।

बागा गेल्यात भरून । पोफळींनीं ॥

पडघवली गांव । भाताला झाल्या लोंब्या ।

गेंगाण्याच्या आंब्या । पाड लागे ॥

पडघवली गांव । हिरडीच्या झाडाखालीं ।

सावंतीण झाली । बाळंतीण ॥

रिसेला पेटलों, तर मग आतेसासूबाईदिखील येऊन ओव्या रचायला लागायच्या. अगदीं आक्कीसुद्धां.

मामंजी म्हणायचे,

“जिऊ, आतां झोंपू देणारांत, का रात्रभर ओव्याच चालाच्यात तुमच्या?”

“नाहीं रे! बसल्यात पोरी, म्हणून आम्हीहि बसलों.”

मामंजी तोंडानं पुरे म्हणायचे, पण आपण येऊन उंबरठ्यावर बसायचे.

“कोण कोण म्हणतांय? सूनबाई म्हणत्येकाय?”

“तर! ती म्हणायचीच!”

“काका, तुम्ही आमच्याकडून बरं का!”

“गण्या, मला रे गाढवा कशा येतील ओव्या?”

“येतात तुम्हाला. तुम्ही आमच्याकडून. आते वहिनीकडून.”

नी मग बरीच रात्र होऊन जास्तोवेरी चालायचं ओव्यांचं चक्र.

मला न्हाण येस्तोपर्यंत आम्ही पोरासोरांनीं माजघरांत आतेसासूबाईजवळ झोंपायचं. एक भली थोरली घोंगडी अंथरायची, नी त्यावर आमची अडी पडायची. मी आतेसासूबाईच्या जवळ. मग त्या जुन्या एकेक गंमती सांगायच्या. हूं हूं म्हणतां झोंप लागायची.

हळूहळू गांव माझा असं वाटायला लागलं. बायकांचं हें असं आढे. कुठलं तरी रोप. कुठं तरी लागायचं. नी मग तिथलं पाणी, तिथली हवा, या सगळ्याशीं एकजीव होऊन जायचं.

सतीच्या ओट्यावर रोज संध्याकाळीं दिवा तेवे. त्या दिवलींत तेल घालायचं काम गणूभावजींचं. पण ते आजारी होते, म्हणून आतेसासूबाईंनीं सांगितलीं,

“अंबे, जा ग बायो तूं नी दुर्गी!”

“कुठं?”

“सतीच्या पणतींत तेल घालून नी वात पेटवून या. पण लवकर या हो! संध्याकाळ झाल्यै. फार वेळ थांबूं नका.”

आम्ही दोघी निघालों. वाटेंत आंधळ्या भिऊआबाची बायको संध्याकाळचे केरवारे करीत होती. आम्हाला पाहून ती म्हणाली,

“दुय्ये, कुठं चालत्यात ग?”

“सतीची दिवली पाजळायला. तूं येत्येस ?”

“मी ? घरांत कुणी नाही !”

“भिऊआवा कुठाय ?”

तिची मुद्रा पटकन् उदास झाली. ती बळंबळं हसून म्हणाली,

“ते बागेत आहेत.”

“चल की ! आत्तां येऊं.”

मग तीहि आमच्या बरोबर निघाली. नी मग हिरव्यागार बागांमधून आम्ही तिथी हातांत हात घालून चाललों.

दत्तूअण्णा आपल्या बागेच्या एक्या कोपऱ्यांत ऊंस, भेंड्या, वांगीं असा माळवा लावी. असा देखणा माळवा मीं कधीं आमच्या गांवीं पाहिला नाही. कधीं तो काळे तीळ पेरी, कधीं मूगहि करी. काळ्या तिळाचीं पिवळीं फुलं धमारलीं, म्हंजे द्रिष्टीला कसं सुख होई. त्याच्या बागेच्या कडेनं जातांना ऊन कांहीं लागायचं नाही. एक्या बाजूनं त्याच्या माडांची सावट, नी दुसऱ्या बाजूनं दामूअण्णाच्या कलमांची. म्हणून त्या वाटेनं येणंजाणं मला भारी आवडायचं.

मी आपल्याच तंद्रेत चालल्ये. या दोघींचं चाललं होतं—

“दुर्गे, आंबोशी आहे का गो तुमच्या घरी ?”

“हो ऽ ओ ! खूप केल्येय. हवी तुला ?”

“हो बाई ! आमच्या घरची संपल्यै.”

“जिऊआतेला सांग. म्हंजे ती दील.”

“कां ? अंबूताई नाही घायची वाटत ?”

“ती कशी दील ?”

“कां ? जिऊआते तर म्हणत होत्या, आतां मालकीण ती म्हणून.”

“हो बाई ! आम्हाला कोण विचारतंय आतां ?”

दुर्गावन्सनीं मला डिवचलं. मग मी ताळ्यावर आल्ये.

“काय ?”

“कांहीं नाही. म्हटलं, आम्हाला कोण विचारतंय ?”

“काय विचारायचंय ?”

“जाऊं द्या दुर्गावन्सं. आपण काय बोलत होतो, हिकडे एका माणसाचं लक्षच नव्हतं.”

“हो बाई ! अशीच करत्ये ही ! बागेकडे पहात राहिली, म्हंजे कोणतं

भूत झपाटं कोण जाणे ! ”

“इश ! हें काय हो दुर्गावन्स—ई ! ”

मीं उडीच मारली. माझ्या पायांतून जनावर संथपणानं सळसळत निघून गेलं. त्या दोघीहि घाबरल्या. पण जनावर पाह्यलं, तशीं म्हणाल्या,

“भिऊं नका वहिनी ! ”

माझी छाती अजून धडधडतच होती.

“जनावर—”

“ऊं हूं ! चावत नाहीं कांहीं तें ! ”

“चावत नाहीं ? ”

“ऊं हूं ! गरीब असतं. ”

“असलं कसलं मेलं जाडं ! ”

“दुतांडं म्हणतात त्याला. तुम्हाला म्हाईत आहे वहिनी ? ”

“काय ? ”

“तो टेंबा दिसतोय ना, तिथं मोठा थोरला महाराज आहे. केंस आहेत त्याच्या अंगावर बोट बोट—”

“इश ! केंस कसे असतील दुर्गावन्स ? ”

“हो ऽ ओ ऽ ! जिऊआते म्हणत्ये. खूप खूप जुना आहे तो. पण चावत नाहीं कुणाला. ”

नी मग त्याच्या गोष्टी बोलत नी ऐकत भारावलेल्या मनानं आम्ही वाट उतरून पन्हाच्या कांठावर पोचलों. सतीजवळ दिवा तेववला नी परत फिरलों. तांबेरीं अंधार पडायला लागला होता.

“वरं का अंबावहिनी, सती म्हणे सामक्षा देत्ये. ”

“सामक्षा ? ”

“हो. अवसेपुनवेला किनी हितं कुंकू सांडलेलं असतं. ”

“दोन्ही ओठ्यांवर ? ”

“म्हजे एकावर हळद नी एकावर कुंकू. ”

भिऊआत्राची बायको एवढी देखणी मुलगी. नांव कसं छान होतं शारदा. पण आपलीं सगळीं तिला भिऊवहिनी नाहीं तर भिवी म्हणत. अशीच पद्धत होती आमच्या गांवांत. मलासुद्धां म्हादी म्हणत कुणीकुणी. शारदा म्हणाली,

“चला गडे दुर्गावन्स ! उशीर झालाय. ”

“तूं घरांत नसलेली भिऊआवाला कांहीं दिसायची नाहीस.”

पुनः शारदा कोमेजली. तिच्या नवऱ्याचं नांव घेतलं, नी त्याचं आंधळेपण काढलं, कीं तिला भारी वाईट वाटायचं. ती तरी माणूसच होती ना ! ती म्हणाली,

“इश्रा ! हें हो काय असलं ? मी नाही यायची जा तुमच्याबरोबर.”

मी पटकन् तिच्याजवळ गेल्यें, नी तिच्या खांद्यावर हात ठेऊन म्हणाल्यें,

“रागावूं नको हो शारदाताई ! दुर्गावन्सं बोलतात खरं, पण त्यांच्या पोटांत कांहीं रहात नाही.”

तिनं डोळे पुसले, नी म्हणाली,

“किनी अंबूताई, यांना दिसत नाही, त्याला मी काय करूं ? मला का माहीत होतं का आधीं ?”

“दुर्गावन्सं, तुम्ही म्हणाल, कीं मोठी आल्यै शिखवायला. पण असं बोलूं नये.”

वन्संनाहि थोडं वाईट वाटलं होतं. त्या म्हणाल्या,

“आतां नाही बोलायची.”

मिटलं सगळं. पुन्हां मोकळ्या होऊन आम्ही चालायला लागलों. लहान-पणचं हें असं असतं. क्षणांत ऊन, क्षणांत पाऊस. रागवायला वेळ नाही, हसायलाहि नाही.

“दुर्गावन्सं, पाय उचलून चला वरं का !”

“हो बाई. अंधारायच्या आंत घरीं पोचायला हवं.”

वाट दोन जागीं फुटली होती. एक जायची सड्यावर. दुसरी ब्राह्मणवाड्या-कडे. सड्याची वाट सोडून आम्ही आमच्या वाटेनं चाललों. एक्या ठिकाणीं दोहों बाजूंना सागाचीं नी हिरडीचीं झाडं होती. भारीच अंधारलं होतं तिथं.

त्या सावटीपाशीं आलों, तों आम्हाला वाटेवर पिवळीं फुलं पडलेलीं दिसलीं. मीं उचललीं, नी पाहत्यें तों सोनचापीं ! अगदीं ताजीं तोडलेलीं. अशीं घमघमत होती ! सगळी वाट जशी कांहीं शिंपडल्यै सुवासानं.

“अंबावहिनी, सोनचापीं !”

“हो ना ! पहा ना कशीं छान आहेत तीं !”

“कुणीं टाकलीं कोण जाणे ?”

“कोणी गेली असेल कौतुकाची कुळवाडीण !”

“पण आपल्याला नसती का दिसली ? आपण समोरच तर होतो.”

“आपण सतीर्शी गेलों तेव्हां नव्हती !”

“खरंच की !”

“कोण जाणे बाई !”

एवढं बोलत बोलत आम्ही सावटीत शिरलों. तों वास आणखीनच यायला लागला.

“कसा छान वास येतोय नाही अंबावहिनी ?”

“हो ना !”

एवढ्यांत असं वाटलं, कीं कुणीतरी आमच्या मागं येतंय.

चमकून मीं विचारलं,

“कोण तें ?”

उत्तर नाही. आम्ही तिघी एकमेकींना चिकटून उभ्या राह्यलों. तेवढ्यांत काय भास झाला, कीं कुणीतरी आमच्या अंगावरून निघून गेलं ! कोण तें दिसलं मात्र नाही ! नी पुढं कुणीतरी हसल्याचं ऐकूं आलं ! बाई ग !

आमच्या अंगाचं अगदीं पाणी पाणी झालं ! तें हसणं विरत विरत नाहीसं झालं. मला काय वाटलं कोण जाणे. त्या दोघींचे हात धरले, नी आपली पळत सुटल्यें ! तेलाची बुटकुली कुठं तरी पडली. पण लक्ष कुणाचं आहे तिकडे !

आतेसासूबाई ओटीवर वाट पहात होत्या—अजून का ह्या आल्या नाहीत ? भिऊआबाच्या घराशीं शारदेल सोडलं. पुढं बनूवन्सं भावांना घेऊन रामरक्षा म्हणत होत्या. त्यांच्यावरून आम्ही दोघी तशाच धांवत ओटीवर शिरलों, नी धप्पदिशीं झोपाळ्यावर बसलों. अजून आमच्या छातींत धडधडत होतं.

“काय गो झालं ?”

आम्ही कांहींच बोललों नाही. आतेसासूबाई माझ्याजवळ येऊन बसल्या, नी म्हणाल्या,

“अंबे, भ्याल्यात का काय ?”

त्यांना जेव्हां सगळं थांबत थांबत सांगितलं, तेव्हां त्या मला पोटाशीं धरून म्हणाल्या,

“सूनबाई, गिऱ्होबा हो तो !”

“गिऱ्होबा ?”

“हो ऽ ! तोच. तुम्हाला सामक्षा देऊन गेला. कुठायत फुलं ? पाहूं ?—”

फुलं होतींच अजून माझ्या मुठींत. तीं पाह्यलीं, तशीं आतेसासूत्राई म्हणाल्या,
“अंवे, चाई गिन्होत्रा तुझ्यावर प्रसन्न आहे हो!”

“माझ्यावर?”

“हो. ज्याच्यावर तो प्रसन्न असतो, त्याला अशीच सामक्षा देतो तो.”

“पण माझ्याबरोबर दुर्गावन्सं नी शारदाताई—”

“कोण भिऊआत्राची ना? अगो, त्या जुन्या. तूं नवी. तुलाच दिलेली
सामक्षा हो ही! तीं फुलं नीट कुठं तरी ठेऊन दे.”

रात्री गिन्होत्राची कथा सांगितल्यावर आतेसासूत्राई म्हणाल्या,

“अंवे, सकाळीं आपली लोणचाब्याशीं इवला दहीभात ठेऊन ये हो!”

दुसऱ्या दिवशीं मी नी दुर्गावन्सं गेलों, नी लोणचांब्याखालीं दहीभात ठेवला.
मी हात जोडून म्हणाल्यें,

“गिन्होत्राराया, सांभाळून घे हो!”

खूप पिके त्या काळीं. नि मग गांवांत कुठं चार दहा पानांचं निमित्त निघालं,
कीं दहा पानांच्या ठिकाणीं पंचवीस पान अगदीं सहज होई. आणि जरा मोठं
कार्य असलं, तर मग काय, घरोघरीं चुलीला निमंत्रण. ज्याचीं त्याचीं कुळं
असायचींच. शिवाय आलागेली.

गांवांत आमचं घर मुख्य. म्हणून कुणी गांवचा पाव्हणा आला कीं तो
आमच्याकडे. फौजदारकी खालच्या घरीं होती, तरीसुद्धां हवालदारबिवालदार
यायचे, ते आमच्याकडे येऊन चहा पिऊन जायचे. एन्हवींहि गांवांत कुणा-
च्याहि घरीं पाहुणा आला, तर तो एकदां आमच्या घरीं आल्याशिवाय जायचा
नाहीं. अगदीं कुळवाडवाड्यांत जरी कुणी आलं, तरी त्यानं खोताच्या घरीं
तंत्राखू ओढायला आलंच पाहिजे. आमच्या घरीं कुणी तंत्राखू ओढायचं नाहीं.
तरी आल्यागेल्याला पावशेर तंत्राखू लागायची महिन्याला.

असा सगळ्या गांवचा मेळ होता. त्यामुळं कुणाच्याहि घरीं कार्य असलं, तरी
सगळीं धांवायचीं. निरोप जायचे.

“दत्तूला म्हणावं, तुझ्या मांडवावर पडवळं झाल्यें! मोठालीं. माझ्याकडे
ब्राह्मण जेवाच्चेत रे! काढून धाड तेवदीं.”

“अच्या, जा पळ. मेल्या, लंगडताएस त मी काय करूं? हळू हळू जा.

जिऊआतेला सांग, उद्यां श्राद्ध आहे म्हणावं आमच्या घरीं. तुमच्या घरापुरतं दूध ठेवून बाकीचं हिकडे धाडायला सांगितलांय म्हणावं आईनं.”

“बन्ये, जा शेजारीं नि सांग, शुक्रवारची सवाशीण सांगितल्यै म्हणावं अंबा-वहिनीला तुझ्या. नि हें बघ, भाजी पाटवा म्हणावं कांहीं असली तर.”

“कात्या, खोताकरे पल. जिऊआतेला सांग, सत्येनारायेनाची पुजा कराहची हाय. तवा म्हणावं, गार्डचां तूप मांगलांय माज्या बावानं.”

नि मग त्या वस्तू त्या त्या घरीं पांचायच्या. नुसत्या नव्हे. त्यांच्याबरोबर कधीं कधीं निरोपहि यायचे.

“रांडेच्याला म्हणावं, तुझ्या हुंगणाला नाहीं लंगोटी, नि पाव्हण्यालापितांवर कशाला नेसवताहेस ? असेल तेवढ्यांत करावं !—वरं, ने पडवळं. नि ऐकलंस का नान्या, हिरव्या मिरच्याहि ने. नाहीं तर आयत्या वेळेला तुला पाकटवायचा.”

अन् हे निरोप कुणी मनावरहि ध्यायचा नाहीं. फाड फाड बोलून मोकळे व्हायचे. मनांत कुणाच्या राह्यचं नाहीं. कुठं कुसणारी घाण थांबायची नाहीं. म्हणून निर्मळ वाहात्या नदीसारखं होतं एकंदर सगळं गांव.

अक्षत्रितीयेला चिपळुणाजवळ परशुरामी मोठा उच्छाव. गांवोगांवचे कीर्तन-कार तिथं हजेरी द्यायला यायचे. प्रसाद झाला नि दुसऱ्या दिवसाची तोफ आडकली, कीं सगळे खालीं उतरायला लागायचे.

त्यांतले चारसहा जण तिसऱ्या दिवशीं आमच्या गांवीं यायचे मुक्कामाला. एक होते सासवडकर. दुसरे कुणी डोळेबुवा. तिसरे—काय त्यांचं नांव, कोण जाणे. असे जाडेसे नि काळे होते. मोठे गमत्ये होते ते.

लग्न झालं नि सहा महिन्यांनीं ही मंडळी आली मुक्कामाला. पडशाविडशा ठेवलीं, नि पंचांनीं डोकीं पुसत ते झोपाळ्यावर बसले.

“काय जिऊआते, लग्न केलंत ना यंदा भाच्याचं ?”

“मी कोण कराची ? पर्शरामानीं केलींन्.”

“अहो, पर्शरामच सगळं कांहीं करायचा. कर्ताकरविता तोच आहे. पण माणूस निमित्त्य होत असतं ना ?”

“हो ऽ ओ ऽ ! तेवढी बरीक झाल्ये हो मी. पण तुम्हांला सांग्त्ये बुवा, सूत बरीक मनाजोगी मिळाली हो मला !”

“कुठाय ? आम्हांला दाखवा कीं !”

“अंबे, जा हो पोरी ! नमस्कार कर बुवांना. तिघांनाहि कर हो !”

मीं नमस्कार केला. त्या जाड्या काळ्या बुवांकडे पाहून हसू, आलं होतं, तें तसंच दाबलं. ते म्हणाले,

“अष्टपुत्रासौभाग्यवती भव ! छान आहे हो सून.”

“आवडली ना ?”

“ आवडली हो ! नांव काय ठेवलंय ?”

“ ठेवलंय अंबा.”

“छान छान ! म्हंजे गिरिजेचंच नांव ! महादेव अन् अंबा ! छान जिऊ-आते ! ऐका. आर्या करतो.”

नि मग त्यांनीं आपली पटकन् आर्या रचली—

पडघवली सुप्रार्मीं जिउआते मृत्युलोकिं जगदंबा

गोजिरवाणी सुंदर सून तिला लाभली अहा अंबा ॥

झालं ! मग काय त्यांचं कौतुक ! त्यांना आंधोळीला गरम पाणी रे ! प्यायला दूध रे ! कांहीं विचारूं नका. आतेसासूबाई मामंजींना म्हणाव्या,

“अरे, चार पानं अधिक व्हायच्यैत बरं का !”

“पाहुण्या कीर्तनकारांचींच ना ?”

“हो ! ते तर आहेतच. नि बरेच दिवसांत आपल्याकडे कांहीं झालं नाही. म्हणून आणखीनहि सताठ जणांना सांगितलांय म्हादेवाला धाडून.”

“बरं केलांस. मग म्हणत्येस काय ?”

“काय म्हणायची ? मोदक करायचाय्त. चार सुकडी पाडून धाड बागेंतून गड्याच्या हातीं.”

सताठ म्हणतां म्हणतां चांगलं पंचवीसतीस पान झालं. याला बोलावलं, मग त्याला कसं नाहीं बोलवायचं ? असं वाढत गेलं.

गुजाभावजी म्हणाले,

“म्हाद्या, तूं केव्हां बसणाराएस ?”

“मी वा मागून बसेन.”

“मग मीहि तुझ्याबरोबर बसेन.”

“थांबताहेस कशाला ? मला होईल उशीर.”

“अरे लेका ! बायकोच्या बरोबर बसायचा विचार दिसताय् तुझा !”

“छल् !”

“मग मला कां नको म्हणताहेस ?”

“नाहीं म्हणत. थांब.”

सगळी मंडळी आली. सोंवळीं नेसून पानांवर बसली. नि व्यंकूभावजींनीं लावलीं उशीर. दोनदां गणूभावजी जाऊन आले.

“म्हणाला काय ?”

“येतांय म्हणाला.”

“रांडेच्या, येतांय तें झालं. पण केव्हां ?”

शेवटीं एकदांचे आले. नि मग पंगत बसली. शिलोकांचा नुसता धूम-धडाका. मोदक नि तूप वाढायचं काम होतं माझ्याकडे. हे वाढीत होते पाणी. एकदां त्यांची नि माझी टक्कर बघायला आली. गुजाभावजी खेकसले,

“म्हाद्या ! डोळे उघडून चाल की !”

यांनीं त्यांच्यावर डोळे काढलीं. व्यंकूभावजी खोखो करून हसले. सारखे माझ्याकडे पहात होते. त्यांचं तें पहाणं मला मुळींच आवडलं नाही.

आतेसासूबाई दाराआडून म्हणाल्या,

“कथेकरीबुवा, ती आर्या—”

“हो हो ! म्हणतों हां !”

नि मग त्यांनीं चांगली सुरांत आर्या म्हणून दाखवली. आतेसासूबाईंनीं त्यांच्या पानांत मला दोन मोदक जास्त वाढायला लावलीं. नि वर तुपाची धार. व्यंकूभावजी म्हणाले,

“वहिनी, आम्हांला नाही वाटतं ?”

मला असा राग आला ! वाढायला गेल्यें, तेव्हां मारे दोन्ही हात पानांवर धरून नको म्हणाले. आतेसासूबाई म्हणाल्या,

“अंबे, वाढ हो त्याला !”

जशी कांहीं मी वाढीतच नव्हतें. पानापाशीं गेल्यें, तेव्हां सारखे टक लावून पहात म्हणाले,

“आधीं नांव घ्या. तर घीन मोदक !”

जरासुद्धां लाज नाही. भोंती मोठाली मंडळी बसलेली. दत्तूअण्णा म्हणाले दिखील,

“व्यंकू, अरे, कांहीं लहान, मोठं ?”

“मग ? मी काय वावगं सांगतांय ? नांव घ्यायला—”

“अरे हो ! पण तें तूं का सांगायचंस ?”

“मीं सांगितलं म्हणून काय बिघडलं ?”

“मला नाही माहीत. तूं आहेस माजोरा—”

मामंजी म्हणाले,

“असूं दे दत्तू. सूनवाई, म्हणतोयू तो तर घे नांव.”

नांव घेतलं खरं, पण मला रागच आला व्यंकूभावजींचा.

जेवणं झालीं, नि पटापट उटीशेण करून मागलीं पानं घेतलीं. आतां गुजा-
भावजींचा पत्ता नाही ! शेवटीं आतेसासूवाई म्हणाल्या,

“कुठवर थांबाल पोरीनो ? बसा तुम्ही. मी रहात्ये त्याच्यासाठीं मागं.”

तेवढ्यांत घामाधूम झालेले गुजाभावजी आले.

“गुजा गेल्यास कुठं ? वाट किती पाह्यची तुझी ?”

“गेल्यां व्यंक्याला कसं बोलावं तें शिकवायला.”

“रांडेच्या ! मारलंस का काय त्याला ?”

“मारलं नाही. पण पुनः असला चावटपणा केलन्, तर थोडाडीन.”

हे म्हणाले,

“गुजा, तूं तरी भारीच आहेस हो !”

“भारीच ? कशाला चोंबडेपणा केलन् त्यानं ? मी पहात होतो सारं.”

“काय ?”

“शिंचा सारखा वहिनीकडे पहात होता. मानगूट धरून सांगून आलोंय.
पुनः असं केलंस तर कानपटीन म्हणून.”

“बरं हो गुजा ! तूं आपला जेवायला बस !”

एकदांचं विझलं तें तिथंच. संध्याकाळीं गुरव सगळीकडे कीर्तनाचं सांगून
आला. रात्रीं कथेकरीबुवांना कुणाला जेवायचं नव्हतं. शहाळीं पाडलीं होतीं,
तीं कोरून खाह्तीं. पाणी प्यायले. डराडरा ठेकरा देत बुवा म्हणाले,

“जिऊआते, ऐकलंत का ?”

“काय ?”

“आज रात्रीं आख्यान कसलं लावायचं ?”

“द्रौपदीवस्त्रहरण—”

“नको. आज महादेव नि अंबेच्या विवाहाचं आख्यान लावूं.”

“अहंविशेष !”

नि मग कंथे पाजळीत सगळा गांव आमच्या अंगणांत गोळा झाला. आम्ही

चायका पडवीवर बसलों. मी आक्कीला सांगितलं,

“आक्क्ये, एक काम करशील का माझं?”

“काय?”

“बुवांनीं छानदार गोष्ट सुरू केली, कीं मला उठव हां!”

“म्हजे झोपणार काय तुम्ही?”

“नाहीं ग! पण आपली झोप लागली तर सांगून ठेवत्ये.”

मी, बनूवन्सं, दुर्गावन्सं, शारदा अशा जवळ बसलों होतो. तिकडे बुवांचा पूर्वरंग चालला होता. हिकडे आमचं फुसफुस चाललं होतं.

“ई! अंबावहिनी, बुवा कसे दिसतात ग?”

“कसे?”

“काळेकाळे दुस्त! जसा तेल्यामारुती!”

“दुर्गे, लग्न करतेस का बुवांशीं?”

“तूंच कर! बनिटली!”

“आहा ग! एवढंही का समजत नाहीं? मी गंमत करत्यों.”

“बोल्हू नको जा आमच्याशीं.”

“दुर्गावन्सं, अशा रागावतां कां?”

“मग? ती कां असं म्हणत्ये?”

“अहो, त्या कांहीं खरं खरं नाहीं म्हणत—”

“अंबूताई—”

“काय हो?”

“यादोनाना तबला बघा कसा वाजवताहेत ते—”

“अगो बाई! किती डुलताहेत ग डोळे मिटून!”

“मी सांगू का कसे ते?”

“दुर्गे, माझ्या दादांची चेष्टा करशील तर मी चिमटा घीन हं!”

“मोठी आल्यै ग चिमटा घेणारी!”

तेवढ्यांत आतेसासूबाईंचं लक्ष गेलं आमच्याकडे. त्या म्हणाल्या,

“काय ग पोरींनीं चाललंय तुमचं? धडपणीं ऐकूहि दीनात! अंबे—”

थोडा वेळ आमचीं तोंडं बंद झालीं. बुवांचा पूर्वरंग चाललाच होता. पोरंसारं बुवांकडे पाय करून आडवींतिडवीं झोपलीं होती. मलाहि झोप आली.

“बनूवन्सं!”

“काय ग वहिनी ?”

“मी तुमच्या मांडीवर डोकं ठेवू का ?”

“कां, झोप आल्यै वाटतं ?”

“नाहीं हो—आपली सहज.”

“ठेव कीं.”

मी बनूवन्संच्या मांडीवर डोकं ठेवून पडल्यें. केव्हां झोप लागली कुणास ठाऊक. आक्कीनं डोळ्यांना पाणी लावून उठवलं नि म्हणाली,

“अंबावहिनी, उठा आरतीला !”

“अगो बाई ! संपलं कीर्तन ?”

“तर काय ? बुवा गोष्टी सांगायला लागले, तेव्हां किती उठवलं तुम्हांला.”

मी एकटीच नव्हे, तर बनूवन्सं, दुर्गावन्सं, शारदा, सगळ्याच एकमेकींच्या अंगावर डोकीं ठेवून घोरत होत्या.

रात्रभर चक्रीकीर्तन करून तिघां बुवांनीं पहाट उजाडवली. आरती झाली. मंडळी घरोघर गेली. बुवा झोपलेच नाहीत. चुळा भरलीं; दूध प्यायले; आतेसासूबाईंनीं साटांचा खाऊ दिला मुलांकरितां, तो पडशांतून ठेवलीं. मामंजींनीं दक्षिणा दिली ती कडोसरीला लावली. नि पडशा आमच्या गड्याच्या खांद्यावर देऊन निघाले.

“जिऊआते, येतों आतां.”

“या. पुढल्या वर्षी आतां—”

“हो. पुढल्या वर्षी. सुतबाई कुठाएत ? त्यांचाहि निरोप घ्यायला हवा आतां !”

“तर—आतां खोतीण ती !”

“अहो अंबावहिनी, येतों बरं का !”

“या.” मीं लाजत लाजत म्हटलं. दापोलीच्या वाटेनं बुवा चालते झाले.

△ △ △

कुशाच्यासारखा आवाज आला, म्हणून मीं डोकावून पाहिलं, तर तीच होती.

रंगनाथ शहाणा व्हावा, म्हणून तिनं सोळा सोमवार केल्ले. ते येत्या सोमवारीं उजवायचे होते.

“जिऊ, सोमवार उजवायचाएत.”

“धन्य हो कुशे तुझी ! केलेस पुरते तूं सोमवार !”

“न करून कुणाला सांगत्येस बायो ? आशा आहे ना ? ती मेली कांहीं सुटत नाही.”

“पाणी कशाला गाळत्येस कुशे ? होईल हो रंग्या चांगला !”

“तुझ्या तोंडीं साखर घालीन हो ! किती ग सोखूं मी ? आतां माझं वय का आहे धावायचं ?”

“नाहीं हो ! शामत तुझी. तूच आहेस म्हणून एवढं करत्येस. दुसरी एखादी—”

“जीव देती हो दुसरी एखादी !”

“खरंच देती बाई ! इतक्यांना टक्कर देऊन—”

मी कांहीं तरी निमित्त काढून आंत येऊन बसल्यें. दुसऱ्याचं कांहीं असलं ऐकायला मिळालं, कीं बरं वाटतं. सगळ्यांनाच वाटतं. मीहि त्यांतलीच.

कुशाच्या हळू आवाजांत म्हणाली,

“मेल्याचा डोळा आहे हो !”

“कुणाचा ?”

“दुसऱ्या कुणाचा ?”

“व्यंकूचा का ?”

“नांवहि घ्यायची सोय नाही ! जळांत राहून माशाशीं वैर—”

“कां नाही ? कांहीं हबसाण नाही म्हणावं !”

“हळू बोल हो जिऊ ! अगो, भिंतीला कान असतात हो ! ही बसलीच आहे वाटतं ? अंवे, कुणाला सांगूं नकोस हो !”

“नाहीं.”

“हो ऽओ ऽ नाहीं तर फट् म्हणतां संन्याशी मरायचा ! शेजारीं रहायचांय ना ? पाणी तोडलं तर ?”

“कठीण आहे बाकी हो !”

“म्हणून तर सोमवार केले. गुरुवार करत्यें—संकष्ट्या, एकादश्या, कांहीं करायचं ठेवलं नाही. ऱ्हाऊं दे. तर सोमवार उजवायचाएत.”

“या सोमवारीं का ?”

“हो. उजवून घ्यावेत म्हणत्यें. पापड करून ठेवलाएत. सांडगे घातलाएत.

कुड्या, चिकवड्या, सगळं कांहीं तयार आहे. ”

“केलंस तरी केव्हां हें सगळं ? ”

“केलं हळू हळू. ”

“शर्थ तुझी हो ! ”

“अगो, तांदूळ ठेवलेत बारकाचे. ”

“किती ठेवलेस ? ”

“आहेत पुरेसे. चार अधिक आगळं पान व्हायचं—”

“सगळ्या गांवाला का बोलावणाराएस ? ”

“अगो, कमीत कमी ब्राह्मणवाडा तरी नको बोलवायला ? ”

“करायचे काय ? मुद्द्याचे तेवढे बोलव. ”

“अगो, हे गेले तेव्हांपासून पान झालं नाही आमच्या हितं. होऊन जाऊं -
दे म्हणत्यें या निमित्तानं. नाही तर कुणी कुणाला रोज का बोलवतंय ? ”

“बारं. मग आतां म्हणत्येस काय ? ”

“दुसरं काय म्हणाचची ? तूं स्वतां उभी रहा येऊन. नि सगळं करून घे. ”

“काय काय करायचं ? ”

“आपलं थोडकंसं होमहवन, पुण्याहवाचन—अभिषेक सांगितलाय करायला जोड्याला. ”

“पुण्याहवाचन कोण ठेवणार ? ”

“कोणाकडून ठेववूं ? ”

“रंग्याकडून कां ठेववत नाहीस ? ”

“तो का ठेवाचाय ? कांहीं तरी खुळेपणा करील. ”

“मग काय म्हणत्येस ? ”

“म्हादेव नाही का ठेवायचा ? ”

“ठेवील तर काय झालं ? पण रंग्याबद्दल तो हो ! ”

“हो. रंग्याबद्दल. मग येत्यें आतां. रंग्याला कोंडून ठेवलाय. एकदां
दुपारीं येऊन जा. ”

“यीन हो ! ”

कुशाच्याकडून आल्यावर आतेसासुवाई मामंजींना म्हणाल्या,

“एकलंस का ? ”

“काय ? ”

“कुशीकडचं—”

“सोमवारच्या उद्यापनाचं ना?”

“हो. तर म्हादेव ठेवायचाय पुण्याहवाचन. तूं सगळं उभं राहून करायचास.”

“निमंत्रणं?”

“हो. सगळ्या गांवाला निमंत्रण करायचंय. सोळा मेहुणं, पैपाहुणा, सगळं सगळं.”

“कुशाच्याकडे जाऊन आलीस एकदां? काय काय आहे, काय काय नाही—”

“गहूं मिळवून ठेवलेनू तिनं पानग्यांकरतां. दूध तेवढं सांगायला हवं. श्रीखंडपुरी करायची म्हणत्ये.”

“भिकूनानाकडे सांगतां. दत्त्याकडे निघतं पांचसात शेर. आपल्या घरचं कांहीं. भाज्याविज्या?”

“तें सगळं केलं आहे तिनं. सामान्य का आहे ती?”

“शाबास हो तिची! बाई कसली? बिनमिश्रांचा बुवाच आहे तो!”

झालं. सोमवारीं सकाळपासून बनीची आई, सासूबाई, शारदा, दत्तअण्णाची बायको, द्वारकीकाकू, अशा सगळ्या कंबरा बांधून कुशाच्याच्या घरी कामाला नि सैंपाकाला लागल्या. पोरं, पोरी, खेळणीं, रडणीं, भांडणं—सगळं घर कसं गजबजत गेलं. आतेसासूबाई म्हणाल्या,

“किती रे आरडतांय कारट्यांनीं!”

कुशाच्या डोळे पुशीत म्हणाली,

“आरडूं दे हो जिऊ! कसं बरं वाटतंय. जसं कांहीं घर जिवंत झालंय आज!”

मामंजी ओटीवर बसून एकेक कामं करवून घेत होते. केळीचीं पानं कापणं, फाळके करणं, पान, सुपारी—सगळं.

मी नि हे दोघं बसलों होतो पुण्याहवाचनाला. गुजाभावजी मध्येच चोंबडे-पणा करीत होते,

“म्हाद्या, लेका जरा सावरून बस कीं! असा ऐसपैस काय बसलाएस? आजूबाजूला दुसरीं माणसं बसलींत—”

“कां? तुला बघवत नाही का?”

“न बघवायला काय झालं? पण माझ्या वहिनीला अडचण होत्येय—”

“तुझी वहिनी—नी माझी?”

“तें मला काय माहीत?”

“गुजा, तिथं कां तोंड घालताहेस? जा, पळ. गुरवाला म्हणावं, तुझा सनईचौघडा आला नाही अजून.”

होमाचा धूर डोळ्यांत जाऊन पाणी येत होतं. नाकहि गळायला लागलं होतं. यांनीं कुणी बघत नाहीं असं पाहून पलीकडचा पंचा हात लांबवून घेतला, नि मला दिला. मीं तो घेतला, नि यांच्याकडे पाहून गालांतल्या गालांत हसल्यें. तसा गणूभावजींना ठसका आला !

तों व्यंकूभावजी येऊन हजर झाले. आमच्याकडे एक तिरकी नजर टाकली त्यांनीं, नि मग मामंजींजवळ गेले.

“काका, काय काय झालं? काय काय राखलं?”

“आत्तां आलाएस विच्यारायला, तो गेल्तास कुठं एवढा वेळ?”

“अहो, तो शिंचा राग्या शिरका—त काय म्हणत होतो, काय लागलं त सांगा हो!”

“सांगा हो म्हंजे काय? अरे, हें तुझंच काम. तूच पुढं येऊन करायचास.”

“तें खरं काका! पण त्याचं असं आहे—नाहीं, मी बसलों काय पुण्याह-वाचनाला नी म्हादेव बसला काय—एकच तें. ताटांतलं वाटींत नि वाटींतलं ताटांत. मला म्हणाली होती कुशाच्या एकदां—पण मींच म्हटलं, तुम्ही करतांय तें बरं होतंय सगळं मोठेपणानं.”

“बापूस कुठाय तुझा?”

“त्यांचे डोळे भारी बिघडले. म्हणून मीच म्हणालों त्यांना. हितं होमा-बिमाचा धूर—”

“बारं बारं. सगळं झालंय आतां. रांगोळं तेवढं देस धाडून. आमच्या हितलं मोडलंय.”

“धाडतों.”

“धाडतों म्हणून काळं नकोस करूं हितून.”

“ना ऽ हीं! हा आतां आलों.”

“नि हो—गुलाल आहे का तुझ्या घरीं? अन् काय रे, तुझी बायको नाही दिसली ती?”

“काका, तिला जुलाव होताहेत सकाळपासून.”

“कशानीं रे?”

“काल रात्री जरा अपचन—काय समजलेत! असंच आहे तें पाण्याचं पितर—”

“अरे, मग तुझ्या मेहुणाचं कसं रे?”

“आमचा काई भरवसा धरूं नका काका.”

“रांडेच्या! अन् आतां का सांगताएस? तूं तरी येणार आहेस का नाही?”

“हो हो तर! दाभोळला न लागलं जावं, तर मी येणारच अन्!”

पुनः एकदां आमच्याकडे पहात व्यंकूभावजी निघून गेले. काय होतं त्यांच्या मनांत तें हरी जाणे. पण आम्ही पुण्याहवाचनाला बसलों, तें त्यांना आवडलं नाही, एवढं बरीक खरं.

झालं. मंडळी जमत चालली. ज्याचा कुणी नाही त्राता, त्याचा सगळा गांव दाता. सगळेच धावताहेत. सगळेच खपताहेत. येतोय तो कांहीं बाहीं काम शोधतोय. कुणी मातीच्या सोंगट्या करतंय उदबऱ्यांसाठी. कुणी केळीचीं पानं पुसतंय. कुणी पाट मांडतंय. कुणी पिण्याच्या पाण्याची सोयसाय बघतंय. मामंजी म्हणाले,

“भिकूनाना, पळ पळ! त्या जोश्याचा अभिषेक संपलासा पाहून ये. हितं उरकलंय सगळं. तोच बसेल लांबण लावीत.”

“जोशी ना! दीर्घसूत्री तो. एक सूत्र म्हणेल, मग तपकीर भरील नाकाच्या फुंकणींत, मग दुसरं म्हणेल, नि मग नाक शिकरून येईल—”

“बारं बारं! आतां पाटा वाचीत बसूं नको. जा लवकर.”

पाट मांडले. पानं घेतलीं. पोरंसोरं एका बाजूला. पुरुष एका बाजूला. बायकांची पंगत आंत.

“चला रे! सोंवळीं नेसा.”

पुरुष सोंवळीं नेसून पानावर आले. डावं उजवं वाढून आम्ही पोरी जेवायला बसलों. कुशाच्या ऐकेचना.

“अंबे, बायो तूं पहिल्या पंक्तीला जेवायला बस हो! म्हादेव नि तूं.”

“अगो कुश्ये, ती वाढायला थांबेल.”

“कांहीं नको वाढायला. आहेत पुष्कळ जणी. बस गो तूं.”

मी आतेसासूबाईंच्या तोंडाकडे पहात राहिल्यें.

“बस हो पोरी तूं. आज कुशीच्या मनासारखं होऊं दे.”

“पाह्यजे तर पान धर. अनशुद वाढ. नि मग बस हो.”

बाहेर गुरवाची सनई नि चौघडा वाजत होता. पुरुष सगळे आले होते. उशीर झाला, त्यांना पोरं पाठवून बोलवून घेतलीं. पण व्यंकूभावजी दिसेनात.

त्यांचा धाकटा भाऊ वासू सोंवळं नेसत होता. त्याला मामंजी म्हणाले,

“वाश्या, व्यंकू कुठाय रे ?”

“मला नाय बा माहीत.”

“तुला नाही तर कुणाला ? ओणीतल्या मुसुनमानाला ?”

“मघां कुठं बाहेर गेला.”

“दाभोळेस तर नाही गेला ना ?”

“छा : ! दाभोळेस कशाला जाईल ? सकाळींच तर निरोप आला, आज येऊं नका, उद्यां या म्हणून.”

“आहे ? मला सकाळीं म्हणाला—बारं. तुझी वहिनी ?”

वासूनं काचकुच केलीन्. मामंजी आतेसासूत्राईना हांक मारून म्हणाले,

“जिऊ, अगो व्यंकूच्या बायकोला—”

“ती नाही यायची.”

“कां ?”

“नाही यायची. तब्येत बरी नाही म्हणे.”

“बारं. कुशे, झालीं—पानं वाढलीं. निदान संकल्पाला तरी रंग्याला आण.”

कुशाच्यानं रंगनाथाला बाहेर आणलंन्. आज तिनं त्याला मारे रेशीमकांठी धोतर नेसवलं होतंन्. पण तें धरून ठेवावं लागलं तिलाच. सगळ्यांकडे पाहून रंग्या हीही हसायला लागला. जोशीबुवांनीं संकल्प सांगितलीं. रंग्याच्या हातांत पाणी दिलीं. त्यानं आपली तें खालीं सोडण्याऐवजीं चूळ भरलीन् !

मामंजी म्हणाले,

“जाऊं दे—असूं दे. झाला, सोडला संकल्प. चला म्हणा—व्यंतु नदयो....”

“नि काका तुम्ही ?”

“अरे, व्यंकू नाही आला ना ? तो येस्तोंवेरी थांबलं पाह्यजे. तुम्ही बसा.”

पार्वतीपते होऊन मंडळी बसली. मी दारांत बसल्यें होत्यें. सगळी पंगत मला दिसत होती. मामंजी पंगतींत हिंडून हवं नको बघत होते. पोरांना टाकूं

नका म्हणून दम देत होते. मंडळींना आग्रह करित होते. वाढणारणींना वाढायला लावीत होते. कुशाच्या डोळे वारंवार पुसत होती. जेवणारी मंडळी अगदी घरच्यासारखं जेवत होती.

ती पंगत माझ्या द्रिष्टीसमोर अजून घोटाळतेय. पुनः कधीं दिसेल तसलं घरगुती द्रिश्य ?

शेवटीं दुपारीं चार वाजतां स्वतः मामंजी गेले, नि व्यंकूभावजींना बोलावून घेऊन आले. दोघं नवरात्रायको फोडणीचे कोरडे पोहे खात बसलीं होती !

△ △ △

मामंजी गेल्यावर त्याच वर्षी झालं दुर्गावन्संचं लग्न. मामंजींनींच ठरवलं होतं. पण ते अचानक गेले. त्यांच्या आजारीपणांत मी सासरीं आल्यां, ती मग फारशी माहेरीं गेल्येंच नाहीं. त्या लग्नांत सगळं मलाच करावं लागलं.

मामंजी गेले, त्याचं दुःख सगळ्यांनाच झालं होतं. पण कुणी गेलं, तर त्याच्या मागं जगराहाटी का बंद होत्ये ? आतेसासूबाई म्हणाल्या,

“महादेवा, आतां किती दिवस वाढवायची पोरीला ? पुढं तीन वर्सं करायचं नाहीं—”

“मग म्हणत्येस काय ?”

“कांऽहीं नाहीं. तो ठरवून गेलाय. उरकून टाका एकदांचं.”

“उरकून टाका म्हणालीस आते. पण काय काय करायचं—”

“काय करायचं ? कांहीं करायचं नाहीं. तूं पत्र टाक बिवलीला. म्हणावं, बोलणीं करायला केव्हां येऊं ?”

“मी एकटाच ?”

“एकटाच कशांनीं ? सगळा गांव आहे तुझ्या मागं उभा. गणू, जा रे दत्तूअण्णाला हांक मार. आते बोलावत्येय म्हणावं. नाहीं तर हें बघ, अगोदर जा डोणीवर. परसूकाकाला बोलाव. मग येतांना दत्तूला हांक घाल. नि तसाच वर धाव मारून अंबूनानाला म्हणावं, आतेनं बोलवलंय उभ्या उभ्या.”

गणूभावजी लंगडी घालीत कुठ्याला घेऊन पळाले. अर्ध्या तासानं परतले ते. दारांत उभं राहून त्यांनीं परवाचा म्हटला,

“परसूकाका येताय. अंबूनाना येताय. दत्तूअण्णा उजगांवला गेले. दामू-अण्णा येताय.”

ते दोघे येऊन बसले. पोह्यांच्या ताटल्या घेऊन आतेसासूबाईंनीं दुर्गावन्संना बाहेर दवडलीं, नि मागोमाग त्याहि दारांत जाऊन बसल्या.

“कशाला केलेस पोहे जिऊ ?”

“परसूकाका, एवढेसे चिमटीभर पोहे ! केले होते घरांत, ते आणलेत पाणी प्यायला.”

दोन फक्यांत पोह्यांची ताटली रिकामी केली, नि पाणी पिऊन मिशा पुशीत परसूकाका म्हणाले,

“कशाला बोलावलाएस ?”

आतेसासूबाई डोळे पुशीत म्हणाल्या,

“दुसरं कशाला ? गेलं माणूस तें गेलं. आतां दुर्गीला किती दिवस घरांत ठेवायची ?”

“हां ! तें तर आहेच. तूं कांहीं काळजी करूं नकोस जिऊ. तूं नुसतं सांग अमुकेक करायचांय म्हणून. काय अंबूनाना ?”

“तर काय ! तुझ्या तोंडून शब्द निघूं दे. सगळा गांव हालेल. काय समजलीस ?”

कसंबसं आपल्याला सावरीत आतेसासूबाई म्हणाल्या,

“अरे, तुमचा भरंवसा होता, म्हणून तर बोलावलं तुम्हांला.”

“रडत्येस कशाला जिऊ ? म्हादेव कुठाय ? म्हादेवा —”

हे मागं होते. ते आल्यावर परसूकाका म्हणाले,

“बिबलीकरांना पत्र टाक. काय समजलास ? म्हणावं, केव्हां येऊं बोलणीं करायला तें सांगा. येत्या वैशाखांत उरकून टाकूं. हा शिमगा, चैत्र नि वैशाख. जिऊ, दोन महिने आहेत. तयारीला पुरेत ना ?”

“होऽ ! पन्नास जणींच्या लग्नाची तयारी होईल दोन महिन्यांत.”

झालं. घरांतलं उदास वातावरण बदललं. संध्याकाळीं चिंगल्या दूध काढायला आला, त्याला आतेसासूबाई म्हणाल्या,

“चिंगल्या, म्हातान्याला देस हो धाडून !”

“रातीं ?”

“हो. काम आहे म्हणावं.”

चिंगल्या आडविलकराचा बाप येसा आडविलकर. सत्तरी उलटून पंधरा वर्स झाल्तीं. तरी म्हातारा ताठ होता अजून. अशा ज्ञापासारख्या पापण्या

लेंबल्या होत्या डोळ्यांवर. तरी द्रिष्टी सतेज. दंडांत चांदीचं पीळदार कडं. कमरेला मळकी लंगोटी. उघडाचंद्र. जल्मभर अंगांत कांहीं घातलं नाही.

येसा होता आमचं मुख्य कूळ. त्याचे चार पोरगे. चिंगल्या, बाल्या, काल्या नि सांवल्या. चौवेहि अजून त्याला भ्यायचे. कुणी अधिकउणं वागला, तर कानपटायला कमी करायचा नाही.

अंधारांत काठी आपटीत आला म्हातारा. आम्ही बसलों होतों जेवण उरकून ओटीवर.

“आत्याबाय—”

“ये रे येसदा.”

“आलांय. रातचां बलावलीस कशाला ?”

“काम आहे म्हणून बोलावलं. तुला नाही बोलवायचं त कुणाला ?”

“हो ऽ हो ! मनांच बलवायचां. सूनबाय बरी हाय ना ?”

“बरी आहे रे.”

“हाय कुटं ती ?”

“ही हितंच आहे.”

“मंग बोलत कां नाय ? सूनबाय—”

“ओ.”

“बरी हायस ना ?”

“हो. बरी आहे.”

“सुकानी नांदा.”

“हिकडे ये असा येसदा ओटीवर.”

“तकरं कशाला ? हंयसरच बसतांय”

“नाहीं. हिकडेच ये असा.”

म्हातारा आला, नि डोळ्यांवर हात देऊन माझ्याकडे बघत झोपाळ्यावर बसला.

“येसदा —”

“वो.”

“लगीन केव्हां करतायस ?”

“कुनाचां—माजां ? उंघा !”

“तुझं लग्न लागायचं गोवऱ्यांशीं.”

“यवऱ्या लौकर ?”

“वय कित्ती तुझं ?”

“तां मना न्हाई ठावां. असल पन्नास—साट.”

“बारावं लागलंयु नाही म्हणालास.”

“हो हो हो हो हो !”

“हसताय्स काय आभाळ गडगडल्यासारखा ?”

“हसूं नग त काय करूं ? आतां ऱ्हायले तितके दीस हसून कारायचे. खोत ग्येला मना मांगं ठेवून. कारायचां काय ?”

“तें झालं रे ! मी म्हणत होत्यें दुर्गीच्या लग्नाचं.”

“हो हो, कारायच होवां !”

“मग केव्हां करणाराएस ?”

“हाय खुटं दुर्गी ?”

“आहे हितंच.”

“घाय झाली काय घरांतून पलायची ?”

“तिला नाही झाली. पण आतां कित्ती दिवस ठेवायची ?”

“तां खरा. म्हनतीस काय ?”

“मी म्हणत्यें, वैशाखांत उरकायचं.”

“ब्येस. करून सोडा.”

“कुणी कारायचं ?”

“खरां बोललीस आल्यावाय. आमींच कारायचां. खोत ग्येला. म्हादूनाना न्हान. तवां आमींच कारायचां.”

“मग त्रिवलीला जाताएस ना ?”

“हो ऽ ! जातांय.”

“तूं, परसूकाका नि म्हादेव.”

“तिगांनीं नको.”

“बरं—अंबूनाना यील.”

“ब्येस हाय. कवा निगायचां ?”

“तें पत्र आल्यावर समजेल.”

“समजूं ये. इकरची तयारी कशी कशी ?”

“करूं रे !”

“करूं न्हाय. उंचापासून सुरू करा. बिबलीकरांनीं असां नाय म्हणलां पायजे, का खोत गेला, तवां येवस्ता झाली न्हाय. उंचापासून सुनांना धारून घेतांय्.”

“उद्यां नको धाडूस.”

“मंग ?”

“पाडव्याला करायची सुरुवात.”

चौथे जण बिबलीहून परतले. गुजाभावजी यांच्यावर रागावले होते. मी कांहींसं करीत होत्यां. तशीं आले दाणदाण काठी नि पाय हापटीत, अन् बसले झोपाळ्यावर.

“भावजी, आज अगदीं तापल्यां स्वारी !”

“त्या म्हाद्याला म्हणावं, मला थोडाडहि पहायचं नाहीं तुझं !”

“कां हो ?”

“नाहीं पहायचं !”

“पण कां ?”

“कां म्हंजे ? गंधडा बिबलीला जातांना मला घेऊन गेला नाहीं !”

“अहो पण—”

“बोल्हू नको. तूं तरी त्याचीच बायको ! मी का त्याच्या खांदल्यावर का बसून गेलों असतो ?”

“मी काय करूं हो भावजी !”

“नाय ग—तुझ्यावर नाहीं मी रागावलों. त्याच्यावर रागावलोंय्.”

“अहो, पण परसूकाका गेल्ले—”

“बापूचं म्हाईत आहे मला.”

“काय माहीत आहे ?”

“कुणीहि त्यांना चढवलं बोड्यावर कीं मग काय वाटेल तें कबूल करतील.”

“अन् तुम्ही ?”

“मीं ? मीं साफ सांगितलं असतं. मुलीचा बापूस कांहीं नाहीं. तुमचे मानपान कांहीं व्हायचे नाहींत. आपले या, मुलगी नि नारळ घ्या, मीठभात जेवा नि चालायला लागा.”

तेवढ्यांत हे आले आंतून. त्यांच्यावर सुरू झाला भडिमार.

“म्हादेवा, तूं जा पाहूं हितून ! तोंड दाखवूं नकोस मला !”

“अरे गुजा—”

“गुजा खपला तिकडे ! काय काय कवूल करून आलांत ?”

“काय करायचं ? काका बोलले होते ते—”

“म्हंजे हज्जार रुपै ओतणार ना बिबलीकरांच्या नरड्यांत ?”

“मी तरी काय करूं ?”

“क्यों ? म्हणे, मी तरी काय करूं !”

“गुजा, येसदा होता बरोबर. म्हणे कसा बिबलीकरांना, बिबलीकरांनो—
त म्हणाले ओ. त म्हणाला, खोत ग्येला घेवाच्या घरीं—पन त्याच्या बोलण्यांत
तमाखूच्या चिमटीइतका फरक यायचा न्हाय. तुमी सगलां गांव यायाक् होवां !”

“मरा रांडेच्यानो ! घाला काय हवा तो गोंधळ !”

“अरे—”

“नाहीं ! तुम्हांला आल्यैय् मस्ती—”

तेवढ्यांत येसदा म्हातारा आला काठी ठोकीत.

“आत्याबाय् ! काय सूनबाय्, बरी हायस ना ?”

“हो.”

“सुकानी नांदा. आत्याबाय् खंय् हाय ?”

“बोलावत्यें, बसा.”

“येसदा, हा गुजा रागावलाय् हो तुझ्यावर.”

“नाय बा ! मी कशाला रागावूं ? तुमचे तुम्ही काय हवा तो बाजार मांडून
बसा !”

“गुजाप्पा, अरे झालां तरी काय ?”

“व्हायचांय् काय ? कांहीं झालं नाहीं.”

“न्हाई कसां ? म्हनां तरी काय हाय तुजां ?”

“तिथं सगळ्या बिबलीला कशाला निमंत्रण देऊन आलास ?”

थोडा वेळ म्हातारा गुजाभावर्जीच्या तोंडाकडे पहात राहिला. नि खळकन्
आपलं त्याच्या डोळ्यांत पाणी उभं राहिलं ! फडाफडा थोबाडीत मारून घेत
येसदा बोलला,

“गान्धानां घातलां होतां रे सातमायला, खोताला न्हे म्हनून ! चंडाला—
तो बघत आसल सर्गांतून ! त्याला अंगाखांद्यावर वागवला, नि तो माज्या
तोंडांत श्यान घालून गेलां निंगून ! तो काय म्हनल ? म्हनल—का माजी येकली
पोर ! मी असतां तर सगला दाभोलपट्टा गोला क्येल असता ! नि यांनीं

ताकापुरतां रामायेन घालून माजी पोर उजवली !”

मी नि आतेसासूबाई दारांत येऊन उभ्या राह्यलों होतों.

“म्हादूनाना—”

“काय येसदा ?”

“म्हाऊं दे तुजां सामान तुज्यापाशीं ! सगला कुलवाडवाडा इकून मी माज्या पोरीचां लगीन करीन. मी सबूद दिलाय् बिबलीकरांना.”

पटकन् उठला म्हातारा. तशीं आतेसासूबाई पुढं झाल्या, नि काकुळतीनं म्हणाल्या,

“येसदा—”

“आत्याबाय, सांबाल तुजां सामान—”

“येसदा, शप्पत आहे तुला माझी ! तूं गेलास त डोसकं हापटीन हितं ओठ्यावर !”

गुजाभावर्जींना काय झालं कोण जाणे, पटदिशीं उठले, नि म्हाताऱ्याचे पाय धरले. त्यांना उठवून त्यांचे डोळे आपल्या लंगोटीनं पुशीत येसदा म्हणाला,

“गुजाप्पा, अरे रडताएस काय असा ? तुजां म्हन्नां बरोबर हाय. पर अरे, खोताचा सबूद—”

“चुकलं माझं. तूं झोपाळ्यावर बस.”

परत म्हातारा येऊन झोपाळ्यावर बसला. आतेसासूबाई पटकन् आत गेल्या, नि वाटीत इवला गूळ घेऊन आल्या.

“घे येसदा.”

“अदुगर गुजाप्पाला घे.”

“देत्यें हो त्याला. तूं बडील. तूं अगोदर खायचास.”

गूळ खाह्ता सगळ्यांनीं नि संपलं जौळ. भांडणं मिटवायचीं कशीं, तें आतेसासूबाईंपासून शिकावं.

“मग आतां कसं येसदा ?”

“कसां काय ? लगीन मांडलां. फाटीं नकोत ?”

“हवीं तर. पण तीन मण भात घालायचं म्हणतें भिजत पोह्यांना.”

“चार मन घाल.”

“बरं, चार मण घाल्यें.”

“मुना उंघा सकालीं येतील कामाला. सगलां त्यांच्याकून करून घे !”

“सगळं कशाला? आहेत कीं—मी, वहिनी, आक्की, सूनबाई, दुर्गी—”
 “दुर्गातायचां लगीन. तिला काम नको सांगूं. नि माज्या सूनबायला बी नको सांगूं!”

“कां हो मामंजी?”

“नाजूक नार माजी गौरीसारकी सूनबाय! कामाच्या रामरट्ट्यानं तिचा चिपार करूं नको!”

“अरे, पण काल्याची बायको गर्भारशी आहे ना?”

“असूं घे. कुलवाडी कामानी मरत न्हाय. ती कुलवाड्याची सून हाय.”

“मग फाट्यांचं कसं करतोस येसदा?”

“सड्यावर दोन रायवल आंब्याचीं झारां वठलींत. तीं तोरतो.”

“तोड.”

“समजलां काय म्हादूनाना—आतां मांगं सरूं नका.”

“नाहीं.”

“गुजाप्पा, समजलां काय?”

“हो.”

येसदा गेला. हे गुजाभावर्जीना म्हणाले,

“गुजा, उद्यां चलताहेस चिपळुणास?”

“कशाला?”

“जाऊं मचवा घेऊन. सामान आणाबला नको? साखर, गूळ, गहू, मीठ—आते, गहू आहेत ना गो?”

“आहेत थोडकेसे गव्हल्याबिब्हल्यांपुरते.”

“ठीक आहे. मग केव्हां निघताहेस गुजा?”

“केव्हांहि. आत्तां कां चलेनास!”

आतेसासूबाईनीं हांकारली,

“गुजा!”

“काय आते?”

“अरे, तूं लाडू केव्हां घालणारैस?”

“केव्हांहि. उद्यां. सैंपाक वहिनीला करावा लागेल!”

“तसले लाडू नको आहेत साधे.”

“मग कसले हवेत? लोखंडाच्या चण्यांचे?”

“बरेच दिवसांपासून विचारीन म्हणत्ये गुजा—परसूकाका परवां मला सांगूनसुद्धां गेले. लग्न केव्हां करणारैस?”

“माझं लग्न झालंय् आते.” गुजाभावजींनीं क्षणभर थांबून म्हटलीं.

“रांडेच्या! तें रे कुणाशीं?”

“व्यायामाशीं.”

“गुजा, असं रे काय बोलतोएस? अरे, तो परसूकाका झाला म्हातारा. मेल्यांनो, किती दिवस त्याला चूल फुंकायला लावणार आहांत?”

“अलीकडे सैंपाक आम्हीच करतो. मी नि व्यंवक.”

“मग सून आणायचाच का नाहीस?”

“यील कीं. व्यंवकचं लग्न करायचं म्हणतो पुढल्या वर्षी.”

“अरे, पण तूं कां नाहीस करीत? तुला रे काय झालंय्?”

गुजाभावजी गंभीर झाले. ते म्हणाले,

“आते, तुला सांगून टाकायला हवं. एकदाचं नि शेवटचं. आईनं बापूंना नि आम्हांला जें छळलं तें मला स्वच्छ आठवतंय. हाल हाल केले आमचे तिनं. आम्ही होतो खमकये, म्हणूनच वाचलों.”

“मग?”

“नाहीं. मला बायकांची भीती वाटत्ये.”

“माझी नाही वाटत का गुजाभावजी?”

“तुझी नाही वाटत वहिनी!” गुजाभावजी लाजून म्हणाले.

“कां?” मी पुनः डिवचलं.

“कां? तें नाही मला माहीत. पण तुझी नाही वाटत.”

“अन् आमची रे गुजा?”

“तुमची आते? तुमचीहि नाही वाटत. आते, तूं फार चांगली आहेस. वहिनी मला फार आवडत्ये. पण मी लग्न नाही करायचा.”

“कां तें नाही सांगितलंस!”

“मला वाटतं, माझी बायको बापूंना छळील.”

“कशावरून?”

“कशावरून? ऐक आते. आमची आजी गर्गशा होती. तिनं पंजोबांना छळलं. आई कशी होती तुला माहीत आहे. इजा बिजा नि तिजा—माझीहि बायको बापूंना छळील.”

“हैं काहींतरीच हो गुजा तुझं! माझी भाची आहे बघ. अगदीं नक्षत्रा-सारखी मुलगी आहे.”

“बाहेर नक्षत्र असली, तरी आमच्या घरांत आल्यावर निखारा होईल. तें काय नाय. तुम्ही मला नसत्या भरीस पाडूं नका.”

“नि मग त्र्यंबकची बायको नाही वाटतं छळायची? त्याचं लग्न करायला निघालाएस तो!”

“तो आहे—आतां तुझ्याजवळ सांगायला हरकत नाही आते—डोणीवरल्या डुरीवर पाणी भरायला येतात कुळवाडणी. त्यांच्याकडे बघत बसतो तो. तेव्हां त्याचं लग्न करून द्यायला हवं.”

“मग त्याची बायको नाही वाटतं छळायची परसूकाकांना?”

“माझ्याजवळ एक रामबाण आहे कीं!”

“कसला?”

“त्याचं लग्न करून दीन, नि लगेच त्याचा वेगळा प्रपंच मांडून दीन.”

“नि परसूकाका?”

“आम्ही बापबेटे वेगळे राहूं!”

“धन्य हो तुझी गुजा! अरे, पण तूं लग्न करणार नाहीस, तर लोक नांव नाही का ठेवायचे?”

“ठेवीनात कां रांडेच्चे! माझं काय त्रिघडतंय?”

“अपवाद लावतील!”

“दांत पाडीन अपवाद लावणाऱ्याचे.”

“पाडशील बाबा.”

“त हें तुला सांगितलांय. बापूजवळहि बोललोंय. आतां मला विचारूं नका. मी सांगायचा नाय इथून पुढें.”

“बरं बाबा!”

“म्हाद्या, केव्हां चलताहेस मग चिपळुणी? मला हांकार रे. चलतो मी.”

“बस कीं. पोहे खाऊन जा घासभर.”

“नकोत पोहे आतां. त्र्यंबा गेलाय पाण्याकडे. जाऊन सैंपाक करायला हवा.”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं येसदाच्या सुना आल्या. त्यांनीं भात काढलीं, तें तपेलीं नि पातेल्यांत मिजूं घालायला लागल्या. हे म्हणाले,

“एकलंस का, कसलं कसलं भात दिलांएस भिजवायला ?”

“आतेसासुआईनीं बारकाचं सांगितलांय् चार मण—”

“अगो, सगळं कशाला बारकाचं? मणभर दे बारकाचं. नि तीन मण भडसाचं. गड्याविड्यांना चालेल भडसाचं. घरांत खायला बारकाचं. पण एवढं चार मण तरी कशाला घालतैय् आते कोण जाणे.”

“कशाला म्हंजे ? सगळी पंचक्रोश येणार लग्नाला. मूठ मूठ पोहे नि गुळाचा खडा नको द्यायला ?”

“करा काय तें. आते त्यांतलीच नि तूं त्यांतलीच. मी जातांय् चिपळुणास.”

“येणार केव्हां ?”

“काम झालं कीं यीन. येवढा बाजार कराचा !”

दुसरे दिवशीं दुपारीं बाया जमल्या गवले वळायला. बनीची आई, शारदा, दत्तूअण्णाची बायको, आई, दामूकाकी, कुशाच्या, जोशीण, ठोसरीण, अगदीं व्यंकूभावरजींची बायकोसुद्धां आली. बरोबर त्यांचीं पोरंसुद्धां. सगळ्या जणी अंगणांतच बसल्या.

“सगळं भिजवणी आणूं का ?” मी विचारलं.

“होईल का एवढं सगळं आजच ?”

“होईल त काय झालं ? एवढ्या जणी आहेत—”

“बरं आण.”

भराभर बायांचे हात चालायला लागले. नि तोंडहि.

“आते, नुसत्या मालत्याच का कराच्या ?”

“नाहीं हो ! पांची परी कराच्या. गवले, मालत्या, शेवया, नखुल्या, फणुल्या—”

“शेवयांचं पीठ मळायचं ना ?”

“होऽओ ! दूध आण गो दुगें इवलं वहिनीकडून. नि हें बघ, हिकडे ये. कान कर हिकडे—”

“काय सांगतांय् एवढं कानांत आते ?”

“काहीं नाई हो !”

“दुर्गीला वरीस कितवं हो जिऊवहिनी ?”

“तिला ना ? आतां आषाढांत एकादशीला बारावं लागेल. अशीं आम्ही सगळीं भजनाला बसलों होतो नि ती झाली.”

“भाग्यवान् आहे हो बाई ! ”

“हो ऽ ओ ! तेवढे वडील असते— ”

“त काय—”

“नसतं भाग्यांत एकेकाच्या.”

“काय तरी बाई, अचानक गेले हो ! ”

“मी अशी भाताचं तपेलं चुलीवर चढवीत होत्ये, तेवढ्यांत कळलं—”

“तो असता, त त्यानं सगळं नीट केलं असतं हो ! ”

“तुम्ही तरी काय कमी करतायू जिऊवन्स ! ”

“पण दिसत नाहीं, नाई दुर्गी बारा वर्सांची ? ”

“एकेकाचं हाडपेर जाड असतं, एकेकाचं बारीक.”

“फोजदाराची—! तो पाण्याचं पितर नि ही ढोलीमावशी—”

“तिचंच कशाला ? अगदीं आमच्या सासूबाईंच्या भाचेसुनेचं ध्या. लगीन झालं तेव्हां होती दहा वर्सांची. पण दिसायची अशी पंचविशीची—”

“हें तुमचं कांहीं तरीच आहे हो ! ”

“ई ! ”

“एवढं तोंड वेंगाडायला नकोयू कांहीं ! पंचविशीची नसली तरी विशीची दिसायचीच हो ! ”

“काय सांगताय बाई ! मींहि पाह्यलीयू तिला.”

“अशी पंधरावीस वर्सांची नव्हती दिसत ? ”

“वीस वर्सांची कांहीं नव्हे. बारा वर्सांची दिसायची.”

“नाहीं तरी बाईना पिसाचा कावळा कराची सवेच आहे.”

“रांडेच्यांनां ! नि तुला गो ? ”

“भांडतांय कशाला द्वारक्ये ? ओव्या तरी म्हणा.”

“हो ऽ ओ ऽ गप्प बसा रे काटर्थीनो ! मेल्यांनीं उच्छाद आणलायू जसा ! ”

“आई ऽ ही बघ किशी ! ”

“बघितल्यै ! काय करत्ये ? ”

“मला पाठीवर बसूं देत नाई ! ”

“बाळांनो, तुम्ही मागल्या अंगणांत खेळा जा बरं. दुर्गे, यांना खाऊ देगो—”

“हां द्वारकावहिनी, करा सुरुवात.”

“मी कशाला—”

“अहो म्हणा कीं. नाहीं तर मारे बसतां दळण घालून!”

“वरं बाई ! म्हण्त्ये.”

हात भराभर काम करीत होते. तोंडानं ओव्या सुरू झाल्या. सुरवात केली द्वारकीकाकूंनीं, नि मग जें चक्र सुरू झालं, तें मी पोहे आणीस्तोवेरीं चाललं होतं.

आधीं मूळ धाडा । चिपळूण गांव ।

पर्शराम देव । आमंत्रण ।

आधीं मूळ धाडा । दुरीचिये दुरी ।

बाई जोगेश्वरी । कुळींचिये ॥

आधीं मूळ धाडा । कोंकणची राखणी ।

देवी दुर्गाराणी । मुरुडासी ॥

आधीं मूळ धाडा । भाळीं कुंकवाची चिरी ।

दाभोळबंदरीं । अंबाबाई ॥

“मूळ कशाला धाडायला हवं अंबाबाईला ?”

“हो ओ ! येऊन बसल्यैच घरांत.”

“आहेच मुळीं माझी सून अंबाबाई !”

“आहे हो जिऊवैनी !”

आधीं मूळ धाडा । घुंगराची गाडी ।

शालजोडीचा वराडी । गणराज ॥

“गणपतीहि आहेच कीं घरांत.”

“हें वरं बाई ! आपलीं देवादिकांचीं नावं ठेवणं.”

“वरंहि नि वाईटहि.”

“तुमचं आपलं कांहीं तरीच हो ! वाईट कसं ?”

“आतां बघा हं ! गणपतीला खरूज झाल्यै—”

“ई !”

“पर्शराम परसाकडे गेलाय—”

“पुरे झालं हो बाई ! तुम्ही म्हणा हो दामूवैनी !”

खांचावरी ग कुन्हाडी । कुठं जातां हो वन्हाडी ।

मांडवाला मेढी । चंदनाच्या ॥

“अहो, जिचं लगीन आहे तिचं म्हणा कीं कांहीं !”

“हो ऽ ओ ! दुर्गे, ये बाई हिकडे.”

“यील ती. तुम्ही करा सुरू.”

भिंती सारवोनी । वर काढीलया जिवल्या ।

तुझ्या लग्नाच्या मालत्या । दुर्गाबाई ॥

भिंती सारवोनी । वरी काढिलेलीं फुलें ।

तुझ्या लग्नाचे गव्हले । दुर्गाबाई ॥

भिंती सारवोनी । वरी काढिलें ताम्हन ।

तुझ्या लग्नाचें सामान । दुर्गाबाई ॥

पोहेखाणीं झाल्यावरहि संध्याकाळवेरीं गव्हल्यांचा घाणा चालला होता. दुसऱ्या दिवशीं हे नि गुजाभावजी परतले. गड्यांनीं सामानाचीं ओझीं आणून टाकलीं. गुजाभावजी पांच मिटं टेकले, नि म्हणाले,

“येतां रे म्हादेवा !”

आतेसासूबाई म्हणाल्या,

“गुजा, जाताहेस कुठें ? हितंच खा दोन घास.”

“अगो आते, आंघोळ व्हायच्यैय अजून.”

“जा पटकन् पन्हावर पंचे घेऊन, नि आंघोळी उरकून या. तूं नि म्हादेव.”

“अगो, पण—”

“पण राह्यला महाभारतांत. तूं जा पाहूं आंघोळीला. गणू याला पंचा देस.”

आंघोळी उरकून आले, नि दोघे जेवायला बसले. गुजाभावजी म्हणाले,

“आते, म्हादेवाला काऽऽई कळत नाहीं.”

“कां रे ?”

“अगो, लुच्चा तो रांडेचा दुकानदार ! नासके बटाटे याच्या गळ्यांत बांधीत होता.”

“गुजा, मी हिशेब नव्हतां का करीत ?”

“कर्माचा हिशेब करीत होतास ! शेट शेट म्हणून तुला चढवलिनीं, तूं चढून बसलास गफ्फा हांकीत. सामान तोलतोय माणूस तिकडे लक्ष कुणी ठेवाचं ?”

“बरं हो गुजा ! तूं होतास ना ? असेच सगळे मिळून एकदांचं कार्य होऊं

द्या म्हंजे घोडे न्हाले.”

दुपारीं व्यंकूभावजीसुद्धां आले. झोपाळ्यावर बसत ते म्हणाले,

“म्हादेवा, कुठवर आलं लग्न?”

आतेसासूत्राई दारांतून म्हणाल्या,

“व्यंकू, येईल त्याच्या पावलांनीं. तूं दुर्लक्ष केलंस, म्हणून कांहीं लग्न रहात नाही.”

“छा छा! दुर्लक्ष कसं करीन आते? अगो, मी मोठा, म्हादेव धाकटा. तूं मला सांगाच्चंस, नि मीं कराच्चं.”

“मग एवढे दिवस कुठं दिसला नाहीस तो रे?”

“मला कळलं नाही आते!”

“होक्का! तुझी बायको आल्ती काल गव्ढेले कराला—”

“अगो, तिनं रांडचीनं सांगितलींन आज!”

“काय सांगताएस व्यंकू तूं अरे, सगळ्या गांवभर झालं, नि तुला आत्तां कळलं होय?”

“अगो आते—”

“कां खोटं बोलताहेस व्यंकू? कोणी बंदरावर फुसकन् पादलं, त तें तुला कळतं! नि—”

“बरं आते ऽ! चुकलं माझं ऽ! आतां सांग काय तें!”

“सांगाच्चं काय? घरीं यायचं नि दिसेल तें कराच्चं.”

“बरं. म्हादेवा, सांग बाबा कांहीं काम.”

“आज कांहीं नाई. उद्यां मात्र परसूकाका येणारेत. ते, तूं नि मी मिळून परगांवीं निमंत्रणं धाडायची यादी करूं.”

“येतो उद्यां. दुपारीं ना?”

“हो. दुपारीं.”

दुसऱ्या दिवशीं परसूकाका नी गुजाभावजी आले. व्यंकूभावजींनीं कांहीं तोंड दाखवलीं नाहीं!

अंबूनाना, परसूकाका, जोशी, दत्तूअण्णा, यादोनाना, भिकूनाना, फोजदार, सगळे येऊन हवं नको पाहून जायचे. येसदा त जसा आंदणच आला होता आमच्या घरीं.

“आत्याबाय! फाट्यांचे भारे खंय टाकूं?”

“मागं टाक सर्पणाच्या मांडवाशेजारीं.”

परसूकाका घाम पुशीत यायचे.

“म्हादेवा, केळीचीं पानं दे. द्रोण लावायला बसतो.”

“एकटे कशाला?”

“एकटा कशांनीं? दामूअण्णा येताय. हांकारलाय त्याला.”

गुजाभावजी साळ्याला घेऊन आले. त्याला म्हणाले,

“ए साळीदादा, जर का खण विटका निघाला तर—हां!”

“विटका निघाला, तर परत आणा माझ्याकडे!”

“तुला शोधीत कुठं बसायचं? तें काय नाय—”

“सगळे जरीकांठी काढूं ना?”

“इथं का बाच्छाचं लगीन आहे काय! चार साधे दे, चार बऱ्यापैकीं—
पण ए वहिनी, ये बघूं हिकडे! हीं तुमचीं कामं. आतां मी का बसूं लुगडं
नेसून खण-लुगडीं घ्यायला? आते!”

तेवढ्यांत अंबूनाना येत.

“अरे म्हादेवा, रांडेचं दाभोळेस विठ्ठलशेटला निमंत्रण द्यायचं राह्यलं! मी
तरी कसा तो पहा—अज्जीच विसरलों!”

दुर्गावन्संना घोरोघर केळवणाचं बोलावणं. एकहि घर कांहीं सुटलं नाही.
एक्या दिवशीं काल्याची बायको डोसकीवर पाटी घेऊन आली. मी रांगोळीच्या
रेघा ओढीत होत्ये.

“सजण्ये, काय गो हें?”

“मामंजींनीं धारलांय.”

“पण काय तें नाही सांगितलीस?”

“केलवनाचां सामान. आज मामंजींनीं सांगलांय, आमचां केलवन
दुर्गातायला.”

तेवढ्यांत येसदा आला.

“सूनबाय, बरी हायस ना?”

“हो! हें काय—”

“सुकानी नांदा. दुर्गाताय खंय हाय? आज आमचा गरीबाचां केलवान!
नाय म्हनून चालायचां नाय! सूनबाय, तांदूल, दाल, गूल, वाइच तूप, भाजी,
सगलां सामान हाय. सैंपाक करा. दुर्गातायला रांगोली घालून पाटावर बसवा

नि पोटभर ज्येऊं घा !”

आतेसासूत्राई दारांत आल्या. त्यांनीं ऐकलं. त्या म्हणाल्या,

“येसदा, बरं हो ! पण मग आज तूं जेवायला ये !”

“माजां काय ? कवांबी यीन !”

“कवांबी कसं ? तुझं केळवण नि तूं नकोस जेवायला ? सजण्ये, तूं नि तुझ्या जावा सगळ्या जणी आज हितंच जेवायच्यात हो !”

“आल्याबाय, तुज्या म्होरं का जातां येतांय ?”

तीथ जवळ येत चालली. पाव्हणीं जमायला लागलीं घरीं. घर भरलेलं दिसायला लागलं. आक्कीला दिवसभर सैंपाक पुरायचा. दुपारीं चूल विझवून सारवत्ये न सारवत्ये तों संध्याकाळचं पेटवण घालायचं. दिवसभर कुंड धडकतंय.

मुहूर्तमेढ रोवली, तेव्हां सगळीं कुळं मांडव घालायला धांवलीं. हां हां म्हणतां मांडव तयार झाला. त्यांना वाटण्याकरतां किती नारळ फुटला असेल तें देव जाणे. फटा फटा फटा, चाललंय दिवसभर.

उद्यां व्याही मंडळी त्रिवलीहून दाभोळेस यायची, नि तिथून मचव्यांतून पडघवलीला यायची.

आज संध्याकाळीं आपलं वळवाचं आभाळ भरून आलं ! नि एक पावसाचा शिडकावा असा पडला कीं सगळं भिजून गेलं !

गुजाभावजी सकाळीं आले, नि झोंपाळ्यावर टेकत म्हणाले,

“म्हादेव गेला का दाभोळला ? वहिनी, ए वहिनी—”

“हो. गेले.”

“नि पाऊस काय करणाराय ? झोडणार का काय व्याह्यांना ?”

“देव जाणे बाबा ! गुजा, फार झाकोळलंय का रे ?”

“तर ! भिजूं देत व्याही ! हज्जार रुपै घेणारैत—कळूं दे सुख !”

“नको रे बाबा !”

तेवढ्यांत पाऊस पुनः एक सटकारा शिंपून गेला. आतेसासूत्राई बाहेर आल्या, नि मांडवाकडे डोकावून म्हणाल्या,

“रामा रामा ! मांडवहि ओला झालाय रे !”

तों ज्या टपाटपा गारा कोसळायला लागल्या ! एकेक गार ही एवढी ! बाहेरचीं सगळीं माणसं घाबरून आंत पळालीं. सासूत्राई म्हणाल्या,

“वन्सं, आतां कसं हो ?”

“मचवे उघडे आहेत. व्याही म्हणणार, पहिल्याच दिवशीं पावसानं झोडलंय! रामा, तुलाच दया रे बाबा! पोर नांदायच्यैय् जन्मभर.”

तेवढ्यांत आक्की सोवळं नेसली होती, तशीच आतेसासूबाईंच्या मागं येऊन हळूच म्हणाली,

“आते—”

“काय गो?”

“नव्हे—मी म्हणल्यें, गिन्होवाला—”

“अग हो! व्हयनी, गिन्होवाचा नैवेद्य काढला होता का?”

“नाहीं.”

घाईघाईनं आतेसासूबाई आंत आल्या. मूठभर पोहे नि गुळाचा खडा घेऊन त्यांनीं अंगणांत ठेवला, नि हात जोडून म्हणाल्या,

“गिन्होवा, चुकल्यें रे बाबा! तूं गांवचा राखणकर्ता! तुला उपाशीं ठेवून लग्न मांडलं. आम्ही तुशीं लेकरं—क्षमा कर बाबा! पोर आमची नाहीं—तुशी आहे! तिला नांदूं देणं न देणं तुझ्या आधीन!”

आतेसासूबाई डोळे पुशीत आंत आल्या, नि पांच मिनिटांत आकाश निवळलं! व्याही मंडळीचं सामान घेऊन गडी आले, त्यांना विचारलीं आतेसासूबाईंनीं,

“येझ्या, मंडळी भिजली का रे?”

“नाय बा!”

“भिजतील कशानी? वलव असा हिकरं बरसून ग्येला! तकरं काय नाय!”

आतेसासूबाईंनीं गिन्होवाला पुन्हा एकदां हात जोडले.

व्याही मंडळी मारुतीच्या देवळांत उतरली. आतेसासूबाईंनीं गुजाभावजी नि अंबूनानांना बोलावलीं, नि म्हणाल्या,

“हें पहा अंबूनाना, तुम्ही दोघं व्याह्यांचं लागलंसवरलं पहाल ना? गुजा आपला तरणाताठा मारुतिराया, म्हणून त्याला मदतीला घ्या तुम्ही.”

“पाहीन त काय! काय रे गुजा? लागायचांय काय कर्म? सगळी वेवस्था करून ठेवल्यै. एकदां दाखवून दिलं सगळं कीं कांहीं नाहीं हो लागायचं पहायला. धिंवलीकर मंडळी चांगली समजाची आहे.”

“गुजा, करशील ना अंबूनानांना मदत?”

“हें पहा, आते. मी कांहीं तीनतीनदां व्याह्यांपुढं नाक घासून जेवायला चला हो, नि हगायला चला हो, नि मुतायला चला हो करायचा नाय! मला तूं

हिकडं काय वाटेल तें सांग. पण—”

“असं रे काय करताएस गुजा ? अरे, आपली पोर नांदायची जल्मभर त्यांच्या हितं. मुलीकरतां तरी जरा नरमाईनं नको ध्यायला ? तूं कुणासाठीं अडून बसायचा नाहीस, म्हणून तुला तिकडे बघ म्हणल्यें !”

“म्हादेवाला कां सांगत नाईस हें काम ?”

“नि मग घरांतलं रे कोण करायचा ?”

“गुजा, नुसतं जाडंजुडं शरीर घेऊन जल्मलाहेस ! देवक कोण ठेवील ?”

“मला तरी काय म्हाईत अंबूनाना ?”

“तर ! देवक, अहेर, अक्षत, तेलफळ, सीमान्तपूजन, मग मुलगा वाजवत आणायचा, मधुपर्क, मुहूर्तावर लग्न, लाजाहोम, सप्तपदी, ऐरणीदान, वरात—सोळा सोपस्कार व्हायचे असतात बाबा ! अरे, लग्न म्हंजे का तोंडाच्या का गोष्टी आहेत ? तूं लगीन करायचं नाही म्हणतोस—”

“आते !”

“बरं बाबा ! ही चुप राहिलें !”

“कां गो जिऊ, लग्नाचं नांव निघतांच वासरासारखा उंडारलासा गुजा ?”

“त्यानं सांगून ठेवलं आहेन्. त्याच्या लग्नाचं नांव म्हणून काढायचं नाही. तर गुजा, म्हादेव पाह्यजे घरांत. मग करशील ना अंबूनानांना मदत ?”

“करीन बापडा ! दगडाखालीं सांपडलाय खरा हात !”

नि मग दणा-दणा-दणा लग्न गाजायला लागलं. सगळा गांव धावायला होता. उणं कांहीं कोणीं पडू दिलं नाही. आतेसासूबाई नि सासूबाई डोळ्यांतून पाणी काढायला लागल्या. तशीं अंबूनाना म्हणाले,

“जिऊ, आतां डोळ्यांतून पाणी गाळायचं नाही !”

“पण ज्याचा तो असता अंबूनाना—”

“अगो हो ! असता तो, तर काय कोणाला हौस का होती पुढं येऊन हें सगळं करायची ? ज्याचा तोच करता. पण देवाच्या मनांत नव्हतं, त्याला तूं काय करणार नि मी काय करणार ?”

“पण रहावत नाही ! किती म्हणाल्यें तरी डोळे ऐकताहेत का ? त्यांचं काम ते करतातच.”

“ऐकवायला लावायचं त्यांना. आलं का लक्षांत ? सगळं नीट होतंय ना ? उणं कांहीं पडतंय का ?”

“उणं कसं पडेल ? एवढे तुम्ही होतात—”

कांहीं तरी काम निघालं नि आतेसासूत्राई उठल्या.

त्या कार्यात दोन गोष्टी मात्र लक्षांत राहल्या. माणसाचं मोठेपण कांहीं त्याच्या जल्मावर अवलंबून नाही हो ! अगदीं साध्या कुळींचा माणूस कधीं कधीं असं कांहीं करून जातो; नि नावाजला गुरव, देवळांत हंगायलासुद्धां कमी करीत नाही.

पहिली गोष्ट आमच्या येसदाची. अगदीं साधा कुळवाडी. काय म्हणतात ना, त्यांतला. लिहिणं नाही, वाचणं नाही. दोनदोन चारचार दिवसांनीं अंगाला पाणी लागायचं. टोपी तर बिचाऱ्यानं कधीं लहानपणीं घेतली होती म्हणे. अगदीं शेणकाला झाला होता तिचा. तीच जल्मभर घातलीन्. मळक्या लंगोटीपलीकडे कापड कसलं तें कांहीं त्याच्या कमरेला लागलं नाही.

पण त्यानं सगळ्यांना अगदीं चकित करून टाकलं !

आधल्या दिवशीं सीमानपूजन झालं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं अहेराची धामधूम सुरू झाली. बहुधा सगळ्यांनीं अहेर आणले. ज्यानं त्यानं आपापल्या कुवतीप्रमाणं. येसदाहि काखोटीस गटुळी गुंडाळून हिकडे तिकडे मिरवीत होता. आम्हांला वाटलं, असेल कांहीं तरी.

पण सगळ्यांचे अहेर उरकले नि मग गुजाभावजी म्हणाले,

“येसदा, आणलांएस तरी काय ? चल ना आतां.”

“येतांय !”

व्यंकूभावजी शेजारीं बसले होते. त्यांनीं एक विटकं उपरणं नि जुनाटसा खण आणला होता अहेर म्हणून. ते खोंचून म्हणाले,

“येस्या, मघांपासून गटुळी घेऊन मिरवताहेस ! बघू दे तरी एकदां काय आणलांएस तें !”

येसदा निघाला होता आमच्याकडे—तो उभा राहिला, अन् म्हणाला,

“यंकूदादा, आमी गरीब मानसां ! असलां उपरनां नि असला खन खंडसून मिलल आमाला ? तो तुमच्यासारक्या तालेवारालाच मिलायचा ! म्हादूनाना, तो यंकूदादाचा उपरनां नि खन बाजूला उचला—आमच्या कुलवाड्याच्या अहेराचा इटाल होईल त्याला !”

अंबूनाना म्हणाले,

“पुरे रे व्यंकू ! तुला किनई भारी वाईट संवय आहे. चल ये तूं येसदा.”

“खरां हाय यंकूदादाचां ! पैक्याचा जोर हाय—” असं म्हणत येसदा आमच्याजवळ आला. त्यानं मला नि दुर्गावन्संना कुंकू लावलं. आम्ही त्याला नमस्कार केला.

“सुकानी नांदा दुर्गाताय !”

अगोदर गटुळ्यांतून दोन नारळ काढलेन् त्यानं. एक दिला यांच्या हातीं नि दुसरा मला दिला. मग दुर्गावन्संच्या हनुवटीला हात लावून मुका घेत म्हणतो कसा,

“दुर्गाताय, ही गरिबाघरची चिंदुटी हाय ! पर हाय पिरमाची हो !”

त्यानं गटुळ्याची आंतली गांठ सोडलीन् नि आपलं सुरेख गर्भरेशमी लुगडं काढून दुर्गावन्संच्या अंगावर पांथुरलं !

सगळीं टकाटका बघायला लागलीं ! व्यंकूभावर्जीचं तोंड झालं खेटर मारत्यासारखं !

आतेसामूखाई डोळे पुशीत म्हणाल्या,

“येसदा, अरे, कशाला केलंस एवढं—”

“जिऊआते ! कुनी बोलूं नका ! दुर्गाताय माजी येकलीच पोर !”

“अरे, पण सुना—”

“त्यांचे घो हाएत समरत ! असल अंगांत इशीम, त आनतील त्यांना पैठन्या !”

“तरी पण भारीच केलंस हो !”

“भारीच कसां जिऊआते ? लगीन ठरिवलां मिनी ! बिवलीकर मना म्हंतील काय ! त्यांच्या मांडीला मांडी देऊन बसायचां, तर आपली मान ईतभर वर राह्या होवी ! काय अंबूनाना, कसां हाय माझां म्हन्नां ?”

“खरं आहे रे बाबा ! पिळाचा म्हातारा तूं ! तुझी मान वरच राह्यची !”

“जिऊआते, हां लुगरां न्येसून दुर्गातायला लग्नाला हुबी करा !”

“करीन हो करीन, येसदा ! एवढं तूं कौतुकानी केलंस, त्याचं मोल त्याच वेळीं करायचं ! तुझं लुगडं नेसूनच राहील दुर्गीं लग्नाला उभी !”

हें झालं येसदाचं. नि आतां सांगायला हवं वाणल्या गुरवाचं.

मधुपर्क झाला. सगळा मांडव गच्च भरला होता. बायका, मुलं, पाव्हणीं, रावणीं—ही गर्दी. मुहूर्ताची घटका भरायला आली. भटजी म्हणाले,

“चला मंडळी, नवरदेवाला आणा. ”

पण नवरदेव कांहीं उठेना ! पुनः भटजींनीं हांकां मारली. तरी वरपक्ष आपला घुम्यासारखा बसलेला ! अंबूनाना धावत पुढें आले. व्याह्यांजवळ जाऊन ते म्हणाले,

“अहो, घटका भरायला आली !”

मला वाटतं, तो कुणी तरी मुलाचा लांबलांबचा चुलता होता. असं चाचरत चाचरत बोलायचा. तो म्हणाला,

“ठरवायला आल्ते, ते कुठायत ?”

“मी—मीच आल्तो ठरवायला !”

“एकटेच ?”

“नाहीं. आम्ही तिघे होतो !”

“कोण कोण ते समोर या.”

परसूकाका, येसदा, असे दोघे धावले. येसदा हातापायां पडत म्हणायला लागला,

“असां नका करूं विवलीकरांनो ! लगीन होऊं द्या ! मंग काय म्हनाळ त्या—”

“तें आम्हांला कांहीं माहीत नाहीं. हुंडा किती बोलले होतेत ?”

“हजार—”

“तर मग हजाराचा तोडा आणून मोजा अगोदर ! पारखून रुपै पदरांत घेऊं, नि मग मुलाला उभा करूं ! काय समजलेत ?”

गुजाभावजींनीं हें ऐकलीं, नि जें कांहीं तारांगण घातल्य म्हणून सांगूं ! सोडगं घेऊन उठले, नि म्हणाले,

“पाहतों कसा मुलगा उभा रहात नाहीं लग्नाला तो ! रांडेच्यांनो, सगळ्यांना अंगावर हळद नि कातबोळ घालायला लावीन !”

शेवटीं आतेसासूबाईंनीं त्यांना कव घालून घरांत नेलं, नि खोलींत बशिवलं ! बाहेरून कडी !

रुपै मोजून घेतले व्याह्यांनीं, तेव्हां मुलगा लग्नाला उभा राहिला. लगीन लागलं, नि मग मंडळी पानसुपारीला बसली, तेव्हां झांकली मूठ उघडली ! मुलाचा काका म्हणाला,

“अहो, आम्ही कांहीं कटू नाहीं ! पण तुमच्याच गांवांत आहेत ना विभीषण !”

“ कोण ? ”

“ तें नका सांगायला लावूं! आम्हांला कळलं, कीं मुलीला नाहीं बाप. तेव्हां तुम्ही हो म्हणलेत खरे—पण घाल हा काय भरंवसा नाय. म्हणून आम्हीं आपले अगोदर दाम पदरांत पाडून घेतले. ”

“ पण नांव सांगायला काय बिघडतंय तुमचं ? ”

“ तें पाप कशाला करायला लावतां ? ”

“ पाप कसलं आलंय त्यांत? आमच्यांतला नासका आंघा ओळखायला नको ? ”

“ पहा कोण असेल तो तुमचा तुम्ही सोधून ! ”

पानसुपारीला आपले व्यंकूभावजी कुठं दिसेनात ! चौकशी केली त कळलं कीं मघां वादंग झालं, तेव्हांच परसाकडचं निमित्त सांगून ते दिसेनासे झाले !

पटकन् त्यांचा संशय आला. नि मग मुलाचा तो तोतरा चुलता त्यांची चौकशी करायला लागला, तेव्हां तर अगदीं पक्काच झाला.

शेवटीं मंडळी जेव्हां विवलीला निघाली, तेव्हां त्यानं चक्क नांवच सांगितलं !

गुजाभावजींना हें कळलं, तेव्हां ते दांत खात निघाले व्यंकूभावजींची तंगडी तोडायला ! आतेसासूबाईंनीं अगदीं आपली शप्पत घालून त्यांच्यापुढं पदर पसरला, तेव्हां कुठं ते थोपले. पण राग कांहीं निवाला नाही. ओंठ चावीत म्हणाले,

“ व्यंकूयाला म्हणावं, आतां तूं आहेस नि मी आहे ! ”

कधीं कधीं माणसाच्या तोंडांत उभं राहून प्रालब्धच बोलतं म्हणे. प्रालब्ध कांहीं कुणीं पाहिलं नाहीं कसं असतं तें. पण या पाळीला मात्र गुजाभावजींच्या तोंडांतून अगदीं भविष्यवाणी निघाली. पुढं पडघवलींत जें काय घडलं, त्याचं चित्रच काढलं म्हणानात गुजाभावजींनीं !

एवढा वेळ सगळं बरं काय घडलं तें सांगत गेल्यें. कांहीं सांगोवांगीचं, कांहीं मीं पाह्यलेलं. गांवांत एवढा वेळपावेतो वाईट कांहीं घडलंच नाहीं असं नव्हे. घडलंहि असेल. पण चांगलीं माणसंहि होतीं गांवांत. त्यांनीं हें वाईट वर उमळूं दिलं नाहीं. सगळं झाकीत गेलीं.

पण हें सगळं रहाटगाड्यासारखं असतं. एकदां खालीं, एकदां वर. भरला लोटा आपला वर येऊन रिता व्हायचा, नि मग पालथा होऊन खालीं जायचा.

एवढे दिवस पडघवली सुखानं नांदली. आतां तिला अवदसा आठवली. यादवांना आठवली होती तशी. एवढं छप्पन कोटी यादवकुळ. कृष्णासारखा राजा. पण झालंच ना वाटोळं ? मग पडघवली कुण्या परसांतली भाजी ?

पडघवलीचं तसंच झालं. नि सुरवात कशावरून झाली ? जेवणावरून हो ! पण थोडं अगोदरचं सांगायला हवं.

आबा माझा असा सहा महिन्यांचा होता, तेव्हांची गोष्ट. अलीकडे व्यंकू-भावजीकडे सुपारी व्हायचीहि बरीच. नाहीं तरी दीड खंडीपर्यंत माप जायचं. अन् त्यांत त्यांनीं एक नवीन उद्योग सुरू केल्या. सगळ्यांच्या बागांतलं पीक उभं असतांनाच विकत घ्यायचे. सुपारी पाडायची, वाळवायची बाग्यानंच. पण लोण्याचें घनी व्यंकूभावजी.

नि मग दाभोळस हरजीभाई होता, त्याला एकदम सुपारी विकायचे व्यंकू-भावजी. त्यामुळं सगळ्यांच्या वर त्यांचा दाब. अगदीं आमची बागसुद्धां ते घ्यायचे. अग नाहीं मिळायची एका गुजाभावजीची. परसूकाका होते तोंवेरीच ज्यंबक नि गुजाभावजी वेगळे झाले होते. ज्यंबक बायकोला घेऊन पलीकडे, नि गुजाभावजी परसूकाकांना घेऊन अलीकडे.

परसूकाका होते, तोंवेरी गुजाभावजी नीट धड सैंपाक करून जेवत तरी. परसूकाकांच्या मागं काय, आनंदच ! घरासमोरच त्यांनीं बांधला कुस्तीचा हौदा.

सकाळ-संध्याकाळ कुळवाड्यांच्या पोरांना घेऊन लोळताहेत तांबड्या मातीत !

म्हैस होती, तिचं दूध निवे. गुजाभावजींचं सगळंच अधोचर. दोनदोन चारचार शेर दूध निघायचं, तें तोंडाला चरवी लावून घटाघटा पिऊन जायचे. घरीं खुंटीला झोळणा अडकवलेला. त्यांत खारका, खोत्रं, बदाम. मूठभर त्यांतलं तोंडांत टाकायचं नि वर गळागळा दूध घटाळायचं. मग कशाला लागतंय जेवायला !

सकाळ-संध्याकाळ आपले पांच-पांचशें जोर नि हजार हजार बैठका ! घरीं तर नुसताच लंगोट लावून असायचे. बाहेर निघालेच तर मग हुंगणाला धोतर गुंडाळायचं ! त्यांत आणखी कुठून मसणांतून भांग पिणं शिकून आले ! म्हणे, व्यायामाची कडकी भांगेनं मरत्ये. मरा रांडेच्यानो ! काय हवं तें करा !

येऊं नये राग, पण येतो. गुजाभावजी जर असे जगावेगळे न वागतां धडपणीं सगळं करते, तर कांहीं गांवाला ही कळा आली नसती. पण म्हणतात ना ! त्यांतलं. सगळ्यांनाच जर दुर्बुद्धि आठवली, तर गुजाभावजींनींच काय पत्कर घेतला जगासारखं वागण्याचा ?

जाऊं द्या झालं. त काय सांगत होत्यें—हो ! ते तेवढे कांहीं व्यंकूभावजींना बाग द्यायचे नाहीत. एकदां ह्यांनीं विचारलीं,

“गुजा, सगळ्या गांवाची एक परी, नि तुझी तिसरीच परी !”

“तीच वाटत्ये मला बरी ! काय झालांय काय ?”

“व्हायचांय काय ? बाग का देत नाहीस व्यंकूला ?”

“तुला त्यानं दलाल नेमलंय वाटतं ?”

“दलाल नव्हे रे ! पण एका मुठीनं सगळी सुपारी जात्येय—”

“मी देणार नाय त्याला.”

“कां ?”

“कां ? म्हाद्या, तूं विचारताहेस हें ? शुद्धीवर आहेस ना ?”

“मी कांहीं भांग का मातीमसणं म्हणतात तें नाही प्यायलेला !”

“मलाच का पुनः खोचून बोलताहेस ? काय कुणाच्या घरची पितो होय ?”

“नव्हे रे ! रागावूं नकोस. मीं विचारलं काय नि तूं वादताहेस काय !”

“मी व्यंकूला बाग द्यायचा नाही.”

“नको देऊं ऽ स !”

“अरे, सगळ्या गांवाचा उतारा तो व्यंक्या ! मी तर म्हणतो, तूहि देऊं नकोस त्याला. दुर्गीच्या लमांत—आठवतंय का ?”

“हो ऽहो ! पण त्याचं असं आहे, गुजा, एकानं शेण खालंन् म्हणून आपणहि का तेंच करीत बसायचं ?”

“नाहीं. त्याच्यापुढं चांगल्या ताज्या शेणाची पाटी सारायची. खा म्हणावं किती खाताहेस तें.”

“तुझं आपलं कांहीं तरीच हो गुजा !”

“कांहीं तरीच ? परवां धर्मीची भानगड ऐकलीस ना ? हग्या मार खाता व्यंक्या ! काय समजलास ? धर्मीचा नवरा शेपूट घालून बसला, म्हणून !”

“बरं बरं ! आपल्या माणसाचं झाकायचं का उघडं करायचं ?”

“नुसतं उघडं नाहीं करायचं, वर चांगला घाशीरामी मार घायचा ! रांडेच्यांनो ! हें कुठवर वाढत जाईल माहीत आहे का ?”

“कांहीं वाढत नाही. मला थोडा वचकून असतो व्यंकू.”

“गाजरं खाताहेस म्हाद्या ! अमरपट्टा का वेऊन आलाहेस ? तुझ्या मागं रे ? नि व्यंक्या तुला वचकून असतो ?”

“हो ना ! परवां तोच म्हणाला—”

“भ्रमांत आहेस तूं म्हाद्या ! लेको, तूं गांवचा खोत. तुला थोडंसं घोड्यावर चढवलं, कीं मग हवं तसं रिंगण घालायला व्यंक्या मोकळा !”

“तुला किनई गुजा, एखाद्याला खाली पाडायची सवेच आहे.”

“खाली पाडायची ? ती कां रे बाबा ! वर चढून का बसेनास ! अगदीं सुरमाडाच्या शेड्यावर बस. माझं काय जातांय ?”

“बस कीं रे.”

“नको. जाऊं दे. वहिनीचा ताप कसा काय आहे ?”

गुजाभावजी आंत आले. मी आबाला पाजीत चौघडीवर बसल्यें होत्यें.

“किती दिवसांनीं आलांत भावजी ?”

“भारी का दिवस झाले ?”

“मला नाहीं माहीत.”

“काम असतं ग वहिनी !”

“तांबड्या मातींत लोळायचंच ना ?”

“कर, तूंहि कर ज्येष्टा ! पण ताप कसा आहे ?”

“बरा आहे.”

“सांगितलं होतं औषध तें करीत नाहींस. तुला हवा गोड काढा. जायचा

कसा ताप? चांगला काडेचिराडताचा काढा नि निकाढा घेत जा, आत्ता बरी होतील! छोकरा काय म्हणतायू?”

“काय म्हणायचा! अगदीं मामंजींचे डोळेबिळे घेऊन आलायू.”

“देस पाहू हिकडं!”

“ध्या ना. सांभाळून हां! हे दुपटं खालीं असू दे. हां, अस्सा.”

“काय रे, ऐं! ओ-ळो-ळो-ळो-ळो—कुस्ती खेळायला येतील की नाहीं? अरे, रडून नको! रडून नको! हाट रे! हुर्रर्रर्र! छे, वहिनी, घे बुवा तुझा तूं! आपल्याला नाहीं जमायचं!”

“हौसच भारी! द्या हिकडं. कसली वादावादी चालली होती बाहेर?”

“कर्माची! बागेवरून चाललं होतं. म्हणे, व्यंक्याला कां देत नाहींस बाग?”

“त्याचं असं आहे भावजी, नको हा बायांचा जल्म असं होतं कधीं कधीं!”

“कां गो?”

“नाहीं त काय? आमची बाग दिली, तेव्हां मी नको म्हणाल्ये. म्हणतात कसे—बायांना काहीं समजत नाहीं याच्यांत! आतां काय आहे हो न समजण्या-जोगं त्यांत?”

“बोळू दे! व्यंक्या शिकलाय बंगाली विद्या. सगळा गांव वेडा केलाएन् त्यानं. पण नखं काढील बाहेर, तेव्हां कळेल.”

“आतां कसलीं आणखी नखं बाहेर काढाचीं?”

“करू दे काय वाटेल तें. भोगतील लेकाचे! आते कुठाय गो?”

“त्या गेल्यात दत्तूअण्णांकडे.”

“सांग तिला येऊन गेला म्हणून. नाहीं तर रागवाची!”

पण व्यंकूभावजींचीं नखं एवढ्या लवकर बाहेर निघतीलसा कुणींसुद्धा अंदाज केला नव्हता.

ज्येष्ठांत आंबे आले कीं घरोघर पानं व्हायचीं. कोंकणांत तेवढंच एक पक्वान्न अवीट गोडीचं. तर त्या पानांना म्हणायचं आंबरसाचे ब्राह्मण. आज ह्याच्याकडे, उद्यां त्याच्याकडे. कुशाच्याकडेसुद्धा पानं व्हायचीं दहावीस.

त्या सालीं गिन्होबाचा लोणचांबा खूप आला होता. झाड नुसतं लवलं होतं कैऱ्यांनीं. अगदीं भुईसपाट कैऱ्या लागल्या होत्या.

गिन्होवाचं झाड तें. कुणी तें उतरायचं नाही. पडला पाड कुळवाडथांच्या पोरसोरांनीं उचलायचा, नि जिभल्या चाटीत खायचा. भारी मधुर होतं तें फळ.

एका दिवशीं आपला येसदाचा नातू गहिऱ्या धावत आला. धापा टाकीत म्हणे कसा,

“म्हादूनाना—”

मीं घरांतूनच विचारलं,

“काय रे गहिऱ्या? हिकडे ये असा. हे घरीं नाहीत.”

गहिऱ्या आंत आला. आतेसासूबाई बसल्या होत्या पूजा करीत. त्या म्हणाल्या,

“काय रे गहिऱ्या? भारीसा धावत आलास?”

“गिरोवाचा आंबा—इसूफ—येंकूदादा—”

“अरे, धड नीटपणीं सांग तरी!”

“गिरोवाचा आंबा—पार सगला उतरला! येक बी कैरी न्हाई!”

“रांडेच्या! म्हणताहेस काय?”

“मिनी पायला अगुदर—अगुदर मिनी पायला! बायजीला खेलवीत होतां तवां मिनी पायला!”

“अरे, पण कुणी उतरला?”

“इसूफनी. ओनीचा इसूफ.”

“इसूफ? नि त्याला कोणी सांगितलं?”

“येंकूदादा. ते हुबे हाएत झाराखालीं.”

“कर्म ग ऽ बाई! हा व्यंकू गांवामागं साडेसाती आणणार!”

भरकन् आम्ही सगळ्या जणी गोळा झालों.

“अंबे, म्हादेव कुठं आहे ग?”

“खालीं गेलेत बागेंत.”

“गण्या, हितून हांक घाल त्याला. जा पळ! मेल्यांनो! अरे, तो आंबा गिन्होवाचा! कुणी चोरसुद्धां हात लावीत नाही त्याला—नि ह्यानं उभं राहून सगळा आंबा उतरवून घेतला! अन् तोसुद्धां इसुफाकडून!”

हे आले. आतेसासूबाई म्हणाल्या,

“म्हादेवा, जा बाबा—लोणचांब्याशीं जा, नि पाहून ये काय काय झालंय तें. व्यंकूला म्हणावं, तुला बोलावलंय आतेनं.”

हे नि गणूभावजी गेले, नि थोडक्या वेळानं डोसक्यावर आंब्यांची पाटी घेतलेला इसूफ, व्यंकूभावजी, येसदा, आणखी चारदहा कुळवाडी, असा कोल्हाळच्या कोल्हाळ अंगणांत येऊन ठाकला. कुळवाडी सगळे भोरड्यांसारखा कलकलाट करीत होते. कोण काय बोलत होता, तेंहि कळेंना झालं. आम्ही सगळ्या ओटीवर आलों. अगदीं आक्कीसुद्धां दाराशीं येऊन उभी राह्यली.

व्यंकूभावजी आल्याबरोबर झोपाळ्यावर टेकले. एवढा कलकलाट चालला होता, पण त्यांच्या तोंडावर दीमसुद्धां नव्हतं. जसे कांहीं एन्हवींच येऊन बसलेत गप्पा मारायला. धन्य त्यांची ! येसदा थकला होता आतां. तरी त्याचा आवाज कांहीं कमी झाला नव्हता. तो कडकडला,

“सांग यंकूबामना—खोताच्या झोपाळ्यावर बसला हायेस ! खरां खरां सांग ! कां झोरलास आंबा ? ए इसूफ, सांग. न्हाई तर कारतांय तुजा सालना भाएर ! सांग—”

“मना न्हाई न्हाईत. येकू खोत सकारीं माज्या घरीं इले. तवां मी नमाज पन्हून इला होता. म्हंतात कसे, रे इसूफ ! तवां म्हनलां काय ? त म्हंतात, आंबा कारायचा हाय. त मीं म्हनलां, कुलवारी कां न्हाईत कारीत ? त म्हनाले, साल्या तुला काय कारायचां ? दोन रुपै दीन. मीं हो म्हनलां. गफूरची माला बोललां, आत्तां हईसरून येताय. आला नि कारला आंबा. तो काय तो तुमचां भांडान तां तुमी भांडून घ्या. येकूखोत, रुपै आत्तां देनार का संध्याकालीं ?”

व्यंकूभावजींच्या तोंडावर घामसुद्धां नाहीं ! यांना म्हणाले,

“म्हादेवा, सुपारी दे रे एखादी. माझ्या चंचींतली किडकी निघाली.”

आतेसासूत्राई पुढं झाल्या, नि म्हणाल्या,

“व्यंकू, कां केलास बाबा हा अवोचरपणा ?”

“कसला अवोचरपणा ?”

“गिरोबाचा आंबा कां झोडलास ?”

“बरं मग ?”

“हा मेल्यांनो ! बरं मगच का ?”

“मग काय ? चांगला खूप लवला होता, त म्हटलं उतरून टाकावा.”

“अरे, पण तूं लहान का आहेस आतां ? तो आंबा झोडायचा नाहीं, माहीत नाहीं का तुला ? का आजच आलाएस गांवांत ! कुळवाड्यांनीं खायचे त्याचे पाड.”

“आजपर्यंत कुणी झोडला नाही, म्हणून हितून पुढं हि का सोन्यासारखी फळं मारीत घालायची?”

“मारीत का जात होती फळं?”

“नाही तर काय! चोरापोरी—”

“सांबालून बोल येकूदादा! खोत असलास म्हणून ऐकून घेनार नाय! आमी सगळे चोरपोर काय?”

“येक्या, अरे तुज्या तोंडाला झालांय तरी काय? न्हान होतास तवां हज्जारदा तुला खांद्यावर न्हेला-आनला—न् आता चोरपोर म्हायला तुझां तोंड आंबत कसां न्हाय?”

“येसदा, उगीच आरडा कांहीं करूं नका. काय समजलेत? मीं आंबा कांहीं माझ्यासाठी उतरला नाही.”

“मग?”

“चार ब्राह्मणांच्या मुखी पडावा म्हणून—”

“भेल्यांनो! या आंब्यावर तूं ब्राह्मण का घालणारस?”

“सगळ्या नाही. चिक्कार उतार झालाय. निम्मा रस करणार. नि निम्मा फौजदार, मामलेदार, दापोलीस ओक वकील—”

“आयजीच्या जिवावर त्रायजी उदार होनार! आमच्या तोंडांतला आंबा कारून—”

“मग? एवढी वर्षे नाही खाल्लात तुम्ही?”

“अरे पण व्यंकू, गिन्होबाचा आंबा—तो उतरायचा नाही असं वाडवडील बोलले—”

“हें बघ, आते, वाडवडिलांचा पंचा लहान, म्हणून बसतांना त्यांची काष्टी फिटायची. म्हणून आम्हीहि का आतां काष्टी फेडून बसाचं?”

“अरे, पण गिरोबा—”

“गिरोबा नाही नि कांहीं नाही. गांव लागवडीस येऊन शेदोनशें वर्स झालीं. अजून का गिन्होबा झाड धरून बसलाय?”

माझ्याच्यानं रहावेना. मीं पुढं होऊन म्हटलं,

“भावजी, गांवांत एकूण कलम किती?”

“असेल शें-पांचशें!”

“त्या शें-पांचशें कलमांत वडिलांनीं नेम केला म्हणून सोडलं एखादं

गिन्होबाच्या नांवानं, त काय झालं?”

“पण मी म्हणतो, कां सोडायचं?”

“मी सांगतो कां सोडायचं तें—समजलास? चांभाराचा देव तूं! तुला पूजाहि तसलीच हवी!” गुजाभावजी लांबून हांकारले, नि दाणदाण येऊन हातांतला सोटा पेलीत नेमके व्यंकूभावजींकडे धावले.

“गुजा—”

“नाहीं आते, पुष्कळदां ऐकलं तुझं! हा साला गिन्होबाला नाही नाही तें बोलतो! आंबा उतरतांना म्हणाला, असला गिन्होबा तर धरील मला! गिन्होबा धरील तेव्हां धरील. अगोदर मीच धरतो रांडेच्याचं नरडं—”

“हां, गुजा, मागं हो तूं.”

“नाहीं आते, सोड मला.”

“मागं हो म्हणत्ये ना!”

“मागं व्हा भावजी!”

“तूं नको मध्ये पडूं वहिनी! या साऽल्याला—”

मी दांडकं धरलं म्हणून बरं झालं, नाही तर व्यंकूभावजींचं डोस्कंच फुटायचं. आम्हीं दोघांनीं गुजाभावजींना मागं ओढलं. नि मग सुरू झालं व्यंकूभावजींचं तोंड—

“गुजा, कायद्यानं बोल!”

“अरे जा कायदेवाल्या!”

“तुम्ही एवढे साक्षी अहांत! हा मला मारायला धावला—”

“आमीं नाय वा पायला!”

“आमाला न्हाई न्हाईत!”

इसूफनं हें प्रकरण पाहिलंन्, तशी त्यानं रुपयांची आशा सोडलीन्, नि हलूच सटकला. व्यंकूभावजींना हें माहीत नव्हतं. ते म्हणाले,

“इसूफ!”

“हाय खुटं इसूफ? तो पलाला!”

“ठीक आहे. मी कादतो आते नि वहिनींची साक्ष—बोळूं दे त्यांना खोटं!”

“साल्या! तूं या दोघींना साक्षीच्या कठड्यांत उभं करणार?”

“उभं राखचं का नाही हें त्यांचं त्यांना माहीत!”

“बऽरं! मी करतो तुझ्यावर फिर्याद चोरीची! गांवचा आंबा, चोरून

झोडला—”

“गुजाप्पा, आमच्या साक्षी कारा. सगळे हुबे न्हाऊं सायबाफुरं.”

हे प्रकरण कुठवर वाढणार तें कळेना झालं. आतेसासूत्राई कावऱ्याबावऱ्या होऊन म्हणाल्या,

“गुजा, व्यंकू, अरे आतां कोर्टदरबार का करणार अहांत?”

“हे बघ आते, मला कांहीं हौस नाही. हा गुजाच माझं टाळकं फोडीत होता—”

“अरे, वहिनीच्या पायां पड! तिनं वांचवलान् तुला!”

“आते, मीं माझ्यासाठीं का तोडलेत आंबे? चार ब्राह्मणांच्या मुखीं लागतील! झालंच तर मामलेदाराचं मत्त गांवाविषयीं बरं होईल—”

“पण हा चौबडतरेपणा तुला कुणीं सांगितला? म्हाद्या नव्हता?”

“म्हाद्या काय नि मी काय!”

“असं ना? मग ठेव हितं पाव्या म्हादेवाच्या अंगणांत. सगळा गांव जेवू दे. काय येसदा, हाय काय कबूल?”

“कबूल! कबूल!”

“हितं बऱ्या ठेवीन! इसूफला मीं बोलावला. तो रुपै माझ्यापासून घील. त सगळं माझ्या घरीं होऊं दे कीं! माझ्या घरीं आला गांव जेवायला त काय गांवाला ब्राट पडणार आहे?”

“अस्सं? तर गांवची चोरी करून तूं मोर होणार काय? म्हंजे मामलेदाराकडे डाल्या धाडल्या, का मामलेदार सुठीत! मग वाटेल तो गोंधळ घालायला मोकळा! आज धर्मी तर उद्यां कुणी कर्मी!”

“गुजा, तोंड सांभाळून बोल!”

“अरे जा! सगळ्या गांवाला माहीत आहे.”

“बरं बरं! पाहून घीन! त आते, माझ्याच घरीं होऊं दे बेत. येशील ना देखरेखील?”

“तुझ्या घरीं? कुत्रा तरी यील का तुझ्या घरीं चोरीचा आंबा खायला? तंगडी मोडीन एकेकाची!”

“मर्जी गांवाची! म्हादू, गडी धाडून देतो रे...त्याच्या हातीं पाटी धाडून देस एवढी.”

“दर्यावर जाऊन तोंड धुवून ये!”

“म्हजे ? मीं उतरवलेला आंबा—”

“फौजदारी कर माझ्यावर. म्हणावं, आंबा नेऊं दिला नाही.”

“पण गुजाभावजी, तुम्ही तरी कशाला मधें पडतांय ? गिरोबाचा आंबा. व्यंकूभावजी जाणोत नि गिरोबा जाणो !”

“वहिनी ! गिन्होबा त पाहून घीलच मोक्याला. तो सामक्षा दाखवीलच. पण त्यानं केलेलं हें पाप गावाला भोगायला नको, म्हणून मी करतोय प्रायश्चित्त. तालमींतलीं पोरं धाडतां, नि दरेक कुळवाड्याच्या घरीं पांच पांच दहा दहा कैऱ्या वांटतां. नाही तरी तेच खायचे होते ना ? तसे खायचे, त असे खातील !”

व्यंकूभावजी तणतणत उठले, तसा एकेक जण पांगला. आतेसासुबाई म्हणाल्या,

“काय वाटेल तें कां असेना गुजा, हें कांहीं चांगलं नाही घडलं !”

खरोखरीच चांगलं नाही घडलं. त्याच दिशीं संध्याकाळीं गिन्होबाची सामक्षा पटली. व्यंकूभावजींच्या बायकोला जी फीट आली, ती दोन तास कांहीं उतरली नाही ! नि उतरली ती मुळीं लुळीखुळी झाली !

पण सहाच महिन्यांनीं एक प्रकरण घडलं, नि तेव्हांपासून आमच्या ह्यांच्यावर जी कांहीं व्यंकूभावजींची छाप बसल्ये ! जशी बिब्याची फुली !

छाप तरी कशानी बसली ? म्हणतात ना, धर्म करतां कर्म उभं रहातं, त्यांतली परी !

आमच्या पडघवलींत सुईण अशी भागितीं कोळीण. पण तिचा हात जरा जडच. आयाबाया सांगत कीं, नुसती धसमुसळी ! अंगानं केवढं थोरलं धूड होतं. अन् ही एवढी थोरली बाई बाळंतिणीच्या कळा सुरू झाल्या, कीं दोन्ही हातांचा रेटा देऊन सगळा भार बाळंतिणीच्या पोटावर टाकायची. एखादी नाजूक नवती असली, तर तेवढ्या भारानं तिचा जीवच जायचा !

अन् एखादी बिचारी माउली जर का अडली, तर मग मरणच तिचं ! धसाधसा हात घालून पोर ओढून काढायची. भारीच बाई आरडायला लागली तर म्हणायची,

“लई वराडलीस, तर तोंडांत दीन ठेवून !”

तोंड तर असं होतं! बाई बाई! जशी निवडुंगांची फणी. बोलायची नुसती, तरी कांटे टुपायचे अंगाला. बाळंतपणाला यायची, अन् तोंडानं गोष्टी कसल्या, तर हा असा मेला, तो तसा मेला!

तेच आमच्या आतेसासूबाईचं पहा कसं तें!

त्यांना पहातांच मुळीं अडलीनडलीला असा धीर यायचा, कीं अर्ध बाळंतपण झालं! त्यामुळं पहिलटकरणी तर महिना महिना दोन दोन महिने आधीं घरीं येऊन सांगून जायच्या—

“आते, तुम्हीं आलं पाहिजे बरं का! सुईण बोलावल्या दाभोळेहून. तरी पण—”

“अगो, मग मी कशाला?”

“नाहीं आते! तुम्हीं यायला हवं.”

“बरं बायो. पण सगळं सुईण करायची हो! मी नुसती उभी राहीन शेजारीं.”

“चालेल. तेवढंच पुरेल मला.”

कुळवाड्यांच्या लेकीमुना तर आतेसासूबाईकरतां जीवप्राण टाकायच्या! म्हातारा येसदा डोळे मिचकावीत एक गोष्ट सांगायचा.

“झालां काय, का यास म्हाराजाचा मुलगा सुखदेव—”

“सुखदेव नव्हे येसदा, शुक्रदेव.” मी त्याला अडवायची.

“न्हाय सूनबाय, सुखदेवच. खोतीन झालीस तर मना म्हाताऱ्याला शिकिवतीस काय?”

“नाहीं शिकवीत. तूं सांग.”

“सांगतांय. त झालां कसां, का सुखदेव बसला आयच्या पोटांत लपून बारा वर्सां. तो काय भाएर निंगना. यास म्हाराजान् इनवला, का बाला, भाएर ये. त म्हंताय कसा—”

“कसा?”

“म्हंताय का आत्याबायला घेऊन या, तर मी भाएर निंगनार!”

अन् मग गदागदा आपला आपणच हसायचा.

त्याचं हि खरंच होतं. आतेसासूबाईचा हात अगदीं प्राजक्तीच्या फुलासारखा इलका. बाईचं पोट दुखायला लागलं, कीं त्या तिच्या पाठीवर हात फिरवून असं कांहीं गमतीदार बोलायच्या, कीं बाईला कळा जाणवायच्यासुद्धा नाहीत. आढ्याला एक दोरी बांधून त्या बाईला म्हणायच्या,

“कळ आली कीं, दोरीला लोंबकळत्यासारखं करावं. म्हणजे कळ सोपी होत्ये.”

अन् ऐन वेळेवर पाठीकडून दोन्ही हातांचा आधार द्यायच्या. लेकरुं बाहेर आलेलं बाईला कळायचंदिखील नाही.

त्यांची एक पिशवी असे बरोबर. तींत एक चाकू, जानव्याचा दोरा, सुंठ, जायफळ, वेखंड, हेमगर्भाची मात्रा, असा बराच सरंजाम असायचा. पोराची नाळ बांधून, कापून, त्याला आंघोळ घालून, बाळंतिणीचं नीटनेटकं झालं, कीं तिला मात्राचित्रा देऊन मग त्या परत्या सरायच्या. म्हणायच्या,

“जात्यें ग घरीं. देस कुणाला तरी धाडून.”

कशाला तें सांगत्यें. नाही म्हटला तरी अर्धापाऊण मण आहाळीव नि तेवढाच डिक आमच्या घरीं दरवर्षीं दाभोळेहून यायचा. कुळवाडणी कुणी बाळंत झाल्या, कीं त्यांना आहाळिवाचे, डिकाचे लाडू आमच्या इथून जायचे.

गुजाभावजी कधीं कधीं थट्टा करीत,

“आते, डिकाचे लाडू देस तर!”

“कशाला रे? तुझ्या घरीं कोण व्हायचंयू बाळंत?”

“म्हैस बाळंत झाल्यै. तिच्यासाठीं—”

अन् मग गडागडा आभाळ गडगडल्यागत हसायचे, नि म्हणायचे,

“म्हैसच कशाला, एखादी खेकडीण व्याली, तरीसुद्धां आते तिथं लाडू धाडील.”

आतेसासूबाईंनीं उत्तर द्यावं,

“धाडीन रे धाडीन! मारे मला प्रपादतो आहेस तो! गुजा, अरे, गरिबांच्या बायकांना कोण करतंयू सोळा सोपस्कार? आपल्याकडून होईल तेवढं करावं.”

“करायचे काय सोपस्कार त्यांना? कांहीं जरूर नाही. तीं कौतुकं तुमच्या बायकांचीं बरं! थंड पाण्यांत पाय बुडवूं नकोस, गरम पाण्यानं हात धुवूं नकोस. वेलदोडा खाऊं नकोस, लवंग चत्रळूं नकोस. महारापोरांच्या बायका पहा! शेतांत कवळ तोडीत असतात. पोट दुखायला लागतं. तिथंच एका कडेला बाळंत होतात. पोर तसंच पाल्यापाचोळ्यांत गुंडाळून ठेवतात, नि परत कामाला लागतात. धूप नाही नि धुपाटणं नाही!”

आतेसासूबाईंच्या डोळ्यांत टचकन् पाणी यायचं. तें पुशीत त्या म्हणायच्या,

“खरं रे बाबा, म्हणतोस त्यांत कांहीं खोटं नाही. पण गुजा, तुला वाटतं

तितकं सोपं नाही बरं ब्राळंतपण ! एका लेकराला जन्म द्यायचा ! ज्याला जगांतलं काहींसुद्धां माहीत नाही, असा गर्भगोळा नऊ महिने नऊ दिवस उरीपोटी वागवायचा, नि मग त्याला या तुमच्याआमच्या जगांत आणून सोडायचं. तुला काय मेल्या ! पुरुष तूं. तुमची बरी मजा. करायचं नि बाजूला सरायचं. पुढं भोगताहेत चिचान्या बायका ! म्हणे लाडू काय करायचे नि गडू काय करायचे ? मी म्हणत्ये, त्या वेळीं हिऱ्यामोत्यांचे लाडू घातले त्यांना, तरी कमीच पडतील. नि एवढा नाक वर करून बोलताएस, ते तुझ्या वेळीं नव्हते वाटतं तुझ्या आईनं डिकाचे लाडू खाळे ? ”

गुजाभावजी मोहोरा चुकवीत म्हणायचे,

“दे हो आते लाडू ! सगळ्या गांवाला दे. ”

“दीन हो ! आणून द्या आहाळीव, सगळ्या गांवाला करून घालीन. तेवढी हिंमत आहे माझ्यांत. तुम्हीं आणून दिल्यावर मग करायला रे काय खर्च होतंयू माझं ? ”

मला किती दिवस वाटे, आतेसासूबाईच्या बरोबर आपणहि जावं. आपणहि उपयोगी पडावं कुण्या अडलीनडलीच्या. नाही तरी तेंच बरोबर यायचं. खाल्हाण्यालं यायचं नाही, कीं ल्यायलंघातलं यायचं नाही.

एकदां त्यांचा पाय मुरगळला होता. सांबरशिंग नि सुंठीचा ओढा घालीत होतये मी त्याच्यावर. तेवढ्यांत परबत्या म्हांगिन्याची बाईल आली धांवत धांवत. म्हणाली,

“चला चला आत्याबाय ! लई वराडती माजी सून. ”

तशाच आतेसासूबाई उठल्या. तिला म्हणाल्या,

“धांव तूं पुढं. आल्ये मी. ”

पण पाय भारीच दुखावला होता. लंगडायला लागल्या. तशीं मी विचारलं,

“मी येऊं का बरोबर ? ”

“येत्येस ? ”

“हो ! मला भारी हौस आहे— ”

“चल पोरी. बरं झालं. तुला शिकवत्ये सगळं. ”

पिशवी घेतली, नि त्यांच्याबरोबर निघाल्ये. म्हांगिन्याच्या घराजवळ जाऊन पाहिलं, तों हा थोरला बायांचा घोळका जमला होता तिथं. म्हांगिरणीच्या किकाळ्या अगदीं दरीभर गाजत होत्या. बाहेर परबत्याचा लेक रडत बसला

होता. आतेसासूबाईंना पाहिलंन्, तशीं धांवत त्याच्या पायांवर कोसळला, नि म्हणतो कसा,

“आत्याबायू, आमचां घर वांचवा ! पुन्ना कंदी न्हाय करनार असलां खराब काम !”

त्याचं बोलणं ऐकून मी बाजूला तोंड करून हंसायला लागल्यें. आतेसासूबाईंनीं त्याला समजावलं, नि पुढं होऊन गोळा झालेल्या बायांना म्हणाल्या,

“सुकड्ये, धम्यें, जा बधूं आतां कामाला ! उद्यां या पोराच्या तोंडांत साखर घालायला हो !”

आतेसासूबाईंना पहातांच सगळ्या पांगल्या. आम्ही आंत गेलों. नुसता घाणीचा बाजार होता तिथं. चुलीजवळ माशांचे खवले, त्यांवर घों घों करणाऱ्या सुखभर माशा, घरटा, उखळी, मुसळ, तिथंच शेजारीं एक बारकी कणगुली, आंतबाहेर ये-जा करणारी एक कोंबडी, तिचीं पिलं, एक ना दोन—सत्राशें साठ.

त्यांतच दोन्ही पाय पसरून म्हांगिन्याची लेक बसली होती. दोर्धीतिर्धींनीं तिला धरलं होतं नि ती ठणाठणा दोन्ही हातांनीं शंख करीत होती.

कौतुकाची सून नि त्यांत पहिलटकरीण. जशी कांहीं सगळ्या वेटाळाला नाचवीत होती. आम्हांला पाह्यलंन् तशीं आरडली,

“सासूबायू, आता मी मरत्यें ! बोलल्याचालल्याची मापी द्या ! नि तेवढी माजी पुतल्याची माल सोनारदादाकरं कराया टाकली, ती माज्या बरुबर जाला !”

आतेसासूबाईंनीं तिला हो-हो करीत अगोदर पटापटा घर मोकळं करायला लावलं. सगळं कांहीं उघड्यावरच होणार होतं. तर त्यांनीं दारावर एक घोंगडी टांगली. पण कोंबडीची ये-जा कांहीं थांबेना. मीं तिला तिसऱ्यांदां बाहेर हाकललं, तर परबत्याचा लेक तिच्या अंगावर धांवत म्हणाला,

“तुला आलां मरान ! होलींत कापायची ती आतांच कापून टाकीन.”

मग आतेसासूबाई बसल्या सुनेजवळ. तिच्या पाठीवरून खाली असं चेपीत त्या म्हणाल्या,

“सुने, आरडूं नये असं. थोडं सोसावं हो !”

“काय करूं हो सासूबायू ? पुन्ना त्या मेल्याला अंगाला हात पर लाऊं द्यायची न्हाय !”

“बरं हो बरं ! ही एवढी धडपणं सुटलीस, कीं आपण जोग घेऊन काशीलाच जाऊं कशा ! तूं नि मी. येशील ना ?”

“न्याल तिकरं यीन होऽ सासूजाय्! पर आता मना वाचवा.”

मीं आढ्याला दोर बांधला, नि जायफळतुपाचं चाटण केलं. तें तिला चाटवलं, तशी थोड्या वेळानं जऽरा गुंगल्यासारखी झाली. आतेसासूजाई म्हणाल्या,

“सुने, वेण आली म्हंजे कुथावं हो जोरानं!”

त्यांनीं गर्भगोळ हातानं चाचपून पाहिला, नि परबत्याच्या बायकोला म्हणाल्या,

“पाणी तापतंय ना? कांहीं काळजी करूं नकोस. सगळं धडपणीं होतंय.”

थोड्या वेळानं वेणांवर वेणा यायला लागल्या, पाणी जायला लागलं, अन् मग एक तांबडं तांबडं सुरेख इवलंसं कौतुक बाहेर आलं!

मूल जलमूतांना असं मीं हें पहिल्यांदा पाहिलं! किती देवाच्या करणीचं कौतुक वाटलं म्हणून सांगूं!

लगेच आतेसासूजाईंनीं तें माझ्या हातांत दिलं. सगळं लिडबिडलेलं होतं. सुटसुट हातांतून सरकत होतं. पाहिलं त पोरगा होता. आतेसासूजाई दाखवीत गेल्या, मी करीत गेल्यें. तोंडांत बोट घालून घसा साफ केला. डोळे पुसले. अंगाला तेल लावलं. मग जानव्याच्या दोऱ्याची गांठ देऊन पोटाच्या वर चार बोटं अशी नाळ कापली, नि दोन्ही पायांवर आंगोळीला घेतलं!

एवढासा जीव टुकटुकु कुणीकडे तरी बघत होता. धड मान सांवरत नव्हती. किती छान दिसत होता! हाच आतां मोठा होईल, नि आयशीला गोष्टी शिकवील!

नंतर आतेसासूजाईंनीं बाळंतिणीचं सगळं केलं. पोटबीट नीट बांधून त्यांनीं पोराला तिच्याजवळ ठेवलं, नि म्हणाल्या,

“काय गो सुने, मघां घोला शिव्या देत होतीस ना? आतां हें तुझ्या घोचं पोर नेऊं का आमच्या घरीं?”

हंसली, नि पोरार वर हात टाकलं. तिची सासू म्हणाली,

“हा लोकाचा पोर काय करायचा आल्याबाय्! आता सबताचा होईल माज्या खोतनीला!”

“होईल हो!”

आठदहा खेपांना आतेसासूजाईंच्या बरोबर गेल्यें. नि मग त्या बाजूला बसत, मीच सगळं करीं. हे तर म्हणतसुद्धां,

“अगो आते, तुझी शिष्या म्हणे तयार झाली आतां!”

“झाली हो, झाली.”

“अगदीं तुझ्यासारखं सगळं करत्ये ना?”

“होऽ! माझ्याहून सरस.”

“काय काय करावं लागतं गो आते?”

“तुला काय करायचांय? पुरुषांनीं असल्या चांभारचौकश्या करूं नयेत.”

हे झालं धर्माचं. नि आतां कर्माचं सांगितलं पाहिजे.

आमच्या बागेच्या खालीं सख्या बावल्याचं घर होतं. सख्या बावला एका म्हांगिरीवर खलाशी म्हणून खालीं कुणीकडे कोचीन आहे म्हणे, तिकडे गेला. तिकडेच तो दगावला. घरीं चार पोरं नि बाईल. अशी पातळशी नाजुक बांध्याची होती. सख्या दगावला तेव्हांपासून खूप खपायची. बावल्याचं तें तेवढं एकटंच घर पडघवलीत. दुसरं कुणी सखंसोयरं नाही. त्यामुळं चार पोरांचा भार एकटीच्या खांद्यावर. ती कुठं कांडायला जाईल, कुठं भात भरडायला, कुठं पोफळं पष्टाळायला, असा कसाबसा प्रपंच धकवीत होती.

आतेसासूबाई नेहमीं तिला कामाला बोलवायच्या, नि अधिकउणं कांहींबाहीं द्यायच्या. म्हणायच्या,

“खाऊं दे विचारीला. तिचीं पोरं मोठीं होतील, तर पांग तरी फेडतील.”

पण कुणीकडून दुर्बुद्धि सुचली मेलीला! एक दिवशीं पहाटे घरीं आली, नि आतेसासूबाईच्या पायांवर घालून घेऊन मुसमुसत म्हणाली,

“आत्याबाय, मला ईख द्या!”

नि मग सगळं ध्यानांत आलं. नांव विचारलं, तर बराच वेळ सांगेना. शेवटीं एकदांचं सांगितलं. तो मेला तोंड घेऊन मुंबईला निघून गेला होता!

बराच वेळ आतेसासूबाई कपाळावर हात देऊन बसल्या होत्या. मग ताडकन उठल्या, नि माझ्याकडे आल्या. मी आबाला पाजीत बसल्यें होत्यें.

मला म्हणाल्या,

“काय करायचं ग आतां?”

“काय करायचं? ही जीव दील तर पोरं काय करतील?”

“मग?”

“मग काय! होऊं द्यायचं. करूं या सगळं तिचं.”

मग आतेसासूबाई नि मी, दोघी किती वेळ तरी तिला समजावीत होतो.

शेवटीं आतेसासूबाईंनीं सांगितलं,

“हें बघ, देवानीं जिण दिलं आहेन् तें नासून टाकायचं नाहीं. तुझ्या पोरां-साठीं तरी तूं जग.”

“त्ये खरां! पर जगाला तोंड कसा दाकवूं?”

“घराबाहेर पडायचं नाहीं. पहाटच्या आंत सगळं बाहेरचं उरकून घ्यायचं, नि दिवसभर घरीच काम करायचं. मी दीन तुला काम.”

“नि मग पोटांतल्याचां काय करायचां?”

मीं म्हटलं,

“काय करत्येस पोटांतल्याचं? चुकलं आपल्याकडून. आतां वेडंवांकडं कांहीं करायचं नाहीं.”

बावलीण बाकी शर्थींची बाई हो! सांगितलं आतेसासूबाईंनीं अगदीं तशी वागली. कधीं कधीं संध्याकाळची कुणाला न कळतां मी जायची तिच्या खोपटांत. तर आपली धीरानं एकेक दिवस रेटीत असायची. अगोदरच नाजुक बांधा. त्यांत तिनं भारीच लावून घेतलं होतंन् मनाला.

चांगलं पसरायला वेळ लागतो, वाईट पटकन् पसरतं. पाण्यांत टाकलेल्या तेलाच्या थेंबासारखं. गांवकींत चर्चा व्हायला लागली. एकदां तर व्यंकूभावजी ओटीवर म्हणालेदिखील.

“म्हादू, ऐकलं तें खरं का रे?”

“काय?”

“नव्हे—बावल्याच्या घरीं म्हणे पोट वाढतंयु.”

हे कान झाडून मोकळे झाले—

“मला नाय बा माहीत!”

“माहीत नाहीं कसं? तूं गांवचा खोत! उद्यां सरकारदरबारीं चौकशी झाली, त काय सांगशील?”

आतेसासूबाई सगळं ऐकत होत्या. त्या बाहेर येऊन म्हणाल्या,

“कांहीं सांगावं लागायचं नाहीं हो व्यंकू!”

“नाहीं कसं आते? पाप का लपतंयु—”

“ज्याच्या अंगांत रग आहे, त्याचं लपतं. गरिबाचं लगेच उघडकीला येतं.”

“अगो पण आते, शेण खाल्तीन् कशाला?”

आतेसासूबाई पहात राहल्या थोडा वेळ. नि मग म्हणाल्या,

“व्यंकू, चार पोरांची आईस व्हायचं असतंस, म्हणजे समजलं असतं !
त्या पोरांच्या खळग्या भरायला हव्यात, म्हणून खाल्लं हो शेण !”

“पण आतां गांवकी—”

“गांवकीला म्हणावं, मीं पाठीशीं घातल्यै तिला !”

“मग बोलणंच खुंटलं !”

हे वादलेलं चडूंकडे झालं, नि उबळ तशीच जिरली. कुणी कांहीं बोललं नाही.

दिवस भरले तिचे. एका संध्याकाळीं पोर धांवत रडत आलं. म्हणे,

“आय कसं कसं करती !”

चतुर्थी होती त्या दिवशीं. आतेसासूबाई गेल्या होत्या देवाला. मीं आबाला दिलं सासूबाईंजवळ. पिशवी उचलली, नि म्हणाल्यें,

“चल, मी येत्यें.”

गेल्यें. कमाल बाईची ! तोंडांतून शब्द कांहीं काढला नाही बापडीनं. पोर झालं, नि लगेच गेलं. मी तिची उस्तावर करत्यें, तोंच गणूभावजी नि आते-सासूबाई आल्या. आतेसासूबाईंनीं भावजींना पलीकडे एक खड्डा खणायला सांगितला, नि सगळं दृष्टीआड करून टाकलं. उरकून आम्ही घरीं आलों. गणूभावजी तिला खिरीची बुरकुली घेऊन गेले. रात्रीं जेवणं उरकलीं, तों व्यंकूभावजींनीं येऊन यांना हांकारलीं.

बराच वेळपर्यंत दोघे बाहेर बोलत होते. मग हे धास्तावल्यासारखे आंत आले, नि म्हणाले,

“तरी आते, मी हज्जारदां तुला सांगितलं—”

“काय रे ?”

“फारसं लोकांचं अंगावर घेत जाऊं नका बरं !”

“पण झालं काय ?”

“बावलीचा निपटारा कुणी केलं ?”

मीं पुढं होऊन म्हटलं,

“मीं केला. कां ?”

“आतां बसा बेड्या अडकवून ! तुम्ही नि मी !”

“अरे, पण झालं काय ?”

“काय झालं ? हवालदारापर्यंत पोचली बातमी. तो म्हणतो, पोराचा गळा दाबून निकाल लावला !”

बेड्यांचं नांव निघतांक्षणीं थोडासा धसका बसला होता मला. पण हे खोटं नाटं ऐकलं, तेव्हां मात्र मला सहन झालं नाही. मी म्हणाल्ये,

“असं कसं होईल? पोर मुळीं झालं तेंच पंथाला लागलं होतं!”

“पुरावा काय?”

“पुरावा कशाला? मी सांगत्यें कीं!”

“शहाणी आहेस! हवालदार म्हणतोय, बावलीला बेड्या घालतों. घरा-शेजारीं उकरतां तिच्या. तुम्हांला अन् मला बोलावणं येणार.”

“येऊं दे हो! म्हादू, आम्ही खरं तें सांगूं.”

“अगो, तुम्ही दीग सांगाल. साहेबानं ऐकलं पाहिजे ना?”

“साहेबाला नाहीत वाटतं कुणी आयाबहिणी?” मीं न राहवून म्हटलं.

“ती अकल हितं गांवांत पाजळा! पण साहेबापुढं उभं राहिल्यावर मग कळेल!”

सामूबाई शेजारीं ऐकत उभ्या होत्या. त्या म्हणाल्या,

“म्हादू, आतां कसं करायचं रे?”

“काय करायचं? नांवाला कालिमा लागला! बेचाळीस पिढ्यांत कुणी घरची बाई साहेबापुढं उभी राहिली नव्हती. तें या पिढींत नशिवाला आलं—”

“अरे, पण आतां यांतून उतारा काढशील कीं नाही?”

“गेलाय व्यंकू! त्याच्या हातीं आहे आतां प्राक्तनाची दोरी—”

तोच व्यंकूभावजींची हांक आली. हे पुनः बाहेर गेले. पाटाच्या कडेला जाऊन थोडा वेळ दोघेहि बोलले. घरांत येऊन यांनीं पेटी उघडली.

सुपारी घातली हरकूशेटला, त्यांतले पांचशें रुपये शिल्लक होते. पैकीं अडीचशेंची पिशवी घेऊन बाहेर गेले. व्यंकूभावजींना थोडं दूर पोंचवून परत आले. म्हणाले,

“आज बोलणार बांका व्यंकू होता, म्हणून निभलं! नाही तर आल्ती खडी फोडायची पाळी!”

गुजाभावजी पंढरपुरला गेल्ले. गांवच्या भंडारी मंडळीचं भजन होतं. ती मंडळी बुवा म्हणून गुजाभावजींना घेऊन गेल्ली.

दत्तअण्णाच्या सुनेचं पांचवं वरीस. तिची मंगळागौर उजवायची होती. ती

दुपारीं घरीं आली, नि म्हणाली,

“जिऊआते, तुम्हींहि यायचं बरं का रात्रीं! म्हादूभावजींच्या आई, तुम्हींहि.”

“आम्हीं गो क्शाला? आमचं काय काम आहे तिथं?”

“तें कांहीं नाही. तुम्हीं यायला हवं!”

“बरं बायो, यीन हो.”

घरांत जिन्नस आणायचे होते. यांना चारसहा दिवसांपासून सांगत होत्या. त्या दिवशीं दुपारीं हे म्हणाले,

“सांग पाहूं काय काय आणायचांय तें!”

“हें काय? सांगितलं नाही का? यादीसुद्धां दिल्ये.”

“हो कीं! ही कनवटीलाच आहे!”

“इश! चोळामोळा झाला असेल कागदाचा!”

“अगो, हात घाणेरडा होता, म्हणून कनवटीला लावली. म्हटलं, हात धुवीन नि वाचीन. बारं. काय काय—हें गो काय, गूळ संपला कीं काय? दोन डेपा आणल्या होत्या ना?”

“एक दिली नाही का अंबूनानाकडे?”

“बरं—नि शेंगदाणे एवढे काय कराच्चे?”

“उपासांचे दिवस आले पुढं. तेवढे नकोत?”

“आज भिकूनानाची होडी जात्यै दाभोळेस. तिच्यांतनं जातों मी नि गणू. परतायला होईल रात्र.”

“होऊं द्या. कंधा घेऊन जा म्हंजे झालं. पावसापाण्याची फार रात्र मात्तर करूं नका.”

“नाहीं कराच्चा.”

हे गेले. माझीं पांच वर्स केव्हांचीं उजवून झाल्तीं. तरी गांवची मंगळागौर. जायला हवं. आवाचं अंग जरा कणकणत होतं. किरकिर करीत होता सकाळपासून. आतेसासूबाई जायच्या, सासूबाई जायच्या, मी जायची. आक्रीला म्हणाल्यें मी,

“आक्क्ये, काय म्हणत्यें मी—”

“काय?”

“रात्रीं आम्ही जायच्या मंगळागौरीला. आवाचं अंग जरा गरम आहे. घरीं ठेवला तर सांभाळशील?”

“होऽ!”

“एकदां दूध पाजून झोंपवला कीं कांहीं उठाच्चा नाही तो. नि मधूनच पुनः यीन मी.”

“तुम्ही कशाला येतांय् वहिनी? मी पाजीन कीं उठला तर!”

“बरं.”

संध्याकाळीं मुली जाऊन लोणचांब्यापासून हाराभर सीतेचीं आंसवं घेऊन आल्या. त्यांनीं आग्रह करून शारदेला—आंधळ्या भिऊआवाच्या बायकोला—नेल्तीं बरोबर. आधींच ती दिसायला देखणी. नि त्यांत डोईवर जांभळ्या लाल फुलांचा हारा. मग जशी काय गौरच वाटली. या सगळ्या वरून उतरत होत्या, तेवढ्यांत बंदरावरून व्यंकूभावजी परतत होते, ते आमच्या अंगणांत शिरले.

“पाणी दे गो आते—”

“देत्यें हो. टेक जरासा. बंदरावर का गेल्तास?”

“हो ना. ही डोईवर फुलांचा भारा घेऊन गो कोण उतरत्ये? शारदावहिनी काय?”

“शारदा ओळखेना तुला?”

“न ओळखायला काय झालं? भिऊआवा भाग्यवान हां बाकी!”

“जळलं तें भाग्य! एवढी सुरेख बायको असून कांहीं उपेग आहे का? म्हणतात ना, नागव्यांच्या गांवीं पीतांबराची पेट! दैव विचारीचं!”

“नि या सगळ्या चालल्याएत कुठं?”

“दत्तूअण्णाच्या सुनेची मंगळागौर नाही का आज?”

“हो. हरी सांगत होता खरा सकाळीं. मग वहिनी जायची असेल?”

“अरे, आम्हीसुद्धां जायचों.”

“तुम्ही कोण? तूं नि काकू?”

“होऽ ओ! पोर कांहीं केल्या ऐकेना. तर म्हटलं, यीन हो. अरे, घरांत दुर्गीचीसुद्धां मंगळागौर व्हायची! पण सासरचीं माणसं धाडतील तर ना? लग्न झाल्यावर एकदां मुलगी आली माहेरपणासाठीं. त्यावर जी गेली ती परत धाडीनासे झाले! नवरा आहे चमत्कारिक. बरं का वाटतंय् दुसऱ्याकडे जाणं! पण आपलं जायचं.”

“नि घरांत कोण? म्हादेवाची होडी तर मघांच गेली.”

“आहे कीं आक्री.”

“बारं बारं!”

दत्तूअण्णांच्या घरीं भारीच बेत केलता. मारे लाफबीफ आणले होतेन्. संध्याकाळीं फराळ उरकले नि आम्ही बसलों होतों, तेवढ्यांत दत्तूअण्णाची सूत पुनः एकदां येऊन बोलावून गेली. दूध तापलं होतं, तें थारोळ्यांत ठेवलं, नि आतेसासूबाई म्हणाल्या,

“चल गो वहिनी, येत्येस ना?”

“सूनबाई येत्येस ना?”

“चल. एवढं दोनदोनदां बोलावून गेली. हितं बसल्या काय नि तिथं बसल्या काय—”

“सूनबाई येत्येस ना?”

“मी जरा मागून येत्ये, आबाला दूधबीध पाजून.”

“बरं.”

त्या दोघी गेल्या. आबाचं अंग आतां निवाळं होतं. त्याला दूध पाजलं, नि मांडीवर घेऊन झोंपवला. आक्की आंतलं उरकून आली, नि म्हणाली,
“झोंपला तो. ठेवा आतां, नि जा तुम्ही वहिनी.”

“तूं ये कीं गो पाहून आक्कये—भारी छान आरास मांडल्ये हो!”

“नको!”

“कां गो?”

एक उसासा टाकून आक्की म्हणाली,

“नाहीं लिहिलं कर्मांत, त्या वाटेला कशाला जायचं वहिनी?”

“असं ग काय बोलत्येस आक्कये?”

“खोटं का बोलत्ये वहिनी? आम्ही म्हणजे देवादारच्या दिवल्या हो! जळायच्या जळायच्या, नि शेवटीं केव्हां तरी विझून जायच्या. कुणी उसासा-सुद्धां टाकायचं नाहीं आमच्यासाठीं.”

आक्की जणुं काय पुढचं भविष्यच बोलत होती! तिची दिवली—आपोआप का विझली ती? नाहीं. विझवली! झडप घालून विझवली!

आबाला हंतरुणावर ठेवलं. नीट पांघरूण घातलं. नि मग मी ओचापदर नीट करीत आक्कीला म्हणाल्ये,

“जाऊं ना गो?”

“या हो! आतां तो उठला, तर बघेन मी.”

दत्तूअणांकडे गेल्यें, तोवेरी सुली बहुधा जमल्या होत्या सगळ्या. त्यांचीं खाणीं पिणीं झालीं, नि मग सुरू झाले खेळ. बनीची आई, दत्तूअणाची बायको, दामूअणाची बायको, आतेसासूबाई, सासूबाई या सगळ्या म्हाताऱ्या फरंमरं नि समुद्रकोंड काढून बसल्या खेळत. चौसर होताच आणखी.

नि आमचा धुमाकूळ काय विचारतां! फुगड्या, झिम्मे, हें तर सगळं झालंच. नि त्याशिवाय दंडफुगडी, कोंबडा, बसफुगडी, टिपऱ्या, आगीनपासोडा—नाना परी!

आणखी—एका तपेलीला दोरी बांधायची. जी पोर झोपली, तिच्या वेणीला त्या दोरीचं दुसरं टोक बांधायचं. नि मग तिच्याभोंवतीं पकवा घालीत म्हणायचं,

‘तपेलीची लांब दोरी। तपेली सांभाळ पोरी!’

ती घडपडत जागी व्हायची. हें काय गो, हें काय गो, करीत उठायची, तों तपेली आदळायची पाठीवर! मग काय हंशा म्हणून विचारतां!

असा अकरा सवा अकराचा सुमार असेल. त सासूबाई म्हणाल्या,

“एकदां पोराला बघून येस हो पोरी!”

जात्यें जात्यें म्हणल्यें, पण पोरी सोडतील तर ना!

त्यांनीं सोडलं असतं तर?

पुढलं महाभारत कशाला घडलं असतं?

शेवटीं टिपऱ्यांचा फेर संपला, नि मग निघल्यें. सासूबाई म्हणाल्या,

“कंदा घेऊन जा गो!”

“करायचा काय? आत्तां येत्यें!”

घाईघाईनं निघाल्यें, नी अशी यादोनानांच्या कुपाटीजवळ जात्यें, तों घरीं कुणाची तरी हिसकाहिसकी नि एक बारीकशी किंकाळी ऐकूं आली! एकदम छातींत धस्स झालं!

एकदम समोर उभी राह्यली चोरांची कल्पना—चोरांनीं माझ्या आवाला मारलीं असेल!

तश्शी मोठ्यानं किंकाळी फोडली, नी घराकडे धावल्यें. अगोदर पोराला जवळ घेऊं दे. मग न्या म्हणावं रांडेच्यानो काय नेतां तें!

माझी किंकाळी ऐकली, तशीं जागरणाच्या घरचा गलगा थांबला. सासूबाई नि आतेसासूबाई कंदा घेऊन धांवल्या. त्यांच्या मागोमाग दत्तूअणा, दामू-

अण्णा काळ्या घेऊन.

मी ओटीवर शिरल्यें तों सगळा अंधार! सरळ अंधरणापाशीं गेल्यें, नि आबाला पाह्यलं. तो शांत झोंपलेला होता. तेवढ्यांत कंधा घेऊन मंडळी आली.

बघतात तों काय—

व्यंकूभावजी अंगणांत उभे होते!

मंडळी पहातांच त्यांनीं जी बडबडायला सुरवात केली—

“हडळ रांडेची! माझ्या आईएवढी! काळुंद्री! बंदरावर निघालों नि पाणी प्यावं म्हणून घरांत शिरलों. त पाणी आणून दिलं, नि भांडं उचलून तोंडाला लावलं, तों अवदसेनं चिमणी विझवून आपला हात धरलं माझा! कवटाळीण रांडेची!”

दत्तअण्णा म्हणाले,

“कोण?”

“दुसरं कोण? आक्की का बोक्की कोण ती!”

आतेसासूबाई कंधा घेऊन घरांत शिरल्या. सगळीकडे पाह्यलं नि न्हंगी-घराकडे वळल्या. त दार बंद!

“आक्के—दार उघड!”

किती हांका मारल्या! पण हूं का चूं नाही. मग दत्तअण्णांनीं उखळीतून दाराची फळी वर उचलली नि कंघे घेऊन आंत शिरली मंडळी. तों आक्की आंघोळीच्या दगडावर कोसळलेली! कपाळाला खोक पडलेली, नि तिनं डोळे घट्ट मिटून घेतलेले!

“आक्के—”

एकदम विजेसारखी उठली ती नि आतेसासूबाईंच्या पायावर कोसळत आक्रंदत म्हणाली,

“खोटं आहे हो आत्याबाई—सगळं खोटं आहे! मावशी, तूं तरी सांग ग यांना! सगळं खोटं आहे हें!”

“तूं अगोदर बाहेर चल बघू!”

त्यांनीं आक्कीचा हात धरून तिला बाहेर आणली. सासूबाईंना सांगून हळद मागवली. ती तिच्या खोकेंत भरायला लागल्या, तशीं त्यांचा हात लोटून ती म्हणाली,

“आते, अगोदर मी निर्दोषी आहे असं म्हणा!”

“काय झालं? सांग बघू?”

“आवा उठला. त्याला दूध पाजून मीं झोंपवलं नि थोपटीत बसल्यें. तों अंगणांत पावलं वाजलीं. मी म्हणाल्यें, ‘कोण आहे?’ तशीं ते म्हणाले, ‘मी आहे. पाणी प्यायला दे.’ मी पाण्याचा तांब्या घेऊन आल्यें, त मला म्हणाले—”

पुढं तिच्याच्यानं सांगवेना! थोडा वेळ थांबून म्हणाली,

“मला म्हणाले, तुला गुलाली घेऊन दीन! मी बावरल्यें. हातापायांना कांप सुटला. तशीं उठून माझा हात धरलीं—”

खालीं कोसळून ती ओकसाबोकशीं रडायला लागली. आतेसासूबाई म्हणाल्या,
“रडूं नकोस आक्ये! सगळं सांग.”

“सांगत्यें हो सांगत्यें! मग मला काय वाटेळ तें करा! फांशीं द्या! पण दोषी म्हणून देऊं नका. निर्दोषी म्हणून द्या!”

“तें पाहूं मग. तूं सांग अगोदर.”

“मला काय होतंयू तेंच कळेना. अंधारी आली. पण कशी कोण जाणे, किंकाळी निघाली माझ्या तोंडून. तेवढ्यांत वहिनी ओरडल्या. तशीं पटदिशीं मला सोडलीं, नि ठाणवईवरली चिमणी विझवली फुंकर घालून. मला काय करावं तें कळेना! एकदम तुम्ही सगळीं आलांत, तशीं मी न्हाणींत शिरल्यें! काय वाटेळ तें करायला सांग मला मावशी! देवावरची तुळस उचलायला सांग, नाही तर निखारा दे हातावर! निर्दोषी आहे ग मी!”

एवढ्यांत त्या गलग्यांतून हे शिरले आंत. संतापानं म्हणाले,

“कुठं आहे आक्री?”

“तूं केव्हां आलास?”

“आत्तांच येतांयू. आक्री कुठाय?”

आक्री उठली, नी यांच्याकडे धावत म्हणाली,

“ही हितं आहे रे म्हादूनाना—निर्दोषी आहे रे मी!”

“दूर हो रांडेच्ये! व्यंकू का खोटं सांगेल?”

“म्हादूनाना!”

आक्री किंकाळली, नि खालीं कोसळून बेशुद्ध झाली!

आतेसासूबाई तिच्याकडे धावल्या, नी जरबेनं म्हणाल्या,

“म्हादेवा!”

“माझ्यावर कां आरडत्येस आते? व्यंकू काय खोटं बोलेल? एवढा मोठा

माणूस तो—साहेबाला मुठीत वागवणारा. मोठी मोठी माणसं येतात त्याच्या घरीं. दापोलीचे ओक वकीलमुद्दां त्याच्या घरीं उतरतात. तो काय खोटं बोलेल? हिनंच रांडेचीनं—”

माझ्या अंगांत काय संचरलं कोण जाणे! झडझडून उभी राहिल्यें, नि म्हणाल्यें,

“हें पहा, रांडेची रांडेची म्हणूं नका! तुम्हांला काय म्हणायचांय? व्यंकू-भावजी खरे, नि आक्की खोटी—हेंच ना?”

“हेंच, हेंच! माझ्या घरांत नको हें पाप! दुसरा एखादा कुळवाडी असता, तर खापलून काढता—”

“तुम्हांला धीर होत नाही ना? ठीक आहे. तुमची बायको मी—तुम्ही बोललां तें मला खरं केलं पाहिजे!”

तरातरा बाहेर गेल्यें, नि वळचणीची कोयती घेऊन आल्यें. जाऊन आक्कीचा हात धरला. ती शुद्धीवर आली. माझ्याकडे केविलवाणी पहात पुटपुटली,

“वहिनी!”

“बोलूं नकोस आक्क्ये! मला माहीत आहे—तूं गंगाजळासारखी आहेस! पण यांच्या घरांत आहेस तूं. नि मी यांची बायको. तेव्हां बाहेर चल. तुझं डोस्कं तोडल्यें! यांना बळ नाही, पण इच्छा मात्र आहे. ती मला पुरी करायला हवी!”

आक्की उठली, नि माझ्या मागं चालली. आतेसासूबाई किंचाळल्या,

“सूनबाई!—आक्क्ये!”

पडत झडत त्या उठल्या नि माझ्याजवळ येऊन माझ्या हातांतली कोयती त्यांनीं हिसकून घेतली. तशीं मी आपल्याच थोबाडींत मारून घेत म्हणाल्यें,

“आक्के, कां आलीस बाई बायकांच्या जल्माला?—येतां क्षणींच मेली कां नाहीस?”

हे भिंतीशीं बसत आरडले,

“करा! करा! तमाशा करा! सगळ्या गांवकऱ्यांना बोलवा!”

मी पदर खोंचून वाघिणीसारखी यांच्यापुढं उभी राहिल्यें, नि म्हणाल्यें,

“तमाशा? आम्ही केला कीं तुम्ही? एवढीं वर्स आज आक्की आहे घरांत. कधीं वाकडं पाऊल दिसलं का तिचं? येवढीं माणसं येतात—जातात. कधीं

कुणाच्या आपणहून द्विष्टीस तरी पडली का ? कधी कुणाकडे पाहून हसली का ? कशावरून तुम्ही तिला पापी म्हणालांत ? पुरुष आहांत म्हणून ? पुरुषांनीं शोण खालं तरी खपतं ! अन् तेंसुद्धां व्यंकूभावजींच्या बोलावर विश्वासून ? पान उचलतील का देवावरलं व्यंकूभावजी ? होऊं दे. उचलूं दे त्यांना पान. मग खरंच तोडत्यें मी आक्रीला ! समजलांत ? तिळभर मागं नाहीं सरायची !”

“घाला काय हवा तो गोंधळ ! शिव हरे ! शिव हरे !”

मी तशीच बाहेर आलों. तिथं ही गर्दी जमली होती. म्हणाल्यें,
“जा आपापल्या घरीं. घोघर मातीच्याच चुली आहेत ! जा !”

घर मोकळं झालं. आतेसासूबाई म्हणाल्या,

“ऊठ आकये ! चल माझ्याजवळ झोंपायला.”

“आते—”

“ऊठ पोरी. सकाळीं पाहूं काय तें !”

आक्री उठली, नि माझ्याजवळ आली. माझे बाव्हटे धरून ती थरथरत म्हणाली,

“वहिनी, तुम्हांला देवाची शप्पत आहे. खरं सांगा. मी दोषी आहे असें वाटतं का तुम्हांला ?”

आतां मी कशी गळून गेल्यें देवाला माहीत. तिच्या खांद्यावर डोकं टेकवून रडत म्हणाल्यें,

“देवाची शप्पत आकये ! तूं धुतल्या तांदळासारखी आहेस ग !”

आक्रीनं माझ्या पायांना हात लावला, नि म्हणाली,

“चला वहिनी झोंपायला. आतां रडायचं नाहीं.”

मला तिनं हंतरणावर झोंपवलं. आपली चौघडी घेऊन सैंपाकघरांत आते-सासूबाईंच्या पायथ्याशीं पडली.

रात्रभर कुणी कुणाशीं बोललं नाहीं, झोंपहि नाहीं. पहाटे पहाटे डोळा लागला. उठल्यें, ती आतेसासूबाईंच्या हांकेनं.

“सूतबाई—”

“ओ !”

“आक्री कुठाय ?”

“म्हंजे ?”

“अगो, म्हंजे काय ? केव्हां उठून गेली न कळे !”

आतेसासूबाईंना शंका आली. त्यांनीं गणूभावजींना खालीं बांधावर दवडलीं. त्यांचीच शंका खरी होती. त्या छातीभर पाण्यांत जीव जायचा नाही, म्हणून आक्रीनं छातीशीं धोंडे बांधले होतेन् ! वर काढली, तेव्हां कशी शांत दिसत होती ! आतेसासूबाईंनीं ऐकलीं, तशीं धांवत गेल्या, नि त्या प्रेताच्या गळ्यांत पडून त्यांनीं हंवरडा फोडला,
“आक्कये ग !”

△ △ △

पडघवली उतरतीला लागली. आक्रीच्या धसक्यानं आतेसासूबाईंनीं अंथरून धरलीं. कांहीं दुखणं नाही, बहाणं नाही. पण अन्न जाईना झालं. म्हणायच्या,
“मींच मारली पोरीला. अगोदरच म्हायला चूप करत्यें तर ?”
आम्हीं खूप समजवावं. पण ज्याचं नांव तें. एकदां मीं आबाला ठेवला त्यांच्या हंतरणावर. आतां चांगला दोन अडीच वर्सांचा झाला होता तो. त्याच्याकडे पाहिलीं आतेसासूबाईंनीं, तशा आपल्या पाठ करून झोपल्या ! मीं म्हटलं,
“आतेसासूबाई, असं कां हो करतां ? एकदां पहा तरी कसा हसतोय तो !”
“उचल पोरी त्याला. नको मायेंत गुंतवूं आतां. पुष्कळ झालं !”
झालं. शेवटीं सगळं हंतरणावरच व्हायला लागलं. पाणी तेवढं प्यायच्या घोटभर. अन् सगळं माझ्याकडून करून घ्यायच्या. यांना हातसुद्धां लावूं घ्यायच्या नाहीत.

एकदां म्हणाल्या,

“माझा गुजा—मारुतिराया नाही का ग आला अजून ?”

“नाहीं.”

“कुठं गेलाय ?”

“पंढरपूरला गेल्ले. तिथून म्हणे कुठं अक्कलकोटला गेलेत.”

“भेट होत्ये का नाही कोण जाणे !”

शेवटीं एक दिवस आपल्या आपणच उठून बसल्या. म्हणाल्या,

“अंबे, मला तुळशीला पाणी घालायचायू ग—”

“मग हितं आणत्यें कुंडी.”

“नको. मला तिथं घेऊन चल.”

कुशाच्या आल्ती. ती, मी, सासूबाई, गणूभावजी, चौघांनीं मिळून धरून

तुळशीपाशीं नेलं. म्हणाऱ्यासुद्धां हसून,

“चौध रे कां धरतांय? धरा धरा—आपुलें मरण पाहिलें म्यां डोळां!”

तुळशीला पाणी घातलीं, नमस्कार केलीं, कायसं पुटपुटल्या. मग पुनः
आणून हंतरुणावर निजवल्या. म्हणाऱ्या,

“अंबे, मला पांघरूण घाल.”

“घालत्यें.”

“गणूराया, वहिनीचं ऐकत जावं बरं का!”

“ऐकीन.”

“कुशे, आतां पडत्यें ग!”

“पड हो! इवलं खाल्लं असतंस—”

“नको. आतां मला स्वस्थ पडूं दे. तुम्ही सगळ्या जा.”

नीट पांघरूण घातलं, नि आम्ही बाजूला झालों. कुशाच्या म्हणाली,

“अंबे, आज हुशार दिसत्ये जिऊ. संध्याकाळीं इवली पेज कर. मी ईन हो! मग पाजीन जवरदस्तीनं.”

कुशाच्या गेली. आम्ही सगळीं कामाला लागलों. बराच वेळ झाला. सासूबाई एकदां सहज खोलींत डोकावल्या. आतेसासूबाई शांत झोपल्या होत्या. सासूबाई येऊन मला म्हणाल्या.

“सूनबाई, आज शांत झोपल्या हो!”

“श्रम झाले ना? तुळशीला जाऊन आल्या. तेवढंसुद्धां जाणवतं आजारी माणसाला.”

पण तास झाला. दोन तास झाले. हूं का चूं नाहीं! सासूबाई खोलींत गेल्या, नि हांक मारलीं. ओ नाहीं! मग हात लावून पाहिलीं—तर लाकूड! तशीं मोठ्ठ्यानं ओरडल्या,

“सूनबाई—”

मी धावत्यें. पाह्यलं. प्राण जाऊन तास दोन तास झाले होते! अगदीं कुणालासुद्धां कळूं दिलं नाहीं. शांत झोपल्याच आहेत जशा कांहीं. आंकडी नाहीं, वेठ नाहीं, यातना नाहीत!

सासूबाईनीं हंबरडा फोडला.

“वन्स हो—मला कां नाहीं घेऊन गेलांत! कशाला ठेवलीत मागं?”

गेल्या आतेसासूबाई! फार फार केलं त्यांनीं माझं. माहेरीं आईचं सुख

लामलं नाही. तें सासरीं मिळालं. त्या एकट्या असल्या, तरी घर भरलं दिसायचं. हात नेहमीं देण्यासाठीं वर! कुणाला कद्दाला नाहीं म्हणाल्या नाहीत. गंगेसारखा स्वभाव. आतां असलं माणूस दिसायचं नाही. आते-सासूबाई गेल्या नव्हे, गांवाची कळा गेली !

मगचं कांहीं सांगत बसत नाही. सगळा गांव गोळा झाला. त्यानंतर कधीं गांव एकत्र झालेली मी पाहिली नाही. कुळवाडी, भंडारी, कोळी, महार, चांभार—झाडून सगळे.

कुशाच्या आंगोळ घालतांना म्हणाली,

“जिऊ, अगो तूं मी बरोबरीच्या! मी मागं कशी ग राहिल्यें!”

अग्नि गणूभावजींनीं दिला. यांनीं हात लावला नाही. यांनाहि जाणवलं. डोळे पुशीत म्हणाले,

“गण्यालाच करूं दे सगळं. त्याच्यावर जीव होता तिचा.”

व्यंकूभावजी आल्ले. ते बोलले,

“असं काय करताएस म्हाद्या? रीतीचं करायला नको?”

“नाहीं. त्यालाच करूं दे!”

तेरावा झाला. नि चौदाव्याला गुजाभावजी आले. आले ते मुळीं सोंगा-सारखे कफनी घालून! गळ्यांत रुद्राक्षाची माळ! कपाळावर शेंदूर! चार महिन्यांत दाढीबिडीहि वाढवली होती !

आले, नी शोपाळ्यावर बसले. मी त्यांना पाहिलं, नी रडायला लागल्यें. तेहि बराच वेळ मुखस्तंभासारखे तोंडाखालीं हात देऊन बसले, नि मग हुंदके देऊन रडायला लागले. म्हणाले,

“गेली ना! माझी आते—”

बराच वेळ कोणी कांहीं बोललं नाही. मग मला म्हणाले,

“वहिनी, माझी आठवण—”

“हो. काढली होती !”

“काय म्हणाली ?”

“म्हणाल्या, अजून नाही का आला माझा मारुतिराया ?”

“आते गो—मला न भेटतां कशी गेलीस ?”

मग जें कांहीं तारांगण घातलीं त्यांनीं—समजावतां समजावतां पुरेवाट झाली. त्या कां गेल्या हें कांहीं त्यांना ठाऊक नव्हतं. तें दुपारीं जेवतांना कळलं.

“आक्री कुठं दिसत नाहीं ती ? ”

कुणी कांहीं बोललं नाहीं.

“वहिनी, आक्री कुठाय् ग ? ”

“तिचं झालं सोनं. ”

“रांडेच्छ्यांनो ! मांडलांय् काय एकेकांनीं ? तिला काय झालं ? ”

“कांहीं नाहीं. ”

त्या वेळीं सांगितलं नाहीं. पण संध्याकाळीं असा पावसाचा सपका येऊन गेला, नि मग उघडलं. मी आत्राला घेऊन बसल्यें तुळशीपार्शीं. गुजाभावजी आले. आत्रा त्यांना पाहून भ्यायला. जाईना त्यांच्याकडे. म्हणाले,

“पोरा भिताहेस काय ? मी काका तुझा—तुझ्या बापुसाचा भाऊ ! ”

“हें काय भावजी ? दादी काय, नि माळा काय, नि शेंदूर काय—सोंगासारखं ! ”

“निंदा करूं नकोस वहिनी. मीं गुरू केलाय्. ”

“कोण ? ”

“मोडनिंबचे नित्यानंदमहाराज. साक्षात्कारी आहेत. ”

“कोण जाणे ! पण त्यांच्या बुवापणाचा साक्षात्कार झालाय् मला. ”

“कसा ? ”

“तुमच्या या सोंगावरून ! ”

“वहिनी, मी बोलायचा नाहीं हो तुझ्याशीं ! ”

“बाई माझी ! एवढा राग ? ”

“छे ! सद्गुरूंनीं शपथ घातल्यै. ”

“कशाबद्दल ? ”

“राग करायचा नाहीं कुणाचा. ”

“कां घातल्यै ? ”

“मीं त्यांच्या एका शिष्याला जरा नीट केला ! ”

“म्हंजे ? मारलींत का काय ? ”

“फारसं नाहीं—नुसता हात मोडला. ”

“धन्य झाली तुमची ! ”

“गांजा पिऊन गुरूमहाराजांना नाहीं नाहीं तें बोलायला लागला ! ”

“मग ? ”

“गुरुमहाराजांनीं शपथ घातली, कीं कुणावर हात उचलयाचा नाही.”

थोडा वेळ गप्प बसल्यें. चीड आली गुजाभावजींची. मला आशा होती, हे तरी व्यंकूभावजींना धडा शिकवतील. पण हे आले गंडा बांधून !

बोलत नाहींशी पाहिलं, तेव्हां म्हणाले,

“कां गो वहिनी, बोलत नाहींसशी ?”

“उगीच.”

“आक्रीला काय झालं ?”

“समजून घेऊन काय करायचां तुम्हांला ?”

“कां ?”

“करणार आहांत का कांहीं ?”

“काय करायचं ?”

“अपराध केला त्याला शिक्षा ?”

“कुणीं केला अपराध ?”

मग सगळं सांगितलं त्यांना. गणूभावजी येऊन बसले. त्यांनींही सांगितलं. गुजाभावजी ओठ दातांनीं दाबून ऐकत होते. आम्हांला वाटलं, आतां हे लाकूड उचलून धावणार !

पण आमचं सांगणं संपल्यावर गुजाभावजींनीं श्वास सोडलीं, नि म्हणाले,

“श्रीगुरू, मला शक्ति द्या ! हें सहन केलं पाहिजे मला ! तुमची शपथ घेतल्यै मी !”

मीं चिडून म्हटलं,

“म्हजे फुकटच गेलं ना हें ?”

“काय ?”

“आक्रीचं मरण ?”

“सद्गुरुनाथ ! सद्गुरुनाथ !”

जळळा तो सद्गुरुनाथ !

पण नुसतं एवढ्यानंच झालं नाहीं. मी म्हणत्यों, पडघवली नासली, ती दोघांमुळं. व्यंकूभावजी, नि गुजाभावजी. एकाच्या गुणांनीं नि दुसऱ्याच्या गुरुबाजीनं ! याच वेळीं चांगलं कांडात काढते गुजाभावजी तर !

पण होष्यमाण कसं टळायचं ?

व्यंकूभावजींच्या कानीं गुजाभावजींची गुरुबाजी गेली, नि ते निर्धास्त झाले !

केलीं काय काय ?

सांगत्येंच. सांगायला बसल्यें आहे ना ?

एक्या दिवशीं आतेसासूत्राई गेल्यावर महिन्या दीड महिन्यानं दुपारीं पुरुषांचीं जेवण उरकलीं, नि आम्ही दोघी बसलों जेवायला. नुकता भात उकरून पानांत घेतला, नि डाळिंब्यांची केलूती आमटी, ती वाढून घ्यायला लागल्यें. तेवढ्यांत हाक आली—

“व्हयनीबाय—”

“कोणायू रे ?”

“मी—सुभान्या.”

“काय रे ?”

“कुसाच्यांनीं बलिवलांयू.”

“हो का ? यीन म्हणावं दुपारची.”

“न्हाई. लगोलग बलिवलांयू.”

“लगोलग ? कशासाठीं रे ?”

“तां मना न्हाई ठावां.”

“जेवून येत्यें म्हणून सांग.”

जेवण झालं, नि सासूत्राई म्हणाल्या,

“मी आवरत्यें. तूं ये जाऊन.”

हात धुतले. इवली आवळ्याची वडी तोंडांत टाकली, नि निघाल्यें. कुशाच्याच्या अंगणांत गडी म्हशीला खत पडलं होतं तें धूत उभा होता. मला पाहून तो म्हणाला,

“तकरं हायेत, कोठीच्या खोलींत.”

घरांत शिरल्यें त येडा रंग्या हसत उंबरठ्यावर बसला होता. माझ्याकडे पाहून त्यानं दांत विचकलेन्.

“काय रंगूनाना, बरायू ना ?”

“होऽऽ ! मला मोदक आवडतात—”

“आवडतात का ? मग छान आहे.”

कोठीच्या खोलींत गेल्यें, तिथं अंधारांत कुशाच्या चौघडी हंतरून झोपली होती. मला पाहून म्हणाली,

“ये अंबे. हितं बस अशी.”

“कां? ताप का आलाय्?”

“नाहीं ग! मला कसा यील ताप दगडील? उगीच छातींत दुखताय्.”

“केव्हांपासून?”

“झाला महिना.”

“भारी का दुखतंय्?”

“नाऽय्—पण कधीं कधीं कळ येत्ये. वातात्रितानं असेल.”

“मेथीचा काढा तरी घ्यायचा.”

“घेत्येंय् मी वातहारक चूर्ण. यांच्याकरतां आणली होती बाटली, त्यांतली होती पुडी.”

“जेवण झालं कीं नाहीं?”

“न करून कसं चालेल? रंग्या माझा जेवायचा! हें बघ, अशी जवळ सरक.”

कुशाच्यानं माझ्या मांडीवर हात ठेवला, नि म्हणाली,

“अंबे, माझ्या मागं माझ्या रंग्याचं करशील का ग?”

“पण मागच्या नी पुढच्या गोष्टी हव्यात कशाला आत्तांपासून?”

“अगोदर करशील का नाहीं तें सांग.”

“करीन हो, करीन.”

एवढी काळ्या कातळासारखी खणखणीत कुशाच्या, मातीच्या ढेकळासारखी देपाळली. दसादसा रडायला लागली. मला असं विचित्र झालं! एवढ्या थोरल्या त्या बाईनं आपलं माझ्या मांडींत डोस्कं खुपसलंन्. पण मग थोड्या वेळानं जरा कड सांवरून म्हणाली,

“अंबे, कोणी नाहीं ग माझ्या पोराला! माझ्या मागं कुत्रासुद्धां त्याचे हाल खायचा नाहीं! एवढे दिवस वाट पाह्यली—पोर माझा सुधारेल; पण नाहीं देवाच्या मनांत! जें काय राखलं तें सगळं त्याच्यासाठीं. माझ्यामागं भाऊवंद या पोराचे हालहाल करतील—पण तूं त्याचं करीन म्हणालीस, नि माझ्या उरावरचा डोंगर उतरला!”

“कुशाच्या, तुम्ही कांहीं काळजी करूं नका. माझा आत्मा, गणूभावजी, तसे रंगूभावजी.”

“करशील हो पोरी! तूंच एक करशील त्याचं, असा भरंवसा होता. म्हणून तर हांक घातली तुला!”

थोडा वेळ इकडल्यातिकडल्या गोष्टी सांगून कुशाच्याचं मन हलकं केलं.
मी निघाल्यें, तशीं तिनं बजावलंन्,

“अंबे—”

“काय ?”

“माझ्या मागं सगळं रंग्याचं हो ! नि तूं पहायचंस. म्हादेवाला सांग.”

“सांगल्यें.”

उठल्यें नि घरीं आल्यें. सासूबाईना सगळं सांगितलं. त्याहि जाऊन
आल्या. संध्याकाळीं गुजाभावजींचा फेरा आल्ता. त्यांना म्हटलं,

“गुजाभावजी, वेळ आहे का थोडासा ?”

“कां ? मला काय कुठं हपिसांत सहाया करायच्यैत !”

“नाहीं—तुमची गुरुपूजा—”

“करा—थट्टा करा ! सगळा गांव खी खी खी हसतांय. तूंहि हस. मागं
राहूं नका कुणी !”

“रागावूं नका भावजी. काम आहे म्हणून विचारलं.”

“रागवायला सवडच कुठं ठेवली आहे सद्गुरुरायांनीं ! पण फोजदार म्हणे
कसा माहीत आहे ?”

“कसा ?”

“म्हणे, नमस्कार गुजामहाराज ! त म्हटलं, कां रे बाबा ? त म्हणे, काइ
नाइ—धुनी कुठं पेटवल्यै, हिकडं घरीं कीं म्हादूनानाकडे ? असं वाटलं कीं
सांगावं, रांडेच्या, तुझं घर पेटवून धुनी केल्यै ! पण रागवायचं नाही !”

“तें असूं द्या हो ! करावं तसं भरावं ! कशाला सोंगासारखी दाढी वाढवल्यै ?
लोक चेष्टा करणार नाहीत त काय ? मी काय म्हणत होल्यें—”

“काय ?”

“एकदां कुशाच्याकडे जाऊन या कीं.”

“कां ?”

“भारी थकल्यै.”

“असं का ?”

“नाहीं—तशी हुशार आहे अजून. पण आपलं जाऊन यावं.”

“उद्यां गेलों त चालेल ना ? का आजच जायला हवं ?”

“चालेल कीं !”

रात्रीं ह्यांना सांगेन म्हटलं. पण बंदरावर होता सत्यनारायण. भजनबिजन आणलीं होतीं दाभोळेहून. तिकडे गेले होते. रात्रीं केव्हां येऊन झोपले कांहीं कळलं नाहीं. म्हणून मग तें तसंच राखलं. सकाळीं गणूभावजी म्हणाले,

“वहिनी, घड बघ कोणते झालेत ते, नाहीं तर कापल्यावर म्हणशील, का कोवळाच कापला.”

“बघायचं काय भावोजी ? तुम्हीच पहा नि कापा.”

“नाय रे बा ! मला नाय त्यांतलं कांहीं उमजत.”

केळीं कोणतीं तयार झालीं तें दाखवायला बागेंत गेल्यें. माझ्या मागं आवा धावला, नि पाटांत पाय घसरून पडला. भोकांड पसरलन्. त्याला उचलून कडेवर घेतला, नि अशी गणूभावजींकडे वळत्यें, तेवढ्यांत व्यंकूभावजींकडली कांडपीण आली हाका मारीत—

“व्हयनीबाय—ओ व्हयनीबाय—”

“कां गो पुतल्ये ?”

“हाव् खंय ?”

“ही बागेंत आहें गो !”

“भावजी खुटं हायेत ?”

“ते सुंभ वळताहेत अंगणांत.”

“चला.”

“कुठं ?”

“येंकूदादांनीं बलीवलांयु.”

“येंकूदादांनीं ? तें गो कशाला ?”

“कुसाच्या गेली !”

“हा रांडेच्चे ! म्हणत्येस काय ?”

“हाय त्यें म्हणत्यें !”

तशी निघाल्यें, नि यांना म्हटलं,

“हिकडे याल का ?”

“कां गो ?”

“कुशाच्या गेली हो !”

“केव्हां ?”

“आत्तांच. पुतली आल्ये सांगायला. हें पहा, कालच मला बोलावलं होतं

तिनं. नि सांगितलंन, कीं माझ्यामागं हें सगळं रंग्याचं—”

“उघडच आहे—”

“नाहीं, पण वेवस्था आपण पाह्यच्यैय्.”

“तुला तरी सवेच आहे श्राद्धं विकत घ्यायची ! तो व्यंकू तिचा चुलत पुतण्या. तो जवळचा का आम्ही जवळचे ?”

“अहो, पण ती बोलल्यै !”

“करा काय हवं तें ! पण तें मग पहातां यील. अगोदर तिची गत लावाला हवी. तूं नको जाऊंस. आईला जाऊं दे.”

“नको म्हणून कसं चालेल ? काल मुद्दाम जर त्यांनीं बोलावलं होतं—”

“काय वाटेल तें करा !”

सासूआईहि जा म्हणाल्या. मग आवाला ठेवलं त्यांच्याजवळ नि निघाल्यें.

तोंवेरीं जोशी, ठोसर, दत्तूअण्णाचा हरी, फौजदार, शंकर—सताठ जण गोळा झाल्ते. कुशाच्याच्या कांडपिणी रडत होत्या. गडी म्हणत होता,

“अशी वायू दिसायची न्हाय ! लय माया क्येली माज्यावर !”

पण रंग्या ?

तो आपला अंगणांत उकिडवा बसून टकाटका सगळ्यांकडे बघत होता ! आई गेली, हें त्याला कळायचं कसं ?

गुजाभावजी आले, नि सरळ रंग्याजवळ गेले. त्याच्या पाठीवर हात फिरवून म्हणाले,

“रडायचं नाहीं हां रंग्या !”

“नाहीं.”

“आम्ही आहोंत सगळे.”

“हो. मला मोदक फार आवडतात !”

फौजदार दांत काढीत म्हणाला,

“आयशीच्या सरणावर मोदकच शिजवाचेत आतां अहो किल्लेदार !”

दोवेचौघे हसले. त्यांचं पाहून रंग्याहि हसला !

व्यंकूभावजी म्हणाले,

“अगदीं अचानक गेली हो ! काल संध्याकाळीं विचारलं, झोपायला येऊं का, तशीं नको म्हणाली. नि गडी येऊन सांगायला लागला रात्रीं छातींत भारी दुखतांय म्हणून ! कुठं येऊन शेकण्यासाठीं विटेचा टोला तापत घालतों तों

आपली थंड ! आरडली नाही—ओरडली नाही !”

“भाग्यवान् होती विचारी !”

तिला उचलली, तेव्हां मात्र रंग्या बावचळला. तो उठला धडपडत, नि ओरडायला लागला.

“आई ! आयो ग ! अगो खालीं उतर ! वर काय निजल्यैस ! हे तुला घेऊन चाललेत मुंबैला ! अगो उडी मार !”

गुजाभावजींनीं पटकन् धरलीं रंग्याला. हे म्हणाले,

“गुजा, तूं थांब त्याला धरून. तो कांहीं तिथं यायला नको.”

जोशानं मध्यें तोंड घालीत म्हटलंन्,

“नको कसा ? हवा. अग्नी कोण देणार ?”

“दील कुणीतरी. हा येडा का द्यायचाय अग्नी ?”

“नको नको ! मी धरून ठेवतों याला. तुम्ही व्हा पुढं.”

ते निघाले नि जें कांहीं रंग्यानं तारांगण घातलं आहेन् ! आरडला काय, ओरडला काय, गुजाभावजींच्या तोंडावर थुंकला काय ! बरं झालं, त्यांना त्यांच्या गुरुमहाराजांनीं शपथ घातली होती. नाहीं तर ते कांडातच काढायचे त्याचं.

मी सारवून नि दिवा ठेवून बाहेर आल्यें. गुजाभावजी रंग्याला धरून बसले होते. त्यांना म्हणाल्यें,

“भावजी, बाकी कठीण आहे हो ! आतां तुम्हांला मदत करायला हवी आम्हांला !”

“कुशासाठीं ?”

“रंगूभावजींना सांभाळायला—कुशात्यांनीं मला काल्च सांगितलं, हें सगळं आम्हीं करायचं म्हणून.”

“खरं ?”

“मी खोटं का सांगेन ?”

“नाहीं. तेवढी धास्ती नाही. गांवांत विश्वास ठेवण्याजोगी एक तूंच आहेस वहिनी. म्हणून तुझ्यावर टाकलान् भार कुशात्यानं.”

“मग कराल ना मदत ?”

“हो, करीन बापडा !”

मग उठून काय काय आहे घरांत तें उगीच पहायला लागल्यें. सगळं कांहीं होतं. कुशात्या मोठी टापटिपीची बाई हेंच खरं.

मंडळी परतली. दिव्याचं दर्शन घेतलं, नि क्षणभर टेकले. व्यंकूभावजी म्हणाले,

“गुजा, त्याला तेवढा माझ्या ओसरीवर पोंचवताहेस का ?”

“कशाला ?”

“हें घ्या !—कशाला म्हणे ! डोसक्यावर बादलीभर पाणी ओतून त्याच्या पोटांत दोन घास घालायला नकोत ?”

“तू काहीं काळजी करूं नकोस.”

“छान ! मी नाहीं तर कोण करायचा ? गांवचा म्हार ?”

“म्हार नको सध्यांच. आहेत माणसं. कुशाच्यानं जिच्याकडे सोंपवलं आहेन् सगळं, ती करील !”

“कुणाकडे सोंपवलं आहेन् ?”

“अंबावहिनीकडे. तिची ती समर्थ आहे !”

“ऐकलंस गोप्या ! तू होतास ना काल संध्याकाळीं ?”

“होतों तर !” जोशी विडी पेटवीत बोलला. तो व्यंकूभावजींची बायको लुळी झाल्यापासनें रोज त्यांच्या घरीं पुजेला जायचा. “मींच ना सही केल्यै ?”

“कशावर ?”

“कागदावर.”

“कसला कागद ?”

“इष्टेटीचा.”

“कुणीं करून दिला ?”

“कुशाच्यानं. काल संध्याकाळीं केलान्. गोप्याची सही आहे. शिरपत्या करंवेत्याचा आंगठा आहे. फोजदाराला बोललोंय् मी काल रात्रीं. अहो फोजदार, बोला कीं !” व्यंकूभावजी हेल काढीत बोलले.

“होऽ हो ! बोललाएस.”

कागद ? कुशाच्यानं ? माझा विश्वासच बसेना. मीं विचारलं,

“काय लिहिलंय् भावजी कागदांत ?”

“पुष्कळ लिहिलंय् वहिनी. तुला नाय कळायचं तें. म्हादेवाला कळेल.”

गुजाभावजी बोलले,

“कुठाय तो कागद ? तिला न कळलं, तरी मला कळेल. पाहूं ?”

व्यंकूभावजींनीं खाशांतून पाकीट काढीत म्हटलीं,

“मला वाटलंच होतं हें असं होणार म्हणून. तेव्हां म्हटलं कागद जवळ ठेवावा!”

“दे हिकडं!”

“तुझ्या हातीं नाहीं द्यायचा मी. म्हादेवा, ये बाबा. पहा. यांत म्हटलांय, घरादाराची नि शेतीची वेवस्था व्यंकटनं पहावी. रंग्या आहे तोवेरीं त्याला सांभाळावं. त्याच्यामागं व्यंकट मालक.”

“केव्हां केलंन् हा कागद?”

“सांगतांय ना? काल संध्याकाळीं. शिरपत्या करंबेला—त्याच्या नि गोप्या जोश्याच्या समक्ष.”

मी उसळून म्हणाल्यें,

“खोटं आहे हें!”

“खोटं कसं वहिनी? आंगठा उठवलं आहेन् कुशाच्यानं!”

“पाहू!”

मी कागद पाहिला. त्याच्यावर एक होती सही, नि दोन होते आंगठे! झालं. नि मग मला कशाला सांगितलं होतंन्?

हे उठत म्हणाले,

“झालंयूच सगळं. आंगठाच दिलाएन् तिनं. दोघे साक्षीदार आहेत. तिनं तरी बरोबरच केलंन्. व्यंकू तिच्या जवळचा. हिला काहीं तरी भ्रमांत बोलली असेल. बराय् व्यंकू, सांभाळ हो रंग्याला!”

“सांभाळ म्हंजे? अरे, माझा चुलत चुलत भाऊच नव्हे का तो? मी हाल कसे करीन? तुम्ही आहांत ना चारचौघे अजून गांवांत? एवढा काहीं निःस्संग झालों नाय मी!”

“सांभाळशील हो! व्यंकू, नि तूच सांभाळायचास त्याला. रंग्यामागं संपलं एक घर. उठलं म्हणायचं!”

“हरीची इच्छा!” व्यंकूभावजी उठत म्हणाले. त्यांनीं रंग्याला घरलं, नि घराकडे चालवलं.

मी, हे नि गुजाभावजी तिघं घरीं निघालों. अगोदर गुजाभावजी बोलेनात, नि एकदम थांबून म्हणाले,

“म्हादेवा, हा कागद खोटा आहे!”

“तू तरी असा आहेस गुजा!—त्यावर दोघांच्या साक्षी आहेत त्या?”

“कुणाच्या? गोप्या जोशी नि शिरपत्या ना? दोघेहि रांडेचे हरामखोर आहेत. व्यंक्याचे भागीदार आहेत ते.”

“काहींतरीच बोलताहेस तूं गुजा.”

“तूं काहीं सांगूं नकोस म्हाद्या! लेका, भोटमामा तूं—बनवलं तुला व्यंक्यानं.”

“मला?”

“हो तुला! खोटा कागद करून रांडेच्चा रंग्याची इस्टेट घशांत घालतोय.”

“अरे, पण तिचा आंगठा आहे ना?”

“तेंच त मला काहीं कळत नाही. वहिनी, तुला काय गो बोलली होती?”

“मला म्हणाऱ्या होत्या, भाऊवंद गिळंकृत करतील, म्हणून तुम्हीं सगळं पाह्यचं.”

“फिरली असेल बुद्धि. गुजा, आपल्याला तरी लोभ करून काय करायचाय नसत्या गोष्टीचा? नि व्यंकू समर्थ आहे—तो सगळं नीट करील.”

तेवढ्यावरच थांबली ती गोष्ट. पण माझ्या पोटांतली मळमळ काहीं केल्या थांबेना. घरीं आल्यें, तर बनूवन्सं माझी वाट पहात बसल्या होत्या.

“केव्हां आल्यात हो? पोंचवायला कोण आलं?”

“हेच आलं ते दामोळेपर्यंत. ही अशी आल्यें नि म्हटलं अगोदर तुम्हांला भेटून यावं.”

“मुलगी कुठाय?”

“झोपल्यै. झोपवून आल्यें तिला घरीं.”

बनूवन्संचं सासर होतं श्रीवर्धनास. बरेच दिवस यायच्या यायच्या ऐकत होत्यें. मला मोठं बरं वाटलं. कोणी तरी सखीपार्वती पाह्यजे होती अशा वेळीं. नेमक्या त्या वेळेवर आल्या.

घरांतलं आवरलं, नि आम्ही दोघी माडीवर जाऊन बोलत बसलों. आक्री, आतेसासूबाई, कुशाच्या—सगळं त्यांना सांगितलं. त्याहि म्हणाऱ्या,

“वहिनी, मला गांवाचं लक्षण काहीं बरं दिसत नाही. लहानपणीं किती मज्जा होती नाही?”

त्यांची मुलगी उठली, नि रडायला लागली. तशीं त्या निघाल्या. मीं म्हटलं,

“बनूवन्सं, रात्रीं झोपायला या कीं! पुष्कळ बोलायचंय.”

“यीन. मलाहि खूपसं सागायचंय.”

रात्रीं आम्ही दोघी एकमेकींना चिकटून झोपलों. माझा आवा नि बन्वन्संची पोर, दोघं दुशीकडे निजवलीं. आज पाण्याची रात्रीची पाळी होती. हे नि गणूभावजी दोघेहि बागेंत पाणी फिरवीत होते. पाळी बदलून ते दोघे आले, तरी आमचं कुचूकुचू चाललंच होतं. किती बोल्हं नि किती नाहीं, असं झाल्तं आम्हांला.

हे फावडं ठेवीत म्हणाले,

“बन्ये, उद्यांला थोडं शिल्लक ठेव हो!”

“तुझ्या रे कां पोटांत दुखतंय् आम्ही बोलतो म्हणून?”

“नाय बा! माझ्या पोटांत कशाला दुखेल?”

दोघे झोपले, नि थोडक्या वेळांत घोरायला लागले.

असा बाराचा सुमार असेल—अंगणांत कांहीं तरी खसखस झाली. मी म्हणाल्यें,

“कोण तें?”

कुणी तरी फिसफिसलं,

“व्हयनीबाय!”

“कोण गो?”

“मी धर्मी. मोठ्यानं आरड्डं नका! हंडसर या—”

धर्मी तिरमख्याची तिसरेपणाची न्हावेराची बाईल. तिरमख्या म्हंजे व्यंकू-भावर्जीचा गडी. तो म्हणे खूप मारायचा तिला.

मी नि बन्वन्सं, दोघी अंधारांत पुढं झालों. समोर पफनसाचा ओटा होता, त्यावर बसून ती म्हणाली,

“या कोन?”

“यादोनानांची बनू मी.”

“मीं न्हाय बा वलिकली!”

“काय सांगत्येस?”

ती काचकुचायला लागली. मी म्हणाल्यें,

“काय असेल तें सांग. बन्वन्सं नि मी दोघी एक.”

“अशा जवल या!”

आम्ही दोघी तिच्याजवळ सरकलों. तिच्या तोंडाला मासळीची घाण येत होती. नाक दाबून आम्ही ऐकायला लागलों.

“झालां काय, रातीं माजा घो झोपायला होता खोताकरं !”

“म्हजे व्यंकूभावर्जीकडे ?”

“व्हय्. मी बी व्हयनीजवळ झोपली होती. शीक हाय ना ! झाराबी इंतर्नांतच होतो. म्हनून खोत म्हनतात कसे—धम्यें ! त मीं म्हनली वो ! त म्हनालऽ, तुजी खोतीन शीक हाय, झोपाया येत जा.”

“समजलं ग ! पुढं सांग.”

“सांगत्यें ना ! त असा रातीं बारा वाजतां कुसाच्याकरला सुभान्या इला बोलवाया. पलत पलत इला. तशीं खोत नि माजा घो, दोघे निंघाले. माजा इचार्य असा, का काय झालां ते इच्यारावा. त म्हतात कसे, तुला का करायचाय ? पन माज्याच्यानं का न्हावताय ! त्या दोगांच्या मांगून हलूच मी निगाली. ते आंत गेले, मी कुपाटीतून आंत गेली, नी खिरकीशीं हुबी न्हायली. त खोत म्हतात, रे ही त मेली ! जा पल, घरून कागुद अन शाई आन ! आतां माज असां समजना, का कुसाच्या मेली, त कागुदशाईचा कसला औशद ? घो आला कागुदशाई घेऊन. त खोतांनीं केलं कसा—का कुसाच्याच्या आंगठ्याला शाई लावली, नि तो कागुदावर उटवला !”

“रांडेच्ये ! म्हणत्येस काय ?”

“व्हयनी, तुमची शिप्पत ! मी खोटां कशाला सांगल ? मग बराच येल दोघांचां बोलनां चाललां हलूहलू. ते निंगाले, तशी मी पलाली, नि जाऊन झोपली.”

“नि आत्तां कशी आलीस ?”

“आज रातीं माजा घो पिऊन इला. नि मला मारून म्हंतो कसा, का मी दुसरां न्हावेर करीन, नि तिच्या गल्यांत सोन्याच्या पुतल्या घालीन ! मीं इचारलां, तुज्या दुंगनाला लंगोटी न्हाय, नि पुतल्या खंडिसून मिलनार ? तो म्हनला, खोत घेनार ! मला आला राग. त्याला झोपू दिला, नि मी हकरं धावली. जाल्यें आतां !”

“थांब धम्यें ! हें यांच्याजवळ सांग !”

“खोतांजवळ ? कर्मा माज्या !”

ती उठली, नि अगो अगो म्हणतां म्हणतां अंधारांत दिसेनाशी झाली !

“अस्स ! असा रचला काय डाव ? मेल्यांनो ! कुठं भोगाल म्हणावं ! बनूवन्सं, आतां काय करायचं ?”

“करायचं काय ! सकाळीं धर्मीला बोलावून म्हादूदादाच्या तोंडावर सांगायला लावायचं !”

△ △ △

सकाळीं ही तोबा गर्दी आमच्या अंगणांत. म्हातारे दामूअण्णा, दत्तूअण्णाचा हरी, ओणीचा शंभुशेट, मन्या भंडारी, आमचे गडी, बगाराम ठोसर, येसदाचे तिघे लेक—नि विचारूं नका ! सगळे म्हणताहेत,

“आतां कांहीं भरंवसा राहिला नाही कुणाचा !”

“हा करना तर आक्रीत झालां !”

गुजाभावजी आले. सगळं ऐकलीं त्यांनीं, नि मांडा टोकून बसले. ओठ चावीत म्हणाले,

“सद्गुरुनाथ—सामर्थ्य द्या ! येतोय—येतोय ! त्याच्याशीं लढायची शक्ति द्या !”

डोंबलं सद्गुरुनाथाचं !

दामूअण्णा म्हणाले,

“येताय का नाही गणू ?”

“यील तर ! तो धर्मी नि तिरमख्या, दोघांना आणील खेचाटीत !”

“दोघांचौघांना धाडायचं !”

तेवढ्यांत गणूभावजी आले. हांपत हांपत म्हणाले,

“ये ना रांडेच्ची ! तिरमख्यानं बडवलीन् धरून !”

“मग ?”

“मीं म्हटलं, येताहेस का कसं काय ? पोलिसला बोलावूं ? बेड्या घालून नेतील कापाला ! त मग तिरमख्या हातापायां पडायला लागला. म्हणे, आत्तां येताय खोताकडे जाऊन.”

“व्यंक्याकडे ? झालं !”

पण तेवढ्यांत तीं दोघं वाटेवर चमकलीं. दामूअण्णा म्हणाले,

“अंबे, तूं नि बनी, दोघींनींहि ऐकलांय ना गो ?”

“हो तर !”

तिरमख्या आला नि खांबल्याशीं बसत घाम पुशीत म्हणाला,

“दोन बैलांच्या टकरीत माजां गरिबाचां मरान !”

धर्मी लांब बसली मातीशीं खेळत. दामूअण्णांनीं हांकारलीं,

“धर्म्ये, हिकडे ये.”

“हंडसरच बरी हाय.”

“ये रांडेच्च्ये—तुला का खातांय् कुणी हितं?”

“मी नाय येत!”

“बरं. तिथूनच सांग. खरं खरं सांग. काय काय गो झालं?”

हातांतला खडा फेकून देत धर्मी म्हणाली,

“तां मना न्हाय् ठावां!”

“ठावां न्हाय् म्हणून का चालतंय्? रात्रीं तूं या दोधींना काय काय सांगितलंस तेवढं सांग म्हणजे झालं.”

“रातीं? कवां?”

शाब्बास! बन्वन्सं पुढं झाल्या, नि म्हणाल्या,

“काल रात्रीं! काल रात्रीं तूं आम्हांला जें सांगितलंस—”

मखवपणानं केसावरून हात फिरवीत एक काडी मोडून धर्मी म्हणाली,
“तां मना वो काय म्हाईत बाय? मी तुमाला न्हाय वळखीत.”

पदर खोचीत मीं पुढं होऊन म्हटलं,

“मला तर ओळखत्येस ना? रात्रीं तूं नाहीं म्हणालीस, कीं व्यंकूभावजींनीं—”

“नाय बा—रातीं मी इलीच न्हाय हंयसर! मी कशाला यन हो बाय?
माजा डोस्का दुकत होता रातीं.”

“मेल्ये! तूं आली नव्हतीस रात्रीं?”

“नाय वो व्हयनीबाय.”

संतापाच्या भिरभिरित तरातरा गेल्यें पुढं, नि तिचा हात हिसडीत म्हटलं,

“खरं सांगत्येस कीं नाहीं?”

मीं तिचा हात धरला, नि ती जी ठो ठो बांबलायला लागली!

“अगो माझी बाय ती! खाल्लान् मला खोतनीनं!” नाना परी!

हे ओरडले,

“अगो सोड तिला! मारत्येस का काय?”

“मारायला माझ्या अंगावर काहीं मांस नाहीं आलं. पण ही खोटं बोलत्ये—”

“सोड—वेंधळ्या कुठच्या! कुणी तरी काहीं तरी सांगितलं! झोपेच्या तारेंत ऐकलं, नि लागल्या उगीच तोंडी फुटेल तें बोलायला! तो केवढा माणूस!

आज त्याच्याविरुद्ध बोलायचं म्हंजे हात हात दांत पाहिजेत !”

“ तिच्यावर कां आरडताहेस म्हादूदादा ? मीहि होत्यें रात्रीं.”

“तूहि त्यांतलीच !”

एवढा वेळपावेतो बनीची आई तांडाला पदर लावून ऐकत उभी होती आपल्या दारांत. ती बनीला हांक मारीत म्हणाली,

“ बऱ्ये, हिकडे हो बघूं तूं ! घरचं खायचं, नि लोकांकडून वेंधळी म्हणवून व्यायचं—”

“अगो पण आई—”

“तूं हिकडे हो अगोदर ! ऐकल्यें मी केव्हांची—दुसऱ्याच्या मुलीला वेंधळी म्हणतांना कांहीं वाटलं पाहिजे ! आम्ही कांहीं कुणाच्या घरचं खात नाहीं. मरेमरेस्तोवेरी कष्ट करत्यें, नि घालत्यें तुम्हांला ! मेल्यांनो, म्हणावं, बनीच्या लग्नांत तरी यायचे होतेत कुणी मदतीला ! तेव्हां कुत्रासुद्धां फिरकला नाहीं, नि आतां—”

हे एक तिसरंच पेटलं ! त्यांतच तिरमख्या म्हणाला,

“मी जाऊं काय खोतांनो ?”

“जा जा ! तूहि खप तिकडे, नी तुझ्या नवरीलाहि घेऊन जा ! काय शिंचा चास आहे !”

सगळे एकेक उठून गेले. गुजाभावजी मात्र जे मिटल्या डोळ्यांनीं बसले होते, ते कांहीं डोळे उघडले नाहीत त्यांनीं. हे म्हणाले,

“अहो ध्यानस्थ ऋषी, उठा कीं आतां ! बरं झालं बाबा तूं लग्न नाहीं केलंस !”

भावजी उठले, नि ह्यांच्याशीं शब्द न बोलतां आंत माझ्याकडे आले. आत्रा रडत होता, त्याच्या पाठींत एक धक्का घालून मी म्हणाल्यें,

“तुला काय झालंय रडायला ?”

“त्याला कां मारतेस बहिनी ? इकडे ये बघूं !”

“मला नाहीं वेळ !”

“रागावूं नकोस बहिनी !”

टचकन् डोळ्यांत पाणी उभं राहिलं माझ्या. म्हणाल्यें,

“एक शब्द कांहीं कुणी खरा मानायला तयार नाहीं—”

“अगो, मी मानतो ना ?”

“उपेग काय ? तुम्ही कानांत रुद्राक्ष घालून बसलेत !”

“तू सांग बघूं काय काय झालंय तें.”

मीं सगळं सांगितलं. सासूबाईहि म्हणाल्या,

“गुजा, कांहीं तरी करायला हवं हो ! आमच्या म्हाद्याच्यानं कांहीं व्हायचं नाही !”

ताड्दिशीं गुजाभावजी उठले. म्हणाले,

“वहिनी, घरांत खायला आहे का कांहीं ?”

“इश ! नसायला काय झालं ? देऊं ?”

“बांधून दे.”

“निघालांत कुठं ?”

“कापास जातां. ओक वकिलाकडे. त्याला सगळं सांगतां. मामलेदार, जड्ज, सगळे त्याच्या सुठींत. त्याच्याकडून लावतां व्यंक्यामागं दट्ट्या !”

“जा बाबा ! कल्याण होईल तुझं, रंग्याचं एवढं केलंस तर.”

मीं गूळ नि अधलीभर पोछ्यांची पुरचुंडी बांधून दिली. व्यंकूभावजी म्हणाले,

“एवढेच का ? बरं, असू दे. होतील जातां जातां तोंडांत टाकायला !”

“हा मेल्यांनो ! तुझ्या पोटांत का राक्षस आहे काय गुजा !”

गुजाभावजी गेले. दिवसभर यांचं तोंड सुरू होतं. वेंधळ्या, वेंधळ्या, हजारां म्हणून झालं. त्यांचं ऐकून आबा दिखील मला वेंधळी म्हणाला. गणूभावजी त्याच्यावर कावले,

“आब्या—गुलामा, चापट खाशील हां ! वहिनीला वेंधळी म्हणताएस काय ?”

“त्याचा काय अपराध आहे भावजी ? पोर तें. मोठ्या माणसांनींच सांभाळून बोलायला हवं !”

संध्याकाळीं शारदा नि दत्तूअण्णाची सून आल्या. त्यांच्यापाशीं पुनः पादा वाचला, नि म्हणाल्यें,

“गेलेत गुजाभावजी कापास. ते कांहीं तरी केल्याशिवाय का येणारैत ?”

“हो बाई ! आमच्या गांवाला किनई—”

“बाई, पण सकाळीं अजिबात कशी हो फिरली धर्मी ?”

“देवाला माहीत !”

दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं गुजाभावजी परतले. आबा गाणं गर्जेत आला,

“दाढीवाले-काका आले !”

“मेल्या ! दाढीवाले का म्हणताहेस त्यांना ?”

मी नि सासूबाई लगवणीन बाहेर आलों. गुजाभावजी झोपाळ्यावर घाम पुशीत बसले होते. मला पाहून मळल आवाजांत म्हणाले,

“पाणी आण वहिनी.”

तांब्या हातीं देत मीं विचारलं,

“काय झालं भावजी ?”

“सांगतों.”

घळाघळा तांब्या रिचवला वरून, नी मग तोंड पुशीत म्हणाले,

“सगळे रांडेच्चे एकास एक सामील ! मामलेदार काय, जड्ज काय नि ओक वकील काय—”

“झालं काय तें तरी सांग.”

“सांगतांय. हितून निघालों, तो थेट कापदापोलीस नाक्यावर जाऊन टेकलों. तिथं गोखला राहातो शेजारीं, त्याच्याकडे पाणी प्यायलों, नि ओक वकिलाकडे गेलों.”

“भेटले का घरीं ?”

“नव्हता. कलत्रांत गेला होता पत्ते कुटायला. घरीं आला, त म्हणे कसा, बुवा, आमच्या हितं कांहीं मिळायचं नाहीं, पुढल्या घरीं जा ! म्हटलं, रांडेच्या, मला कांहीं नकोय—”

“रांडेच्या का म्हणालास ?”

“नाहीं गो ! एवढं का मला कळत नाहीं ? मी म्हणालों, मी पडघवलीचा गुजा. परसूकाकाचा मुलगा. तशीं मग ओळखलंन्, नि या-बसा केलंन्. मीं सगळं सांगितलं, नि म्हणालों, असा कांहीं तरी पाडण काढा, कीं व्यंक्याचं तोंड फुटलं पाहिजे !”

“हो म्हणावं—चांगलं चेचून काढ ! तशीं काय म्हणाला ?”

“म्हणाला, कागद कसला केलाय ? बक्षीसपत्र, प्रामीश्वरी कीं गहाणपत्र ?—मी म्हटलं, मला नाई वा माहीत. त म्हणे, व्यंक्या कायदेबाज आहे, त्यानं पक्कं काम केलं असेल.”

“आंगळ्याचं नाहीं का सांगितलस ?”

“सांगितलं तर ! त म्हणे पुरावा काय ? मी गप्प बसलों. म्हणाला,

पुरावा नसला तर सभ्य गृहस्थाची अब्रू गेली म्हणून अब्रूनुकसानीचा दावा लावायचा तुमच्यावरच !”

“रांडेच्यानो !”

“होऽ ! म्हटलं याला उपाय काय ? त म्हणे कसा, फिर्यादीच्या भानगडीत कांहीं पडू नका. पैशाचा पैसा जाईल, नि सिद्ध कांहींसुद्धां व्हायचं नाही !”

“मग असंच का गिळूं घायचं व्यंक्याला ?”

“मीहि त्याला विचारलं. त म्हणाला, तुम्ही कुशाच्याचे कोण ? मी म्हणालो, सताठ चुली आहेत मधें. त म्हणाला, कुशाच्याचा जवळचा व्यंकू. तिची इष्टेत त्यालाच जायची. तुम्ही धडपडू नका !”

“मग ?”

“मग उठलों नि मामलेदाराच्या बंगल्यावर गेलों. शिपाई म्हणाला, भेटायचे नाहीत. मी त्याला बाजूस सारला नि आंत शिरलों. मामलेदाराला सांगितलं, मी बुवा नाही, पडघवलीचा गुजा. परसूकाकांचा. तशीं हसून म्हणे, काय पाह्यजे ? मी सांगायला लागलों. व्यंकूचं नांव निघाल्याबरोबर म्हणे कसा, कायद्यानं काय तें करा. हितं घरीं भेटू नका. घरीं मी ऐकत नसतो कांहींसुद्धां !”

“मेल्यांनो ! मग ?”

“तसाच जड्जाकडे गेलों. तो होता तर ! शब्दसुद्धां ऐकून घेतला नाहीन्—शिपायाकडून बाहेर घालवलंन् !”

“अन् तुम्ही बाहेर निघालांत ना ? दोन तोंडांत घायच्या !”

“देणार होतो—पण गुरुमहाराजांचं स्मरण झालं नि मुकाट्यानं बाहेर पडलों !”

“छान झालं !”

“मी तरी काय करूं वहिनी ? करतां आलं तें केलं मी !”

त्यांचं हि खरं होतं. दैवच खोटं म्हणायचं नि काय—आमचं नि रंग्याचं !

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं धर्मी टकल्यावरून पाटी घेऊन पदर तोंडाआड घेत दारावरून गेली. तिच्या गळ्यांत पुतळ्यांची माळ चमकत होती !

पन्हाऱ्या पलीकडे ओणीत आमच्या बांधाच्या वर मोऱ्यांच्या बागा होत्या. अर्जुना मोऱ्या म्हंजे खातंपितं घर. एका पंक्तीला त्याच्या घरीं साठसत्तर माणूस

जेवायचं, एवढं मोठं कुडुंब. म्हातारा होता तोंवरीं त्यानं बागा कशां तुकतुकीत ठेवल्या होत्या.

मामंजींच्या वेळीं यायचा. म्हणायचा,

“खोता, तुजी माजी होड!”

“कशांत रे?”

“सरशी बाग कुनाची—तुजी का माजी!”

“अर्जुना, तूं जिकलास हो! पाह्यजे तर लिहून देतो. अरे, तुम्ही हाडाचे कुळवाडी. रात्रंदिवस त्यांत खपायचे. जल्मायचे त्यांत, नि शेवटीं हाडं हि त्याच मार्तींत मिळायचीं तुमचीं. तुझी नि माझी का बरोबरी व्हायच्यै?”

पण म्हाताऱ्यामागं पोरानीं आपसांत भांडून बागांची माती केली. केवढाल्या बागा होत्या! पण आतां एकेका पोफळील अदपाव सुपारी कांहीं पडायची नाही.

ओणींतच एक मुसुनमानाचं घर. हैदरचिच्या त्याचं नांव. म्हातारा सत्तरीच्या पलीकडे उभा होता, तरीसुद्धां अजून ओणींतून सकाळीं न्याहारी करून निघायचा, तो सबंध डोंगर हिंडून, पडघवलीचं शिवार पायांखालीं घालून मग घरीं परतायचा. हिंडल्याशिवाय त्याला चैनच पडायचं नाही.

लहानपणीं मारामारींत त्याचा एक डोळा फुटला होता. तरी त्या एकाच डोळ्यांत सुरमा घालायचा तो. कपाळाचा मधला भाग नमाजाच्या वेळीं टेकून टेकून काळा झाला होता.

कधी कधी तो आमच्या घरीं यायचा. लहानपणीं आम्हांला त्याचं भय वाटे. दाढी नि त्रिटी पाहून गणूभावजी दुर्गावन्सना म्हणायचे,

“दुर्गे, हैदरचिच्याला न्यायला सांगेन बरं का तुला!”

हैदरचिच्याचं नांव निघालं, कीं तेवढ्यापुरता मुलांत समेट व्हायचा. पण मोठेपणींउ मगलं, कीं दिसतो तेवढा कांहीं हैदरचिच्या वाईट नाही. आपला आवाजच त्याचा पावटे भरडल्यासारखा आहे, एवढंच काय तें.

त्या हैदरचिच्याचा नवी आफ्रिकेंत गेला, नि तिकडून येतांना दोन बायका नि खूप पैसा घेऊन आला. एकोवेकीं असं होतं, कीं त्यानं चोरून मणभर सोनं आणलं पडावांत लपवून. खरंखोटं त्यालाच माहीत. तर त्यानं मोऱ्यांच्या बागा सगळ्या एका लाटांत खरेदी केल्या.

एका दिशीं सकाळीं आमचा गडी बांधांतलं नि पाटांतलं गचपण काढून आला, नि सांगायला लागला,

“गनूखोत, आपल्या बांधाच्या वर आसरांचा खडक हायू—”

“काय झालं त्याचं?”

“त्याच्यावर मुसुनमान सबताचा बांध घालतायू.”

“नवा?”

“हो! त्याच्या बागांना पानी नको?”

“मग ओणीच्या पाटांतून घे कीं म्हणावं!”

“मिनीं इच्यारलं, त म्हंतायू कसा का माजा पेशल बांद!”

“नि मग आमचं पाणी कमी होईल तें?”

“तां बगा तुमचा तुमी. पक्का काम करनार शिमिटचा.”

“खरं क्काय? रांडेच्छ्या!”

गणूभावजी धावत धावत बांधाकडे गेले, नि पहातात तों खरंच! परतले,
नि यांना सांगायला लागले,

“म्हादूनाना, अरे खरंच शिमिटचं काम करतोयू!”

“करीना कां!”

“अरे पण आपलं पाणी?”

“पाणी? पाणी नायू जात रे कुटं!”

“जात नायू कसं? जाणार—”

“गणू, तुझ्यापरीस दोन पावसाळे ज्यास्ती गेलेत माझ्यावरून. अरे, आज नाहीं म्हटलं तरी तीनशें साडेतीनशें वर्षे पन्हा पाणी देतोयू आपल्याला. कधीं थेंबभर कमीज्यास्ती झालं असेल तें माला म्हणायचं नाहीं; पण आपल्या पन्हाला आपल्या वरच सात बांध आहेत. त्यांत हा आठवा. बांधीना कां बांधतायू तर!”

गणूभावजी माझ्याकडे कुरकुरत आले. म्हणाले,

“वहिनी, आतां आपलं पाणी आटणार!”

नि मग दोघां भावांतली बोलीभाषा सांगून म्हणाले,

“अगो, पक्कं शिमिटचं काम करतोयू तो! बघ एक थेंब आपल्या बांधांत उतरला तर!”

कुसाच्या प्रकर्णापासून आमचं घरांतलं बोलणं जरा कमीच झाल्तं. आपलं जितक्यास तितकं. मलाहि रागच आल्ला यांचा. म्हंजे आम्ही घरच्या त्या वेंधळ्या! नि बाहेरचे व्यंकूभावजी ते तेवढे खरे! कसं माणूस परधार्जिणं होतं! म्हणतात ना, त्यांतलं!

तर मीहि बोलायची नाही, तेहि बोलायचे नाहीत. विचारलं, तेवढ्या प्रश्नाचं उत्तर दिलं, बाजूला झालं. म्हणून मीहि गणूभावजींकडे कांहीं फारसं लक्ष दिलं नाही. म्हणाल्यें,

“भावजी, ते तुमचे भाऊ नि तुम्ही—काय हवा तो गोंधळ घाला. मला काय? पाणी आलं, त सैंपाक करून वाढीन. न आलं, तर तुम्ही उपाशी, मी उपाशी. आत्राला घेऊन देवघराशीं चौघडी अंथरून झोपून राहीन खुशाल!”

“बघ हो वहिनी—मागून म्हणशील कीं सांगितलं नाय म्हणून—”

“मुळींच नाही म्हणायची!”

पण शेवटीं गणूभावजी म्हणाले तेंच खरं झालं !

नवीन नेमके आमच्या बांधाचे झिरपे होते, तेच अडवलेन्, नि अगदीं मजबूत धरण घातलेंन्. किती दूर? नेमकं आमच्या बांधापासून पंचवीसतीस हात वर. आसरांचा खडक धरून त्यानं जें शिमिट ओतलेंन् धरणांत, तें पार अलीकडेपलीकडे. आमचे लोक बावळे. शिमिट ओततोय त्याचंच कौतुक ! पण बांधाचं पाणी अडवून धरतोय, तिकडे लक्षच नाही कुणाचं.

हैदरचिच्या सडा उतरून काठी टेकीत आला नि अंगणांत ओठ्यावर बसला. हे दोघेहि घरांत नव्हते. म्हणे,

“सूनवाय् ! पानी आन् प्यायला.”

गुळाचा खडा नि पाणी घेऊन आल्यें. मुसुनमानांसाठीं कोनाड्यांत एक तांब्या ठेवला होता. हैदरचिच्यान तो खालीं काढल्यान्. त्यांत पाणी ओतून मी म्हणाल्यें,

“चिच्या, आजचा दिवस पाणी प्या. उद्यां कांहीं पाणी मागायला येऊं नका.”

गूळ खातां खातां हैदरचिच्या म्हणाला,

“कां गो सूनवाय् ?”

“नबी बांध घालतोय ना ?”

“लरका ऐकत नाय माजां म्हन्नां.”

“असा कसा ऐकत नाही? तुमच्या बागा तेवढ्या कौतुकाच्या. नि आमच्या तेवढ्या सवतीच्या होय?”

डोक्यावर हात फिरवीत चिच्या म्हणाला, “सूनवाय्, तुजांबी म्हन्नां खरा हाय. पर लरका शिरीमंत झाला. बंदुकीचा लैसन कारला. मना म्हंतो, अब्बा-जान, तुमाला समजत न्हाय्. चार टैम खावा नि झोपून न्हावा!”

“नि मग पाण्यावरून भांडणं होतील तेव्हां?”

“होऊं घे! त्याला बी समजलां पायजे, का निस्ता सोनां असलां, तेवच्यानं भागत न्हाय. गांवकऱ्यांना धरून न्हायलां पायजे!”

मी म्हटलं होतं, त्याचं प्रत्यंतर यायला उशीर लागला नाही. खरोखरीच पाणी आटलं! धडपणीं पाण्याची पाळीहि फिरना झाली.

मग जमले सगळे आमच्या अंगणांत. जोशी पान घशांत कोंबीत म्हणाला,

“गांवाचं पाणी तोडलंन् साल्यानं!”

“मुसुनमानाची जात. आम्ही करूं त्याच्या उलटं करायची.”

“पण पाणी तर काय उलटं जात नाय ना त्याच्या पाटांत?”

“म्हणतोस खरं हरी, पण आतां करायचं कसं तें बोला.”

“दुसरं काय करायचं? म्हादूनाना गांवचा खोत. त्यानं जाऊन सांगावं घेयला.”

“मीं एकट्यानं?”

“एकटा कशानी? आम्ही आहांत कीं सगळे!”

“नाय रे बा! भुताचा घास म्हणून काढाल बाजूला. नि आपण सगळे साल घरोघर.”

“अरे, पण गुजा कुठाय? तो मारुती बरा होता. द्यायचा या पिरावर पोडून.”

“तो गेलाय सत्याला.”

“सत्याला? सत्ता कुठला काढलंन् आणखीन्?”

“गोवळकोटला म्हणे त्याचा कुणी गुरुबंधू आहे. तो करतोय सत्ता. तिकडे लाय गुजा.”

“म्हादू, असं करीनास—”

“कसं?”

“व्यकूला बोलावून त्याचा सल्ला घेईनास! तो काढील एखादा पैग.”

“नाय रे बा! एक तर त्याचं पाणी सुरू आहे. नि—नि—”

“समजलं. कुसाच्याप्रकर्णच ना.?”

“नाय. तसं काय नाय म्हणा!—अजून त्याचं माझं बोलणं सुरू आहे. एवांच त बंदरावर भेटला होता.”

मिऊआवा नुसताच बसला होता. तो कानांत कानकोरण घालीत म्हणाला,

“पण मी म्हणतो करायचा काय व्यंकू ? जो दुसऱ्यावरी विश्वासला त्याचा कार्यभाग बुडाला—”

“पण भिऊआत्रा, नवीशीं भांडायला हे सगळे पुढं काढताहेत मला !”

“तू एकटा कशाला ? सगळेच जाऊं या कीं !”

“कुठे जाऊं या ?”

“हैदरचिच्याकडे—”

“म्हजे वाघाच्या घरांत ? नबी चोवीस तास नशेंत असतो ! अगदीं विलायती पितो म्हणे.”

“मग प्याला तर तुला काय करताय ?”

“अरे, पण बंदुकीचं लैसन काढलं आहेन् !”

“पाहिली हो मी ! छान आहे. दुनळी—काडतुसाची.”

“अरे जा बंदुकवाल्या ! बंदुकीचं भय वानरांना दाखव म्हणावं. आम्हांला काय सांगताएस ? कांहीं कायदा आहे का नाही ?”

“हें बघ हरी, कायदा राहिल पुस्तकांत—”

“अरे पण वादंग कशाला ? असं करूं. बांधावरच बोलवूं त्याला म्हंजे झालं.” दामूअण्णांनीं तोड काढली. लगेच सगळे बांधावर निघाले.

गणूभावजी म्हशीचं अंत्रोण कालवीत होते. मी त्यांना पिटाळलं बांधावर काय होतं तें पाह्यला. थोड्या वेळानं धांवत येऊन त्यांनीं हांकारलीं,

“वहिनी ! आई ग !”

सासूवाई म्हणाल्या,

“काय रे ? भारीसा धांवत आलाएस ? सूनवाई, हा आलाय गो !”

आवाला घेऊन आंत आल्यें, तशीं गणूभावजी म्हणाले,

“कठीण हो ! भारी कठीण !”

“झालं काय तें त सांगशील !”

“व्हायचांय काय ? फिर्याद करा म्हणाला.”

“अरे, पण सगळं सांग कीं !”

“सांगतांय. बोलावलीं भाग्याच्या हातीं, तशीं बऱ्याच वेळानं दोघांना बरोबर घेऊन आला. अगदीं झोकांड्या जात होत्या, इतका लास होता. हातांत होती दुनळी बंदूक—”

“रांडेच्या ! मग ?”

“मग काय? फिर्याद करा म्हणाला!”

“अरे, पण यांनीं सांगूं नये?”

“सांगितलं ढीग. ऐकून कोण घेतायू?”

“म्हातारा नाही आला?”

“म्हातारा नाही येत म्हणे.”

“मग? सगळ्यांनीं केलीं काय?”

“फिर्याद कशी लावायची तें ठरवायला व्यंक्याकडे गेलेत.”

“मरा मेल्यांनो! आतां हे फिर्याद लावणार, तिच्या तारखा पडणार, मग तहा महिन्यांनीं निकाल होणार!”

“नि बागांचं काय? तोंवेरीं वाळून नाही का जायच्या?” मी म्हटलं.

“जातील त काय! प्यायलासुद्धां पाणी पुरायचं नाही.”

तसंच झालं. फिर्याद लावली, नि स्वस्थ बसले कर्मावर हात घाशीत.

बागाच मुळीं सुकायला लागल्या, तिथं इतर झाडांना कोण विचारतंय? मामंजींनीं लांबून कुटून वाईकडून बटमोगऱ्याचं एक कलम आणलं होतं. आमच्या परसांत तें खूप वाढलं. भलं थोरलं फूल यायचं. अगदीं मेजक्रीं दोनच फुलं फुललीं झाडावर, तरी सगळा परस घमघमायचा. तें झाड आते-सासूझाईचं भारी आवडतं.

पाणी नाही, म्हणून तें कोमेजलं. पफनशीचीं पानं पडलीं. गुलाबावर तजेला कसा तो उरला नाही. शेवंतीच्या रोपांनीं माना खालीं टाकल्या.

आमचंच नव्हे, घोघरीं तीच परी. शारदाला फुलांची भारी हौस. तिनें हि घरामागं शानदार बाग केल्ली. ती वाळत चालली. भिऊआवानं वांगीं लावलीं होती. तीं करपलीं. तोंडलीं, पडवळं, घोसाळीं—ज्यानं ज्यानं जो जो माळवा केल्ला, तो पार सुकत चालला.

म्हशी पन्हावर पाणी प्यायला जायच्या. पण वासरांना घरींच पाणी पाजत असूं. आतां त्यांनाहि पन्हावरच पिटाळायचं. बनूवन्संकडे एक कालवड लंगडी होती. तिला घरींच बांधून पेंढाकाडी करीत. पाणी नाही म्हणून तिला गडी पन्हावर न्यायला लागला, तर चोंढ्याच्या बांधावरून खालीं पडली, दुसराहि पाय मोडला!

एन्हीवीं रोज चार सहा तास हा एवढा धोदाणा वहायचा, तें आतां पिण्या-साठीं सुद्धां पाणी पुरायचं नाही. हे नि गणूभावजी हंडे घेऊन पन्हावरून

डुरीतून पाणी आणायचे. मनमोकळं पाणी वापरायची सवय, तो नुसता कोंडमारा झाला.

एकदां चार खेपा आणलीं, नि म्हणाले,

“ केळंघिळं असेल त दे गो एखादं ! तोंडांत टाकून आणखी आणतो चार खेपा.”

दोन केळीं नि चार सुके गरे समोर ठेवले. नव्हतं बोलायचं पण बोलल्यें,

“ आतां किती दिवस पाणी वाहायचं डोक्यावर ? ”

“ मग काय करूं ? ”

“ मी काय सांगूं ! पण बागा वाळून चालल्या— ”

“ सगळ्यांच्याच चालल्या आहेत.”

“ देवपुजेला फूल कांहीं मिळत नाही.”

“ केल्यै फिर्याद. ओक वकील दिलाय. एक महिन्यांत निकाल लागेल म्हणे.”

“ नि तोंवर हिकडं बागांचा निकाल लागेल तो ? ”

“ मग काय करायचं ? ”

“ गुजाभावजी असते तर गप्प न बसते.”

“ काय केलं असतं ? ”

“ बांध फोडला असता त्यांनीं.”

“ म्हणजे भांडणच करायचं ना ? ”

“ ते मागं न सरते.”

“ नि बंदूक ? तो बंदुकीच्या जोरावर बोलतोय.”

“ नुसता धाक घालतोय. त्यालाहि जिवाची धास्ती असेलच कीं ! तो आपली बंदूक आणतो, तर आपण आपली न्यायची ! ”

“ हें पहा, आम्हाला नांदायचं आहे सुखासमाधानानं. भांडणं खेळायचीं नाहीत.”

“ नि गांव सुकूं द्यायचा ना ? ”

“ आम्हाला कळतंय तें करतोय आम्ही. याहून जास्त कांहीं सुचत असेल तर तुम्ही करा.”

दिवसभर तो विचार करीत होत्यों. संध्याकाळीं बनूवन्संच्या आईकडे गेल्यों. त्यांचं मत्त विचारलं. त्या खूप चरफडल्या, नि शेवटीं म्हणाल्या,

“ गांव सोडून कुठं तरी पळून जावंसं वाटायला लागलंय.”

यापलीकडे कांहीं बोलल्या नाहीत. तशीच शारदेकडे गेल्यें. ती म्हणाली,
“पुरुष डोळे झाकून बसले, नि आपण काय करायचं बाई?”

“बांध फोडायचा जाऊन!”

“बायकांनीं?”

“हो! पुरुष नाहीं करीत ना? मग बायकांनीं करायचं.”

तोंडांत बोट घालून माझ्याकडे पहात राह्यली, नि म्हणाली,

“शहामत आहे हो बाई तुमची! आमच्याच्यानं कांहीं धीर व्हायचा नाही.”

तशीच उठल्यें. आमचंच एक कूळ होतं. त्याच्या बायकोचं नांव सगुणी न्हवळकरीण. मोठी बाजिंदी बाई. तिच्यापुढं नवरा कसाबाघरच्या कोकरासारखा वागायचा. सड्यावर तिचं घर. आत्राला कडेवर घेतला, नि सगुणीच्या दारांत जाऊन उभी राह्यल्यें.

उडीद भरडीत होती. तोंडानं चालल्या होत्या नवऱ्याला शिव्या. मला पाहिलं तशीं लाजली, नि घाईघाईनं उठून पदर नीट करीत, घोंगडी अंगणांत टाकीत म्हणाली,

“आज भलत्या येलीं कुनीकरं व्हयनीबाय?”

“तुझ्याकडेच आल्यें.”

“माज्याकरं? नसलं. माज्याकरं नसाल इलं.”

“अगो हो! खरंच तुझ्याकडे आल्यें.”

“आत्ता करायचां काय बाय! गूलबी न्हाय घरांत—”

“गूलबीळ राहूं दे. इकडे अशी बस बघूं!”

न्हवळकरीण बसली. मला अवेळीं पाहून आणखी दोघीचौघी कुळवाडणी येऊन बसल्या.

मी म्हणाल्यें,

“सगुण्ये, गांव कुणीं वसवला गो?”

तिला कांहीं कळेनाय. थोडा वेळ इकडे तिकडे करून मग म्हणाली,

“तां मना काय ठावां?”

“म्हंजे असं म्हणल्यें मी, कीं गांवांत रहायला अगोदर कोण आलं?”

तरी कुणाला कांहीं समजलं नाही. मीं म्हटलं,

“तुम्हांला नाहीं माहीत त मी सांगल्यें. गांव वसवला सातमायनं. अगोदर सातमाय गांवांत राह्यला आली, नि मागून वस्ती झाली.”

हैं बरीक पटलं सगळ्यांना. सगळ्या हां हां करायला लागल्या. सगुणी म्हणाली,

“बराबर हाय व्हयनीबायचां म्हन्नां. सातमायनीं वसवला गांव. तिचा घेवळ अदुगर बांदला.”

“पटलं ना माझं म्हणणं? तर मग गांव उजाड व्हायला लागला, तर कोण धावून यील?”

“सातमाय येनार.”

“सातमायच यील. पण स्वतः नाहीं यायची. तिनं मला सांगितलंय.”

“काय व्हयनीबाय?”

“ती म्हणाली, कीं दोघीचौघींना बरोबर घेऊन जा, नि मुसुनमानाचा बांध फोड.”

“बाय माजी!”

“बाय माजी नाहीं! तुम्ही कोण येणार नसाल बरोबर, तर मी जाणार आहे उद्यां.”

“उद्यां?”

“हो, उद्यां सकाळीं.”

सगुणीला चढला जोर. पदर खोचून म्हणाली,

“व्हयनीबाय, येकली नको जाऊं.”

“मग?”

“मी येनार! सातमायचां सांगनां हाय तर गेलां पायजे!”

“मग जाऊं मी?”

“जा. दीस निंगतां यीन मी तुला हांकारायला.”

“अंग धुवून ये हो! नाहीं तर तशीच येशील.”

“व्हयनीबाय तरी अशी हाय!—अंगोल करून यीन हो! देवीचां काम हाय!”

घरीं परतल्यें, नि सासूशार्दीना तेवढं गुपचुप सगळं सांगितलं. कौतुकानं माझ्याकडं पहात त्या म्हणाल्या,

“पोरी! द्रिष्ट काढून टाकायला हवी हो तुझी!”

अन् दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं सगळा कुळवाडवाडा उलटला. रात्रभर सगुणीचं तोंड चाललं होतं.

“माजी ब्हयनीबाय जानार सवतां बांद तोरायला. तिला सातमायनीं सांगलां. तवा सगल्यालां गेला पायजे. येनार नाय तिचां वाटुलां ब्हईल. सातमाय बगल तिच्याकरं !”

झालं! कुळवाडणी, पोरं, पोरी, सगळ्या निघाल्या बांध तोडायला. सातमायनं सांगितलंय ना? मग गेलं पाहिजे! बाया निघाल्या, म्हणून मागोमाग बाप्येहि निघाले !

आमच्या घराशीं येऊन सगुणीनं हांकारलंय,

“ब्हयनीबाय !”

तो घोळका बघितला, नि कसं भरून आलं! कांहीं न बोलतां मुकाट्यानं कुदळी घेऊन चालायला लागल्यें. तशीं हे डोळे विस्फारून म्हणाले,

“निघालीस कुठं? नि हीं सगळीं कां जमल्येंत?”

सासूजाई म्हणाल्या,

“म्हादेवा, हिकडे ये. मी सांगल्यें. ती चालल्ये बांध तोडायला. आतां तुला कांहीं असेल थोडीशी, तर जा तिच्यामागं !”

गणूभावर्जीनीं हें ऐकलीं, तसे घराची बंदूक काढली नि माझ्यामागं धावले. हां हां म्हणतां ही गर्दी वाढली. मी पुढं, माझ्यामागं फटाफटा फुटाणे फोडीत सगुणा. तिच्यामागं गांवकरी.

ओणीकरांनीं हा सगळा गळगा बांधावर येतांना पाहिला. नबीला बातमी गेली.

आमचा बांध खालीं टाकून मी आसरांच्या खडकावर चढल्यें, नि शिमिटच्या बांधावर कुदळ घातली. तशीं भराभर कुदळी पडायला लागल्या. बघतां बघतां पडघवलीकडली बांधाची भिंत ढासळली, नि बदाबदा पाण्याचा धोदाणा वहा यला लागला !

थोडक्याच वेळांत नबी बंदूक सरसावून धावत आला, नि त्याच्या पाठोपाठ हैदरचिच्या. नबी म्हणे,

“माजा बांध तोरला ! गोली घालून फुंकून टाकतो !”

हैदरचिच्या पुढं धावला. म्हणाला,

“कुनीं घातली पैली कुदल ?”

मी पुढं होऊन म्हणाल्यें,

“मीं घातली !”

दादीत हात घालीत हैदरचिच्या म्हणाला,

“सूनबाय—तू?”

“हो!”

“तोबा तोबा ! थू पडगवलीकरांनो ! आखरी माजी सूनबाय आली, तवां काम झालां !”

त्याच्या पाठोपाठ होता नन्नी. बंदूक ताणीत म्हणला,

“कोन ? कोन साला—”

म्हातारा किंचाळला,

“नन्नी !”

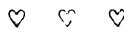
पण नन्नी कांहीं ऐकेना. त्यानं बंदुकींत काडतूस घातलं. हिकडे गणू-भावजीहि बंदूक उचलीत म्हणाले,

“साल्या, तू बंदूक उचल ! कीं टोकलाच तुला !”

हैदरचिच्याला काय वाटलं कोण जाणे, ताडकन् मागं वळला. नन्नीच्या खणखणीत तोंडांत सणकावलीन् ! थेट इथपर्यंत आवाज आला. नन्नीच्या हानून बंदूक गळून पडली. म्हातारा कडाडला,

“हरामजादा ! साल्याला वाटतांय का हप्रीकेहून पैसा आनला, त जन्नत मिलला ! गांवकऱ्यांशीं कसा बर्ताव करायचा समजत न्हाय ! नि माज्या सूनबायला मारायला चालला ! चाल घरीं ! चाल, न्हाय तर आनीक एक घेतांय !”

नन्नी झोकांड्या खात घरीं परतला.

दोन महिन्यांनीं गुजाभावजी घाईघाईनं पहाटेस आले, नि म्हणतात कसे,

“वहिनी—”

मी मागल्या दारीं सडा घालीत होत्यें. तिथं येऊन म्हणाले,

“म्हादेव कुठाय ?”

“बागेंत आहेत.”

आन्ना माझ्या पायांत घोटाळत होता. त्याला गुजाभावजी म्हणाले,

“आन्ना, जा पळ—बापसाला बोलाव तुझ्या.”

“कां हो ? कांहीं झालं का काय ?”

“म्हादेवाला येऊं दे. मग सांगतो.”

हे, गणूभावजी, सासूबाई—सगळीं आलीं. गुजाभावजी घडवंचीवर बसत म्हणाले,

“काकू, मला सामक्षा घडली!”

“कुणाची?”

“गिरोबाची!”

“खरं काय? बाई माझी ती!”

“काय झालं रे गुजा?”

“रात्री कुस्त्या झाल्या, नि पोरं जेवून आलीं घरोघरून. थोडा वेळ भजन केलं, नि झोपलों सगळे. त पहाटेस असा तेजस्वी पुरुष आला माझ्यासमोर. डोईवर भरजरी पगडी. अंगांत बाराबंदी. असा सताठ हात उंच—”

“बाई माझ्या!”

“म्हणे, मी गिरोबा.”

“खरं का काय?”

“मी हात जोडून म्हटलं, बाबा रे, कां आलाहेस? त म्हणे, माझ्याबरोबर चल. निघालों. गिरोबा पुढं नि मी मागं. पहातां तों व्यंक्याच्या दाराशीं आम्ही दोघे उभे! म्हटलं, हितं कां रे बाबा आणलंस म्हाऱ्याच्या घरीं? त डोळे वटारलेन्. मी गप्प झालों. थोड्या वेळानं व्यंक्यानं दार उघडलंन्. नि असा नुसता सापळा झालेला रंग्या—त्याला हात धरून बाहेर लोटलंन्!”

“मेल्या!”

“रंग्याच्या पाठीवर होते माराचे वळ!”

“बरं नाहीं व्हायचं रेऽ तुझं!”

“त्याला बाहेर आणलंन् व्यंक्यानं, नि खुंटाला बांधून घातलंन्. कुठ्याला बांधतात तसा. रंग्या दीनवाणा त्याच्याकडे पहात होता!”

“मग?”

“गिरोबानं त्याच्याकडे बोट दाखवलंन् नि मला म्हणाला, तूं इथं असतांनां हें होऊं देतोस?”

“म्हणतोस काय गुजा!”

“त मी म्हणालों, काय करूं? त म्हणाला, तुझ्या घरीं घेऊन जा!”

“मग?”

“मग काय? धसक्यानं जागा झालों, तो आपला तालमीत झोपलों! काकू,

आतां सांग. काय करूं ?”

“घेऊन ये बाबा त्याला !”

हे घाईघाईनं म्हणाले,

“गुजा, अशा द्रिष्टांताच्या मागं लागून तूं कांहीं गांवांत भांडणं पिकवूं नकोस बाबा !”

आबाला मागं सारीत मी म्हणाल्यें,

“मग काय रंगूभावजींना मरूं द्यायचं ?”

“तूं तरी अशी आहेस ! मरायला काय झालं त्याला ?”

“नाहीं तर काय ? एवढी गिन्होवानं सामक्षा दिली—”

सासूबाई म्हणाल्या,

“गुजा, माझं ऐक तूं. आपला जा, नि गोडीगुलाबीनं पोराला सोडवून घेऊन ये. हितं आमच्या घरीं कां आणीनास ?”

“हितं कशाला आणखी आई ?”

“आणा हो गुजाभावजी तुम्ही ! मीं कुशाच्यांना वचन दिलंय—”

“पुरे झालं तुझं वचन. घरचीं खरकटीं नीट होईनात धुवून—”

“आण तूं गुजा !”

“आत्तां जाऊं ?”

“जा.”

“मरा ! काय वाटेल तें करा !”

गुजाभावजी उठले. हातांत एक सोडगं घेतलं. म्हणाले,

“वेळ पडली त असूं दे.”

सासूबाई ओरडल्या,

“मारामारी नको करूं रे !”

“नाय—सद्गुरुरायांनीं शपथ घातल्यै !”

“गणूला देऊं का काय बरोबर ?”

“नको.”

जोशी पातेरी गोळा करीत होता वाटेंत. तो म्हणे,

“गुजा खोत ! चाललेत कुठं ?”

“दिसेलच की थोड्या वेळानं.”

ते असे कुशाच्याच्या घराची कुपाटी ओलांडून पुढं सरतात, तों त्यांना

आरडा ऐकूं यायला लागला रंग्याचा—

“आयो ग! ए आई ग! हा वघ मला मारतायू ग!”

त्याबरोबरच वास्याचा, व्यंकूभावजींच्या भावाचा आवाज—

“मग साल्या टोढोढो कोकलत कशाला होतास रात्रभर आयशीच्या नांवानं? खपली तुझी आईस ती! आतां कोकलशील? का देऊं पुनः तडाखा?”

हें ऐकलं मात्र, नि गुजाभावजी जे उसळले! तीनचार उड्यांत व्यंकूभावजींच्या शंगणांत पोंचले. पहातात तों खरंच! रंगूभावजी असे अंग चोरून मार चुकवायची धडपड करीत पडले होते जमिनीवर, नि त्यांच्यावर शिमटी उगारून उभा होता वास्या!

“वास्या, टाक शिमटी!”

गुजाभावजी गरजले, तशी शिमटी खाली टाकलीन्! रंग्यानं गुजाभावजींना पाह्यलंन्, तसा उठला, नी धावत त्यांच्याकडे आला. त्यांच्या गळ्यांत पडून म्हणे कसा,

“ए बुवा, हे मला आईकडे जाऊं देत नाहीत! बांधून ठेवतात! हें वघ!”

त्यानं कंवर दाखवलीन्. खरंच करकोचे पडले होते सुभाच्या दोरीचे! गुजाभावजी आरडले,

“व्यंक्या कुठाय?”

पंच्याला जानवं पुशीत नि गणपतीचं अथर्व म्हणत व्यंकूभावजी आले आंतून. म्हणाले,

“कां हो बुवा, आमच्या नांवानं कां सकाळींच शंख करतायू?”

गुजाभावजी तांबडेलाल झाले. पण कसं तरी सांभाळून म्हणाले,

“रांडेच्या, याला मारून का टाकणारैस?”

“ही बातमी कुणी दिली तुला?” व्यंकूभावजींनीं दात काढीत विचारलं.

रंग्याची कंवर उघडी करीत गुजाभावजी आरडले,

“हें काय आहे?”

“बरं मग? त्याची आईसमुद्धां त्याला कोंडून ठेवीत होती!”

“नि ही मारझोड?”

“त्याचं असं आहे, गुजा—तिनं आपला हा खुळा गोळा केलाहेन् माझ्या स्वाधीन. तेव्हां आतां हितं आमच्या घरीं जसा शिरस्ता असेल, तसं त्याला वागवलं जाईल. रात्रभर बोवा मारतो आयशीच्या नांवानं. मारली असेल एखादी चापट—”

“नाहीं हो बुवा ! हे मला—रोज मारतात—हे—वाश्या—केऱ्या—केऱ्या तर काठीनं मारतो त्या मोठ्या ! गालगुच्चे घेतात—चिमटे काढतात—डागसुद्धां दिला !”

रंग्यानं आपला हात दाखवलंन्. मग मात्र गुजाभावजी कर्कश स्वरांत ओरडले,

“साल्या ! इष्टे गडप केलीस प्रेताचा अंगठा घेऊन—”

“गुजा—कायद्यानं बोल !”

“रोज सकाळीं उगाळून गंध लावत जा तुझ्या कायद्याचं ! हरामखोरा, नि या विचाऱ्याचा जीव घ्यायच्या मागं अहांत ? दात पाडीन !”

“पाड बघू !” वाश्या पुढं येत म्हणाला, “पाडच तूं दात ! मग मी दाखवतांय तुला !”

रंग्याला बाजूला केलीं, नि गुजाभावजी धावले. एका धक्क्यांत वाश्यानं तीन कोलांट्या खाल्ल्यान्. मग काय आरडा ! गडी धावले. बायका आरडायला लागल्या.

पण व्यंकूभावजींनीं रंग ओळखलीं. त्यांनीं वाश्याला आंत लोटलीं, नि ते म्हणाले,

“गुजा, तूं मारामारी का करणारस ? मार ! मार मला ! नाहीं, तूं मार ! कोयती देऊं आणून ? तूं गुरुचा मंत्र घेतलास. तुझ्या हातून मेलों, तर पुण्य तरी लागेल—”

“मग तो कशाला आला समोर ?”

“तुला म्हणायचांय काय ?”

“मी रंग्याला नेणार !”

“नेणार ? पहा बरं ! हितं त्याची खायची प्यायची सगळी वेवस्था होत्येय—”

“तिथंहि होईल. मी कांहीं उपाशी रहात नाहीं.”

“बघ बुवा तुझं तूं ! न्हाऊं दे ना हितं. कशाला रिक्कामी पिडा गळ्यांत बांधून घेताहेस ?”

“नाहीं. मी नेणार !”

“पहा बरं ! नाहीं तर म सांगशील गांवांत, कीं व्यंकू नकोसुद्धां म्हणाला नाहीं !”

“कांहीं नाहीं सांगायचा.”

“बडरं ! केऱ्या, निठवंभर मीठ, चार पायली भात, दोन पंचे, असं

देस काढून—नि कोणा तरी गड्याच्या टकल्यावर देऊन जाऊं दे त्याला गुजाबुवाचरोवर !”

“सुरांवा घाल तुझ्या चार पायली भाताचा !” गुजाभावजी रंग्याला हात धरून बाहेर काढीत कडकडले.

“इच्छा तुझी. खबर देत जा रे ! नाहीं तर रंग्या खपला अशीच बातमी यायची एकदम !”

“लकडं मागायला तुझ्याकडे नाहीं यायचा मी !”

रंग्याला सांभाळीत, हळूहळू गुजाभावजी आमच्या घराकडे निघाले. वाटेंत जो भेटे तो विचारी. भिक्कू सरमेळा डोईवरचा भारा काठीनं सांभाळीत म्हणाला,

“बुवा, रंगूला न्हेतांव व्हय ? न्ह्या न्ह्या ! लई मारीत थंय खोत !”

“तुला कसं कळलं ?”

“अवो, समजायचां काय त्यांत ? रातदीस इवलनां नि रडनां चालल्यां होतां रंगू किल्लेदाराचां. आमच्या कानावर यायचां. रंगू किल्लेदार, जा हो !”

आम्ही वाटच पहात होतां. रंग्याला मीं आज किती तरी दिवसांनीं पाह्यलं. केस वाढलेले, लाळ गळून ओठ नि छाती वरवटलेली. नखांत माती जाऊन तीं काळीं झालेलीं. कशीवशी लंगोटी. हाडांचा सांपळा नि पाठीवर माराच्या खुणा !

आई ग ! मला तर पहावेना. टचकन् डोळ्यांत पाणी आलं माझ्या. तशीच घरांत गेल्यें. आंधोळीच्या चुलीखालीं मूठभर पातेरी लोटली, नि तेलची बुरकुली घेऊन गुजाभावजींना हाक घातली,

“भावजी, हिकडं आंत आणा त्यांना.”

त्यांनीं रंगूभावजींना आंत आणलीं. पाटावर बसवून मी सगळ्या अंगाला तेल लावायला लागल्यें. ते माझ्याकडे पाहून म्हणतात,

“आई !”

डोळ्यांतलं पाणी पुशीत मी म्हणाल्यें,

“आई ती तिकडे. मी वहिनी !”

“वहिनी !”

मी आपली घसाघसा पाठ घासायला लागल्यें. तशीं ते ओरडले,

“ओय् ! दुखतांय ! आयो ग !”

मीं म्हटलं,

“दुखतंय ना ? हळू चोळत्यें हो मी.”

तेल लावल्यावर मी, गणूभावजी नि गुजाभावजी, तिघांनीं चांगल्या कडकडीत पाण्यानं आंघोळ घातली. तांबरीं सासूवाईंनीं गुरगुथ्या भात शिजवला होता.

ताटलींत भात, मेतकूट, तूप असं वाडून ती त्यांच्यासमोर ठेवली. तशीं डोळ्यांतून पाणी वहात ते सासूवाईंकडे पहात पुटपुटले,

“आई ग !”

“जेव घरं बाल, जेव.”

जेवण झालं, नि मग घोंगडी हांतरून त्यांना शोपवलं. कशी छान शोप लागली.

त्यांना घरीं आणलं खरं. पण तें कांहीं ह्यांना आवडलं नाहीं. म्हणाले,

“गुजा, तूं याला आणलंस हें कांहीं घरं केलं नाहींस.”

“कां रे ?”

“अरे, जिकडचा खाव तिकडे बसला तर चांगला दिसतो. तो व्यंकू नि रंग्या. काय हवा तो गोंधळ घालूं घायचा होतास.”

“म्हाया, तूं माणूस आहेस का कोण ? लेको, रोज बडवीत होते तिघेहि आळीपाळीनं !”

“असे कितीकच मार खाताहेत रोज. कुळवाड्यांच्यांत जाऊन बघ. रोज रात्रीं रांडेच्या कुळवाडणी कोकलत असतात, जीव घायच्या धमक्या देत असतात, पण दुसऱ्या दिवशीं नवऱ्यांना मिळ्या मारतात. त सगळ्या जगाचीं का भांडणं विकत घेणारैस तूं ?”

“मग म्हणणं काय आहे तुझं ?”

“दुसरं कांहीं नाहीं. हें खेकटं आणलांस तूं, आपलं तुझ्या घरीं घेऊन जा ! व्यंक्याचं नि माझं वाकडं घायला नको तेवढ्यावरून.”

“असं म्हण कीं तूं भितोहेस व्यंक्याला.”

“भितायू कशानीं ? पण नकोच तें !”

“बराय ! मी तरी येत जाऊं का नको ? हो, तें सांगून टाक. नाहीं तर—”

“गुजा, मी चालता होईन हो घरांतून ! तुला कधीं म्हटलं रे मीं ?”

“आपलं विचारून घेतलं !”

रंगूभावजी उठले, तशीं त्यांना हाताला धरून गुजाभावजी घरीं निघाले.
प. १२

एकदां अगदीं खूप वाटलं, सांगावं, यांचं घर आहे, तसं माझंहि आहे. राहूं दे माझ्या घरीं. पण—

ॐ ॐ ॐ

व्यंकूभावजींनीं कुशाच्याची बाग गिळली खरी, पण ती कांहीं अंगीं लागली नाहीं !

त्या वर्षीं सुपारीवर असा रोग पडला ! खुद्द व्यंकूभावजींच्या हितं दीड खंडी सुपारी व्हायची, ती कांहीं शेरभरसुद्धां झाली नाहीं.

मुसुनमानांनीं बांध फोडला तेव्हांपासून पन्हाला पुरेसं पाणी ये ना. पाटाचं पाणीहि उणावलं. तशीं मग गांवकऱ्यांनीं पैसे मिळवायची आणखीन् एक युगत शोधून काढली.

झाडं तोडून कोळसा पाडायचा. तो होडींतून चिपळुणास नि दाभोळेस नेऊन विकायचा. कुणी एक जण कुणीकडून शिकून आला कोण जाणे. त्यानं सुरुवात केली, नि मग सगळ्या गांवानं त्याच्यामागं धाव घेतली. सगळं रान भराभरा तुटायला लागलं. मेल्यांना असं कळेना, कीं जमिनीचा ओलावा कमी होतोय झाडी तोडल्यानं.

खलाटींत नांगर चालले होते. हे तिकडे जायच्या तयारींत होते. तेवढ्यांत व्यंकूभावजी आले, नि म्हणाले,

“म्हादेवा, व्यापार करायचा का ? बघ, लाखाचा धनी होशील !”

“एकदम लाखाचा ?”

“हो.”

“कसला व्यापार ?”

“हें बघ, सड्यावर बरंचसं रान तुझं आहे. पलीकडे आंधळ्या भिव्याचा पट्टा आहे भला मोठा. दोन्ही रानांत साग, ऐन, आंबा, किंजळ, बराच झाड-झाडोरा आहे. कोळश्याच्या भट्ट्या लावायच्या. तूं नुसतं हो म्हण. बाकी सगळं मी करतो. निम्मा निम्मा वांटा. आहे कबूल ?”

आत्रा माझ्याकडे आला, नि माझ्या कानांत म्हणाला,

“आई, व्यंक्याकाका आलाय !”

मी कान देऊन उभी राहिल्यें. हे म्हणाले,

“पण भिऊआत्रा ऐकेल ?”

“न ऐकायला काय झालं ? पैसे मिळतील बसल्या बसल्या.”

“पण आमच्या रानांत आंबा भारी रे !”

“असेना कां ! कलमं त नाहीत ना ? नी आज कोळशाला भाव आहे !”

मी पटकन् पुढं झाल्यें. म्हणाल्यें,

“भावजी, आमचं रान नाही तोडायचं.”

“कां गो ?” यांनीं विचारलीं.

“नाही तोडायचं. जमिनीची ओल कमी होत्ये.”

“हें कुणीं सांगितलं तुला ? नि या वेव्हारांत बायकांना काय कळतंय ? व्यंकू, तूं तोड रे !”

क्षणभर उभी राहिलें. मग कुठून जोर आला कोण जाणे. आपली बोलून गेल्यें,

“बायकांनीं फारसा वाद घालूं नये म्हणतात. मलाहि नाही घालायचा. एकच सांगल्यें. व्यंकूभावजी, तुमचे कुऱ्हाड्ये गडी झाडं तोडायला आले आमचीं, त त्यांना पहिला घाव माझ्यावर घालावा लागेल. मी नि आंबा दोघं झाडाला धरून उभी राहूं !”

एवढं बोलल्यें नि आंत निघून गेल्यें ! हे श्वास सोडून म्हणाले,

“आई गेली, तेव्हांपासून ही भारी बोलायला लागल्ये !”

“मग ?”

“मग काय ? शोभा का करून घ्यायच्यै ? तूं आमचं नाही असं समज. भिऊआंबा देतोसा बघ.”

भिऊआंबाकडे काय बोलणीं झालीं देव जाणे. दुसऱ्या दिवसापासून त्यांची झाडी तुटायला सुरुवात झाली. गडी तरी कुठं मिळताहेत पुरेसे !

करंवेल्याचा मेव्हणा होता मुंघैस. त्याच्या लागायगानं नाही तरी दहावीस माणूस मुंदईला गेलं. तिथं रोकडा दाम मिळें. हितं काय मिळतंय ? घाम फुटेस्तोवेरीं खपावं, तेव्हां कुठं मीठभाताची सोय व्हायची. मुंघैत आपली मजा. हंतरायला नको, पांघरायला नको. कुठंहि फुटपाथावर अंग टाकलं ! दहा घरचीं भांडीं घासलीं, धुणीं धुतलीं, कीं टिबल्यावावल्या करायला मोकळे. भांडीं घासणं परवडे मेल्यांना ! हितं शेतांत कष्ट करणं नाय परवडे ! उठतोय तो मुंघैला पळतोय.

त गडीहि धडपणीं मिळेनात, तरी रान तुटायला लागलं. भिऊआंबाकडली आवकजावक वाढली : : : : : .

एकदां मास्तीला निघाली होती शारदा संध्याकाळची. केसांत आपली

शेवंतीची भरदार वेणी ! शेवंतीचीं फुलं दाभोळेस मिळायचीं. आमच्या हितं काहीं कुठं व्हायचीं नाहीत.

आमच्या घरासमोरून चालली, तशीं मीं विचारलं,

“वेणी ग कुठून आणलीस ?”

लाजली नि म्हणाली,

“दाभोळेहून.”

“गडी का गेल्या ?”

“नाहीं. मला फुलं आवडतात ना, म्हणून आणलीं. मी नको म्हणत होतं तरी ऐकलीं नाहीं.”

“कुणीं आणलीं ?”

“व्यंकूभावजींनीं.”

एकदम धस्स झालं माझ्या छातींत. हें काहीं वरं नाहीं. हिला मेलीला कसं कळत नाहीं ? व्यंकूभावजी चांगला का माणूस ?

दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं मला राहवेना. आवा गेल्या शाळेंत. उठल्यें नि भिऊआवाकडं गेल्यें. शारदा बसली होती पावटे निवडीत.

“या.”

“असूं दे. बसल्यें तुला मदत करायला. गेल्या सालचे ना ग ?”

“होऽ ! बरा झाला पावटा गेल्या सालीं.”

“भिऊआवा कुठारत ?”

“धाकू घेऊन गेलाय त्यांना बंदरावर. सपरी बांधायच्यैय ना ? त कौलं घ्यायला गेलेत.”

थोडा वेळ काचकुच करून शेवटीं धीर केल्याच बोलायचा.

“शारदे, बाई एक सांगणाराए तुला. राग काहीं येऊं देऊं नकोस.”

“इश ! रागवायचं काय त्यांत ? तुम्ही हिताचंच सांगाल.”

“अगो, तूं नि मी बरोबरीच्या. म्हणायचीस कीं आम्हांला का कळत नाहीं का ?”

“नाहीं म्हणायची. तुम्ही बोला.”

“बाई, तूं वेण्या काहीं घेत जाऊं नकोस ! तो माणूस चांगला नाहीं !”

शारदा एकदम कोमेजली. तरी मी बोलतच राहिल्यें.

“आतां तुमच्या घरीं वारंवार येतो जातो. ये बाबा म्हणावं. पण आपला संबंध

अगदीं कमी ठेवावा. जितक्यास तितकं. काय समजलीस ?”

बराच वेळ मान खालीं घालून वाल निवडीत राहिली शारदा. नि मग एकदम माझ्याकडे पाहून म्हणत्ये,

“बाई, खोटं वाटेल तुम्हांला—”

“अगो, खोटं कसं वाटेल ?”

“मी अगदीं कमी बोलल्यें त्यांच्याशीं. मला का समजत का नाहीं ? पण तेच सारखे सारखे येतात. नेमके हे घरीं नसतील अशा वेळीं येतात. हे आहेत का म्हणून विचारतात. पाणी मागतात प्यायला. म्हणतात, वहिनी तुझ्या केसांसारखे केस सगळ्या पडघवलींत कुणाचे नाहीत !”

“असंच गड बाई ! असंच !”

“नि काल आपले वेण्या घेऊन आले. म्हणाले, तुझ्या केसांत छान दिसतील म्हणून आणल्येत !”

“भिरकावून द्यायच्यास—”

“मीं नकोच म्हटलं. पण सुद्धान ठेवून गेले हितं. म्हणाले, आमच्या घरीं तरी कोण आहे घालायला ?”

“मेल्यांनो ! वासूच्या नि केरूच्या बायका नाहीत वाटतं ?”

“वाळून जायला लागल्या. मीं घातली संध्याकाळीं एक. म्हटलं, फुकटच जायची !”

“पहा बाई तुझं तूं ! हें काहीं बरं नाहीं !”

टचकन् शारदेच्या डोळ्यांत पाणी आलं. पुशीत म्हणाली,

“आमचंच नशीव फुटकं ! नवरा आंधळा, म्हणून कुणीहि कांहींहि बोलावं !”

“कांहीं का बोलल्यें, शारदे ? पहा बाई—”

“नाहीं हो बाई ! तुम्हांला नाहीं म्हणत मी. जगाचं सांगल्यें. एकादवेळीं वाटतं, कीं जीव द्यावा !”

कुणीकडचं कुणीकडे गेलं. तशीं मग तिला कशीवशी गप केली नि परतल्यें घरीं.

संध्याकाळीं आवा गेलता गुजाभावजींकडे. तो नाचतच परतला. म्हणे कसा

“आई गो ! किलेदार डोचक्यावर हिरवा पाला बांधून बसलाय्.”

“मेल्यांनो ! कसला रे तो ?”

“मी विचारलं गुजाकाकांना. तशीं म्हणाले, ब्राह्मीचा पाला वाटून बांधलाय्.”

“सगळ्या डोक्यावर का ?”

“हो ना ! डोचकं तासलंय्, नि त्यावर थापलाय् चहूंकडून पाला !”

“गुजाभावजींचं काम तरी असलं काहीं तरी अधोचर असायचं. रंगूभावजी काय करीत होते ?”

“म्हणजे किल्लेदार ना ?”

“हो. अरे काका तुझे ते !”

“हसत होते.”

“गुजाभावजी काय म्हणाले ?”

“येतों म्हणाले.”

गुजाभावजी आले. मी देवापाशीं निरांजन लावीत होत्यों. सासूवाई गेल्या-पासनें संध्याकाळची पूजा बंदच झाल्ती. गणूभावजी दुपारीं कसेवसे देव पाण्यांतून खंगाळून काढायचे. आवा मात्र लवकर मुंज करण्याच्या लोभानं रामरक्षा म्हणत असे. त्याला मधून-मधून चुकायचा तिथं सांगत होत्यों मी.

“कशाला बोलावलं होतंस वहिनी ? नि हे दोघे कुटाएत ?”

“ते आले नाहीत अजून सड्यावरनं. बसा भावजी त्या पाटावर.”

“काय बातमी आहे ?”

सगळं ऐकलं तशीं म्हणाले,

“हा शिंचा सगळा गांव नासवणार !”

“मग आतां ?”

“आतां काय ! होईल तितकं सांभाळीत राह्यचं. नि गांव उडीच घालतो म्हणाला, तर वरून धोंडा टाकायचा !”

“तुम्ही नाहीं काहीं कराच्येत ?”

“सद्गुरु ! सद्गुरु !”

रंगूभावजींना आणलीं त्या दिवशीं तिथं राग आला, म्हणून दोन दिवस उपास केला म्हणे गुजाभावजींनीं, असे गुजाभावजी ! थोड्या वेळानं मींच म्हटलं,

“नि आज रंगूभावजींच्या डोक्यावर ब्राह्मीपाला कशाला थापला होतात ?”

“अगो, त्याच्यावर प्रयोग सुरू केलेत !”

“काहींच्या बाहीं करून बसाल—”

“कांहींच्या बाहीं कसा करीन? मला का तेवढाहि का समजत नाही?”

“मी म्हटले का तसं?”

“नाहीं म्हटलंस. पण उपेग दिसायला लागलाय हो!”

“कसले प्रयोग करतांय?”

“म्हशीचं दूध निघतंय दुवक्त अडीचतीनेक शेर. खूप दूधदर्ही खायला घालतांय त्याला.”

“पचते का?”

“न पचे त काय! शिवाय रोज रात्री अशा चार बोटांच्या दोन चिमट्या त्रिफळा घालतो खायला.”

“त्रिफळा? तो कशाला? बुळकुंड नाही का लागायची?”

“लागल्यैय! काळं, हिरवं, खडे! सगळं अंगण भरून ठेवतोय. एकदां तर तालमीतली मातीच खराब केलीन्.”

“मारीत बिरित नाही ना?”

“मारून काय उपेग? अन् संध्याकाळीं टोपलीभर ब्राह्मीचा पाला वाटतो, नि देतो टकल्यावर थापून. रात्रीं बांधून टाकतो टकलं फडक्यानं.”

“कांहीं तरीच हो तुमचं भावजी! सदीं होईल अशानं.”

“होऊं दे. शरीरांतल्या पंचधातू धुवून जाऊं देत एकदां.”

“ओळखायला लागला का माणसं?”

“ओळखीत होताच थोडथोडा. पण आतां माझ्याशिवाय राहीना झालाय. एकदां मी खाडीपलीकडे खापुर्लीस गेल्लों, त धुमाकूळ घातलंन्. पोराना आवरेना!”

“पोरं म्हजे कुळवाड्यांचींच ना?”

“हो. कां? नाकसं उडवलंस?”

“मी कशाला नाक उडवूं! तीं काय माणसं नाहीत? पण वाईटवकटं खातात—”

“ज्या दिवशीं खातात त्या दिवशीं भजनाला बसत नाहीत. मी सांगून ठेवलंय त्यांना.”

“मी म्हणत्यों गुजाभावजी, रंगूभावजी बरे झाले तर हो?”

“झाले तर? अगो होणारच तो! आसनं करायला बसवतांय. तो कांहीं अजून बसत नाही. पळतोय हिकडे तिकडे. पण थांब जराशी! गिरोबानं सामक्षा

दिल्यै ना ? त्यालाच घालतो साकडे !”

“म्हंजे ?”

“ऊं हूं ! आत्तां नाही सांगायचं.”

“कां हो ?”

“तूं आडमोडा घालशील.”

“मी कशाला घालूं आडमोडा ?”

“नाहीं. आत्तां नाहीच सांगत. नि एकदां जर का हा पोर ताळ्यावर आला, त मग व्यंक्याला उंडीचं तेल पाजून ओकायला लावतो इस्टेट !”

“देतील का ते ?”

“त्याचा बापूस दील !”

तेयक्यांत हे आले. ह्यांनीं बापूस तेवढा ऐक्यी. विचारलीं,

“कुणाचा बापूस गुजा ? काय चाललय तुम्हा वह्यनी-भावजींचं ?”

“काय नाय.”

“नाय कसं ? सांभाळा रे बाबांनो ! मला कांहीं तुमचं लक्षण धड दिसत नाही, काय समजलास गुजा ?”

“समजलों, समजलों ! काय रे, कुणाच्या डोसक्यांत धोंडा घातला ?”

“तुम्ही तोहि घालायला कमी करायचे नाहीत—”

“म्हाद्या !”

“आरडूं कांहीं नकोस. पण वाडवडिलांच्या वेळेपासून चालत आलय, तें नीटपणीं सांभाळल्यु आतांपर्यंत. आजवेरीं गांव नीट चाललाय—”

“काय नीट चाललाय रे ?—गांवाची पत्रास सांगताहेस तूं ! काय नीट चाललाय ?”

“काय वाकडे झालं सांग बघू !”

“सांगूं का ? मग कान वाकडा करून पळूं नकोस म्हंजे झालं !”

“सांग की !”

“आक्री कशानें मेली ? धर्मीच्या नवऱ्यानं कां तिला टाकलीन् ? रान कां टुटत चाललं ? गांवांत गडी कां मिळेना झाला ? पाणी कां कमी झालं ? सुपारीवर रोग कशानें पडायला लागला ? पाट कां आटायला लागला ?”

“कांहीं तरी उकरून काढताहेस गुजा तूं. तुझ्याशीं तंडायला मला नाही वेळ. आमचीं जेवणं व्हायच्यैत अजून. तुझं झालं का ? का नुसताच दुग्धाहार ? ऐकलंस

का गो, गुजाचं पान घे.”

“नको रे वा ! रंग्या तिकडं वाट पहात बसला असेल.”

गुजाभावजी गेले. पण माझ्या डोक्यांत मात्र वादळ सुरू झालं. रात्रीं झ्यांना म्हणाल्यें,

“म्हटलं, गुजाभावजी बोलले, तें खरं नव्हतं का ?”

“लक्षालीस तूं हि डोस्कं खायला ?”

“असे रागावतां कां हो ?”

“रागावूं नको त काय करूं ?”

“पण आपलं वडील घर. आपल्यावर नाही का याचा दोष येत ?”

“हें बघ, आपण आपल्या कुणाचं वाईट केलं का ?”

“नाहीं केलं. पण दुसऱ्यांना करूं दिलं तें ?”

“कुणाला ? आतां कां घोलत नाहीस ? व्यंकू तुमच्या डोळ्यांत सारखा सलत असतो. पण तो करतो किती तें दिसतंय का कुणाला ?”

“काय करतात ?”

“सांगूं ? मोज. सुपारी सगळ्या गांवाची एका मुठीनं विक्रीत होता तो !”

“गरीब बागकऱ्यांना फसवूनच ना ? हिरवीं पोफळं आहेत, तोंवेरींच सौदा करायचा, नि सगळं बागकऱ्याला करायला लावून शेवटीं काढ्यावर येऊन आपण उभं राह्यचं !”

“चालायचंच. एकदम उडी घालील तळाशीं, त्याला मोतीं तरी मिळतील, नाय तर चिखल तरी.”

“पण चिखल लागलेला कांहीं मीं पाहिला नाही व्यंकूभावजींच्या हाताला.”

“भाग्य त्याचं. कुरकुरून काय लाभ ? एक झालं. दुसरं, सगळ्या पंचक्रोशीं-तला कोळशाचा मक्तेदार आहे तो.”

“म्हजे घर मोडून गोठा केला, त्यांतलंच ना ?”

“तोंड दिलंय देवानं, बोला काय वाटेल तें !”

“वाटेल तें बरं बोलें ! सगळं रान बोडकं होत चाललंय.”

“कावळ्यांची दृष्टि आहे तुमची. खतं तेवढीं दिसतात !”

“खतंच का ? बरं, मी विचारल्यें, शारदेसाठीं अलीकडे व्यंकूभावजी वेण्य ! कां हो आणतात ?”

“तुला काय करायचांय ?”

“मला ? तुम्ही बसलांत डोळे झाकून. व्यंकूभावर्जीकडे हल्लीं कोणकोण जमतं नि काय काय करतात माहीत आहे का ?”

“कोण कोण जमतं ?”

“दत्तअण्णाचा हरी, फोजदार, गोपू जोशी, टोसर—असे सगळे जमतात. गांवभरच्या कुटाळक्या चालतात. नि अलीकडे भिऊआवांकडे हरीचंही येणंजाणं सुरू झालंय, वरं का !”

“राहूं दे ग—एक शब्द सांगूं नकोस मला ! झोपूं दे आतां.”

हे झोपले, नि थोड्याच वेळांत घोरायला लागले. एवढं घडतंय तरी झोप कशी येत्ये निचिंतपर्णीं कोण जाणे !

ॐ ॐ ॐ

म्हणाल्यें होतें तें खरं झालं ! वाईट तेवढं मेलं नेमकं खरं व्हायचं !

पंधरावीस दिवसांनीं पहात्यें तो पुनः शारदेच्या डोक्यांत फुलांचा गजरा—चांगला कलाबूत घातलेला ! आतां कसं सांगायचं या मेलीला ? मरत कां नाही ही एकदांची ?

बारापंधरा दिवसांनीं छानदार टोपपदरी लुगडं नेसून गेली मारुतीला. अगदीं कोरी घडी मोडली होतीन्. विचारलं,

“केव्हां ग घेतलंस लुगडं ?”

त म्हणे,

“घेतलंय !”

“केव्हां घेतलंस ?”

एक नाही नि दोन नाही !

दुसऱ्या दिवशीं कोष्टी आला लुगडीं घेऊन, नि त्यानं टोपपदरी पातळाचा बस्ता सोडीत सांगितलंन्,

“एक तरी घ्याच ह्यांतलं. तुमच्याच गांवांत घेतलीं यांतलीं दोन.”

“कुणीं घेतलीं ?”

“भिकूनानाकडे घेतलीं.”

“दोन्ही ?”

“नाहीं. एक घेतलं त्यांनीं, नि एक व्यंकटदादांनीं. घ्या ना !”

जवळीं तुझीं पातळं तीं ! असा संताप आला—म्हटलं,

“जा बाबा तूं. मला नाहीं घ्यायचीं लुगडीं.”

“कां हो बहिनी? दुसरीं, इंदुरी, बऱ्हाणपुरी—”

“तुझीं इंदुरी नकोत नि बऱ्हाणपुरी नकोत. तूं जा आज. माझं डोकं नाहीं ताळ्यावर!”

“हे दाभोजी वाण ठेवून घ्या चारसहा. खोतांना दाखवून पसंत पडेल तो ठेवा.”

“तूं जा!”

संध्याकाळीं गणूभावजींना म्हटलं,

“भावजी, एक पत्र लिहायचंयू.”

“कुणाला?”

“बनूवन्सना. त्यांना म्हणावं, काय वाटेल तें करून एकदां दोन दिवसांकरतां निघून या.”

“लिहितों.”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं अशीं आठदहा वाजतां आबा नि चारसहा पोरं सगळी दरी गर्जवीत आलीं. आबा टाळ्या पिटीत माझ्याकडे आला नि म्हणे,

“आई, तूं आधीं चल!”

“कुठें?”

“तूं चल!”

“अरे कुठें तें सांगशील कीं नाहीं?”

“तूं चल—लोणच्यांब्याखालीं!”

“कशाला रे!”

“गुजाकाकांनीं किल्लेदारकाकाला फाशीं दिलं!”

मेल्यांनो ! होणारे तरी काय काय ! तांदूळ ओयरीत होत्यें, ते तसे ठेवले नि धावत निघाल्यें. सगळा गांव धावत होता तिकडे. अगदीं म्हाताऱ्याकोताऱ्या-सुद्धां ! ठेचकाळत, धडपडत.

वाटेंत जो तो म्हणत होता,

“आपण लागला बुवाच्या नादीं, नि त्या पोराला दिलान् मैताडान फाशीं !”

“मीं हें भाकीत खूप अगोदर केल्लें महाराजा !”

“तूच कशाला ? मीसुद्धां म्हणालों होतों—असं कांहीं होणार नाहीं, तर नांव बदलून दीन !”

“यंकूखोताचां सगलां वागनां असांच अक्रीत !”

आंब्याशीं ही गर्दी जमली होती ! मेल्यांनो ! कुठून दुर्बुद्धि सुचली ही !
धावत गेल्यें, त्या सगळ्या पोरांना बाजूला केलं. नि पाहात्यें तों काय !
कर्म ग बाई !

फांदीला बांधल्यै दोरी. तिला बांधलैत रंगूभावजींचे पाय. नि उलटं डोक्यावर
उभं केलंय ! रंगूभावजी तांबडेलाल झालेत, नि खदखदा हसताहेत. गुजाभावजी
शेजारीं बसलेले.

“ये वहिनी !”

“काय हो हें भावजी ?”

“हें शीर्पासन.”

“नि तें कशाला ?”

“गिरोवाला साकडं घातलंय. हा धड शीर्पासन करीना, म्हणून पाय
वर बांधलेत.”

माझ्यामागं आत्रा होता. त्याच्या पाठींत धपाटा घालीत मीं विचारलं,

“तू काय सांगत आलास रे ?”

“मला काय माहीत ? पोरं म्हणालीं, मी म्हणालों !”

“पुरे झालं कीं भावजी आतां !”

“हो ! झालंच. पांच मिण्टांनीं सोडतो.”

“... पांच मिण्टे ! सोडा आतां. तोंड पहा कसं झालंय लालभडक !”

“बरं. आज पहिला दिवस आहे. पुरे करतो.”

सोडलीं त्यांनीं रंगूभावजींना, नीं थोडा वेळ टाळू चोळली.

“आमच्या हितं चला. थंडसं ताक देत्यें.”

“तुझ्या हितं ? ऊंहूं !”

“कां हो ?”

“म्हाद्यानं नाहीं म्हटलंय ! रंग्या बरा झाल्यावर आणीन तुझ्या घरीं !”

नि मग रोज सकाळीं आपलीं हीं शीरशासनं सुरू !

चारसहा दिवसांनीं बनूवन्संच पत्र आलं. लिहिलं होतं,

“तू बोलावलेस. मलाहि यावंसं वाटतंय. पण सासूबाईंचे पाय धरलेत. नि
धाकटीला झालाय डांग्या खोकला. त्यामुळं येतां येत नाहीं. पण दोनतीन
महिन्यांनीं यीन म्हणत्यें.”

करायची काय दोनतीन महिन्यांनीं येऊन ? ब्राह्मणवाड्याला लागल्यै आग.

तोवेरीं जळूनसुद्धां जाईल !

शारदा माझ्याशीं बोलेनाशी झाली. नि रोज मेली नवी वेणी, नि नवीं लुगडीं ! शेवटीं एक दिवस मी कोडग्यासारखी उठल्यें, नि तिच्या घरीं गेल्यें. तों आपला हरी तिथें बसलेला ! बायकोला दिलीन् मेल्यानं माहेरीं धाडून नि हितं लोकांचीं घरं चुडीनं पेटवीत बसलाय्. मला पाहिलंन् तसा पटकन् उठून चालता झाला. मिऊआवा घरीं नव्हतेच. शारदा ओटीवर बसली होती. मी आलेली पाहिलंन् तिनं. पण या, बसा कांहीं म्हणाली नाहीं !

शेवटीं निलाजग्यासारखी मीच बसल्यें खालीं, नि म्हटलं,

“ शारदे ! ”

“ काय ? ”

“ बाई काय मांडलं आहेस तूं ? ”

ओठ चावलेन् नि म्हणत्ये कशी,

“ तुम्हांला नाहीं पाहावत ? मत्सर वाटतो वाटतं माझा ? ”

“ शारदे ! ”

“ आरड्डं कांहीं नका ! आल्याच अहांत, त बसा थोडा वेळ. कुंकूं लावत्यें नि जा आपल्या घरीं. मला उपदेश कांहीं करूं नका. मला बरं दिसतंय तशी वागत्येंय मी ! ”

“ असं नको ग करूंस शारदे ! तुझ्या माहेरच्यांना काय वाटेल— ”

“ माहेरच्यांना ? आंधळ्याच्या गळ्यांत बांधतांना माहेरच्यांना कांहीं नाहीं वाटलं ? सगळा गांव म्हणतोय, शारदा एखाद्या राजाची राणी झाली असती म्हणून. काय उपेग आहे या रूपाचा ? जन्मभर आंधळ्यालाच मिळ्या मारीत बसायचं ना ? मुळींच नाहीं बसायची ! माझ्याजवळ आहे रूप. त्यावर भुलून माणसं घिरच्या घालतात. मीहि त्यांच्याशीं गंमत करत्यें. तुम्हांला नसेल पाहावत तर डोळे मिटून घ्या. नि पुनः उपदेश करायला येऊं नका ! ”

खेटर मारल्यासारखी एवढंसं तोंड घेऊन घरीं आल्यें. भावजी होते घरीं, ते म्हणाले,

“ कां गो वहिनी—काय झालं ? ”

“ भावजी, जरा गुजाभावजींना बोलावतां का ? ”

“ आत्तां बोलावूं ? ”

“ हो. ”

थोड्या वेळानं गुजाभावजी आले. डोळे पुशीत त्यांना सगळं सांगितलं.

“सद्गुरु! सद्गुरु!”

“मग आतां?”

उठले नि सरळ भिऊआवाकडे गेले. त्याला घेतलीं, नि पन्हावर गेले. तिथं त्याला काय सांगितलीं, तें देव जाणे. त्या रात्रीं दहाच्या सुमारास शारदेच्या किंकाळ्यांनीं सगळी पाखाडी गाजली! म्हटलं, का जनावर चावलं! धावन गेल्यें. पहात्यें तों हरीनं भिऊआवाच्या हातांतली काठी धरल्यै, नि शारदेच्या कपाळांतनं भळाभळा रक्त वहातंय्!

आमची एवढ्यांची चाहूल लागूनहि भिऊआवा शब्द कांहीं बोलला नाहीं. त्यानं ओठ दातांखालीं गच्च दाबून धरला.

ह्यांनीं त्याला धरलीं नि समजावीत हंतरुणावर नेऊन झोपवलीं. शारदेच्या कपाळाला पट्टी बांधली, नि आम्ही जायला लागलों, तशीं माझा हात धरून ती म्हणाली,

“बाई!”

“काय?”

“मी तुमच्या घरीं येत्यें!”

हो म्हणाल्यें असल्यें तर? पण नेमका त्याच वेळीं कसा माझ्या जिभेवर कली उभा राखला तो. मघांचा राग अजून गेला नव्हता. तिचा हात सोडवीत म्हणाल्यें,

“नको शारदे! तुमचीं तुम्ही काय वाटेल तें करा!”

घरीं परतल्यें. रात्रभर कांहीं झोप आली नाहीं.

अन् सकाळीं ऐकलं कीं भिऊआवानं बावेंत जीव दिला!

गणूभावजींना बरेच दिवसांमागून मुली सांगून येत, पण त्यांनीं पहिल्या-पासूनच सांगितलं,

“मला लग्न करून दुसऱ्याची पोर फसवायची नाहीं!”

कारण होतं त्याचं एक. त्यांच्या छातीवर इवला पैएवढा पांढरा डाग होता. तो वाढत चालला होता. आमच्या सत्रंध घराण्यांत कुठं हें असलं नव्हतं. बिचाऱ्या गणूभावजींच्याच नशिबी कुठून उमटलं, कोण जाणे!

अगदी पाटाच्या पाण्यासारखा स्वभाव. म्हणाल त्याला हो म्हणायचे. सांगाल तें करायचे. पण ह्यांचेच भाऊ ! अंगांत धमक नाही.

आवाच्या मुंजीच्या वेळी त्यांना एक मुलगी सांगून आली. एक पाय जरा आवूड होता. मुलीच्या बापाला भावजींच्या पांढऱ्या डागाचं माहीत होतं. तो म्हणाला,

“असेना कां ! मला चालेल. माझी मुलगी तरी कुठं निर्व्यग आहे ? चांगल्या बरी पडत्येयू, डागानं कांहीं बिघडत नाही. तो कांहीं बापाचा पोरंत उमटत नाही.”

पण भावजी तयार होईनात. मग हे म्हणाले,

“मग जन्मभर तूं असाच का शुक्रदेव रहाणारैस ?”

“हो.”

“जेवायला कोण घालील ?”

“वहिनी घालील. आईसारखी ती.”

“घालीन हो भावजी ! पण मी जन्मभर का पुराच्येयू ?”

“पुरशील तितके दिवस पुरशील. तुझ्यामागं गुजाचा शिष्य होऊन जाईन.”

“नाय रे बाबा ! अशी चेष्टा करूं नका त्याची. तो अघोचर आहे खरा.

पण गुजा तो गुजा. त्याचं दुसऱ्याला नाय जमायचं !”

“शेवटीं कळली ना गुजाभावजींची किंमत ?”

“अगो, मी का त्याला परसांतल्या भाजीवारी का विकत होतो ? तें असूं दे. गणू, तुला नाय ना लग्न करायचं ?”

“नाय.”

“मग तूं आपली इस्टेटींतली वांटणी तुझ्या नांवानं करून घे बाबा ! माझ्यामागं आवाची बुद्धि कशी फिरेल तें काय सांगतां येतंयू ?”

“दादा, मी घरांतून चालता होईन हां ! वांटणीचं नांव काढायचं नाय पुन्हां !”

“तरी तुझ्यासाठीं कांहीं तरी उद्योग पाहून देतो.”

त्या वर्षी कलमं अशीं आलीं कीं सांगतां पुरवत नाही. दरवर्षी ओणीचे मुसुनमान बारावर कलमं ध्यायचे, नि मुंबैला नेऊन विकायचे पाड. यंदा यांच्या डोक्यांत भरला छंद. व्यंकूभावजींना बोलावलीं, नि म्हणाले,

“व्यंकू, आपल्याला व्यापार करायचा.”

“कसला ?”

“आंब्यांचा.”

“वहिनीला विचारलंस का ?”

“तिला काय विचारायचाय ?”

“नाहीं तर मध्येच नको म्हणाच्ची !”

“नाय रे बा ! त कसं करायचं ?”

“कसं ?”

“हें बघ, गांवभरांत आपलें सगळ्यांचं मिळून नाहीं तरी पांचशें कलम आहे. दरवर्षी तें मुसुनमानांना विकतां आपण. रांडेच्यांनीं पाणी अडवलीं आमचं ! नाय द्यायचा आंबा त्यांना. यंदा आपण ठेवाच्चा मुंचैशीं वेव्हार.”

“कल्पना बरी आहे. पण सगळ्यांचीं कलमं मिळतील ना ?”

“न मिळायला काय झालं ? मुसुनमानांना देतात नि आपल्याला देणार नाहींत ?”

“हें बघ म्हाद्या, मानानं तूं मोटा. तूं सांगावंस नि मीं करावं. काय कराचूं तें सांग. पण सांभाळून हो ! नाहीं तर म्हणशील, कीं व्यंकून सांगितलं नाहीं अगोदर. मुसुनमान व्यापाऱ्यांशीं गाठ आहे !”

“असुं दे रे ! नि हें बघ, मी हें कां करतांय ?”

“कां ?”

“आमच्या गणूकाकाचा धंदा आहे हा.”

“म्हंजे ?”

“म्हंजे फायदा होईल तो सगळा त्याचा. त्यानं वाटेल तें करावं त्याचं.”

“बारं बारं ! मग सांगायचं ना सगळ्यांना ?”

“हो, तूं नि मी निम्मे निम्मे.”

“ठीक.”

एक हरी वगळला, त सगळ्यांचीं कलमं मिळालीं. हरी मात्र म्हणाला,

“मुसुनमानाला दीन. म्हाराला दीन. माझीं मी पेटवीन कलमां ! पण तुम्हांला द्यायचा नाय !”

“पेटवा !”

नुसतीं आमचींच कलमं नव्हतीं. कुळवाड्यांचींहि होती शेंदीडशें. यांनीं जाऊन सांगितलीं, त म्हणाले,

“खोतांनो ! तुमापरीस का ओनीचा म्हम्मद जवलचा हाय आमाला ? पर तो रकम अदुगर घेत होता—”

“मी दीन की ! अजिवात कळ निघत नसेल, तर मीहि दीन हो पैसे !”

झालं. मुसुनमान सगळ्या गांवांत खेपा घालून गेले. हरीचीं कलमं तेवढीं मिळालीं त्यांना. मंमद बागवान येऊन अंगणांत बसला. म्हणाला,

“भाभी, यवरा गूल नि पानी द्या. ”

“देत्ये.”

“ऐकलाव् काय खोतांनो, तुमी क्येलांव् खरा सगला जैण बारगेण. पर आमच्या बारगेणला मिलायचा न्हाय तुमचा.”

“कां रे ?”

“कां म्हनून इचारताव तवां सांगतो. मुंबैला आमचीं मानसां असतात. तिथून आम्हांला तार देतात. आज माल धारा. आज धारूं नका. काय समजलेत ?”

“असूं दे रे ! आम्हीहि करूं वेवस्था. ”

“करताव् तर करा. पर हा काय खरा झालां न्हाय. अहो, हा काय पंचांगन सांगायचा हाय ? हा धंदा करावा आमींच. ”

“बरं बरं, पाहूंच ना ! घोडामैदान काय लांब आहे ?”

नि मग अशी धावाधाव सुरू झाली ! रात्रीं बाराबारा वाजतां उठून हे नि गणूभावजी दोघे जायचे कलमांवर नजर ठेवायला. सगळा डोंगर नि सडा पालथा घालवा लागायचा. मी म्हणायची,

“कंद्या तरी नेत जा भावजी, बरोबर !”

हे म्हणायचे,

“करायचा काय कंद्या ? कंद्या पाहिला कीं लांबूनच चोर पळेल.”

नि एकदां आपला वाघ यांच्या अंगावरून गेला ! डोंगरावरून झुरमुठ्या कातळ उतरून खलाप्यांत शिरत होते हे दोघे. तशीं पटकन् हे थांबले नि म्हणाले,

“गणू, काय रे तें डाव्या अंगाला ? मांजर का काय ?”

“एवढं मोठं कुठलं मांजर ?”

“काठी हापट ! हा हो हा हो हुड्— !”

यांचा गलगा ऐकला, तशीं संथपणं बाबा उठला, नि यांच्या समोरून निघून गेला !

रानभर पसरलेली कलमं. सगळ्यांवर नुसती नजर टाकायची म्हटलं, तरी दिवस नि रात्र पुरायचीं नाहीत. दुवक्त आपले घरीं येऊन जेवायचे, नि पुनः बाहेर.

मध्येच एकदां व्यंकूभावजी आले, नि म्हणाले,

“म्हादेवा, अरे खोकीं लागतील कैऱ्या धाडतांना. ”

“हो ना. ”

“मग ? चलताहेस होडी करून चिपळुणास ? तिथं ब्रुकबोणचा एजंट आहे. त्याच्याकडे मिळतील हवीं तितकीं. ”

“तूच जाईनास ? ”

“मीच का जाऊं ? अरे, तूं नि मी असलेले बरे. ”

“ऊंहू. तूच जा. ”

चौथ्या दिवशीं व्यंकूभावजी परतले, ते दोनशें रुपयांचीं खोकीं घेऊन !

मीं जेवतांना विचारलं,

“कां हो ? एवढीं दोनशेंचीं खोकीं ? ”

“नवीं आहेत. ”

“पण दोनशेंचीं ? ”

“एकदां घेतलीं कीं आठदहा वर्सं पहायला नको. ”

“तरी पण तुम्ही जायचं होतंत बरोबर. दोनशें रुपै— ”

“तुम्ही बायका अशा हिमऱ्या अहांत ! व्यंकू का फसवील आपल्याला ? ”

तितक्यावरच थांबलं तें.

आंवा पाडावर यायला लागला, तशीं गडी ठरवा, नि नवे झोले करा, एकच धांदल. फोजदार कांहीं तरी निमित्त सांगून सगळे पैसे घेऊन गेला. कुळवाडीहि दाभोळेस जातांना दोनदोन चारचार रुपै मागून नेत. घरांत शिल्ख होती ती आटली. नि गडी ठरवायच्या वेळीं हातांतल्या गोठ नि बांगड्या मोडल्या ! हे म्हणाले,

“गणू दील तुला करून नवं ! नाही तरी जुनेच झालं होतं तें. ”

त्यांत गुजाभावजी अलीकडे येईनासे झाल्ते. शेवटीं आवाला धाडून विचारलं, तशीं म्हणाले,

“संध्याकाळीं मी नि रंग्या दोघे येतो म्हणून सांग तुझ्या बापसाला ! ”

संध्याकाळीं पहात्यें तों पंचा, सदरा, टोपी अशा थाटांत रंगूभावजींना घेऊन गुजाभावजी हजर ! आल्याबरोबर म्हणाले,

“अगोदर वहिनीला नमस्कार कर. मानानं मोठी आहे ती.”

रंगूभावजींनीं मुकाट्यानं येऊन मला नमस्कार केला ! कुटं कांहीं चिन्हसुद्धां नाहीं वेडाचं ! शांत चेहरा.

“म्हादेव कुठाय ? चल ये समोर असा. रंग्या, त्याला नमस्कार कर. म्हादेवा, सांग. ओळखलंस रंग्याला ?”

यांनीं बराच वेळ वधितलं रंगूभावजींकडे. त्यांची नजर स्थिर, नि खालीं वळलेली. •

“नांव काय बाबा तुझं ?”

“रंगनाथ.”

“अरे, नांव काय विचारताहेस ? अकरकी नि औटकीचे हिशेब विचार !”

“म्हणताहेस काय गुजा ?”

“तू विचार कीं ! मी अगदीं थक्क झालोंय आश्चर्यानं !”

“सांग रे एकावन औट किती ते—”

“एकशें साडे अठ्ठ्याहत्तर.”

“गुजा, अरे तू जादू तरी काय केलीस ?”

“मीं ? गिरोबानीं म्हण ! शीर्पासनानीं गुण आला बघ ! त्रिफळा, ब्राह्मी नि शीर्पासनं, सहा महिने सारखं सुरू होतं.”

“भावजी, थांबा ! तुमची दृष्ट काढत्ये !”

“दृष्ट कसली काढत्येस वहिनी ! गिरोबाला दर्हीभात दे करून उद्यां. रंग्या यील ठेवून.”

“नि याला कसं यायला लागलं रे हें सगळं ?”

“अरे, एकपाठ्या झालाय ! दुसऱ्यांदा कांहीं सांगावं लागत नाहीं !”

“शहामत गड्या तुझी !”

“माझी ? व्यंक्याची शहामत म्हण !”

“कां ?”

“सकाळीं गेलतो त्याच्या घरीं याला घेऊन. त म्हणे, टाण्याच्या इस्पितळाच्या डाक्टराचं सर्टिफिकेट आण बरा झाला म्हणून, मग देतो इष्टेट !”

“मग ?”

“परवां याला घेऊन मुंबईला जाईन म्हणतो ! काय समजलास ? त्याला नाय खाऊं देत रे याची इष्टेट !”

“ तो तरी कसा खाईल ? वेडा का आहे तो ? ”

“ भ्रमांत आहेस तूं म्हाद्या ! ”

“ बरं. ”

दुसऱ्या दिवशीं रंगूभावजी गिरोत्राला दहीभात ठेवून आले. जेवायला दोघांनाहि सांगितलं होतं. ओल्या नारळाचे मोदक केले होते. वाढतांना म्हटलं,

“ भावजी, मोदक आवडतात ना ? लाजू नका असे. पोटभर खा हे ! ”

गुजाभावजी रंगूभावजींना घेऊन मुंबईला गेले, नि व्यंकूभावजीहि जायला निघाले. म्हणाले,

“ म्हाद्या, मी स्वतः जातां रे ! मंजे माल उतरून घ्यायला, दलालांशीं बोलणीं करायला, सगळं सोयीचं होईल. अरे, जिथं तिथं माणूस स्वतः उभा हवा. दुसऱ्यावर विसंबून भागत नाही ! ”

“ व्यंकू, अरे तुझ्याच भरंवशावर त ही एवढी उडी घेतल्यै. ”

“ आपलं असं आहे म्हादू, एखाद्याला हो म्हटलं, कीं अगदीं विकून घ्यायची पाळी आली त्याच्यासाठीं तरी चालेल ! ”

“ म्हणून त जग चाललंय व्यंकू, नाहीं तर दिवस का सोयीचे का राह्यलेत ? ”

“ बरं, मी म्हणत होतो, एक पन्नास रुपै देऊन ठेव. मग सगळा हिशेब करूं. ”

मी मध्येच बोलल्यें,

“ भावजी, तुमचा आमचा निम्मा हिस्सा आहे ना ? मग तुम्हीं नको का खर्च करायला ? ”

“ वहिनी, तुला नाहीं उमगायचं तें. खर्च हा एका ठिकाणून झाला कीं हिशेबाला सोयीचं पडतं ! माझं काय जातंय ? मीसुद्धां खर्च करीन. पण मग हिशेबाच्या वेळीं—”

“ राहूं दे रे व्यंकू ! बायकांना संवयच असते मध्यें तोड घालायची ! तूं जा पैसे घेऊन. ”

यांनीं पैसे काढून दिले.

“ पुरेत ना एवढे ? ”

“ हो ! उरतीलसुद्धां ! पण आपले असावेत म्हणून घेऊन ठेवलेत. ”

“ तूं पत्र पाठवच ! ”

“ पत्रांनीं का भागणार ? तार दीन. एवढ्यातेवढ्याकडे पाहून चालत नाहीं

अशा कामांत.”

“बारं बारं ! तार दे.”

नि मग सुरू झालं आंवे उतरायचं तारांगण. मागचं अंगण, पुढचं अंगण, ओसरी, माजघर, माडी, सगळीकडे पाट्याच्या पाट्या आंबा येऊन पडायचा. तो छाय्याचा, नि लगेच पेंढा घालून खोक्यांतून भरायचा. गडी, हे दोवे, आंबा, भरीला मी, अशीं तीनचार दिवस सारखीं खपत होती. अंग अगदीं आंबून गेलं. पण म्हटलं, घेतलं अंगावर तें पुरं करायचं.

व्यंकूभावर्जीची तार आली. दाभोळेस कुणी सुलेमान म्हणून नाखवा होता. व्यंकूभावर्जीनीं त्याला ठरवून ठेवला होता. गणूभावजी धावत दाभोळेस जाऊन गलबतं पडघवलीच्या बंदरांत घेऊन आले. कांडपिणी नि गडी बंदरावर खोकीं नेऊन रचायला लागलीं. सगळ्या गांवचा आंबा एकदम जायचा. त सगळ्यांनीं मिळून गलबतं भरलीं. तीन गलबतं माल झाला.

शेवटचा पेटारा पोंचवला नि कात्या म्हणाला,

“शिलेमानसात्र ! परत याल तवा कोंबरी कापीन हो तुमच्यासाठीं !”

“होऽ हो ! चांगली हवा मिलाली त परवा संध्याकालीं मुंबै !”

“आतांच निंगनार काय ?”

“हां. पानीं होटायला लागला कीं निंगनार.”

घरांतला पसारा कमी झाला, नि सगळं घर एकदां सारवून घेतलं. आंब्यांच्या चिकाविकाचे डाग पडले होते.

आंबा गणितं करीत बसला होता घडवंचीवर. तो म्हणे,

“गणूकाका, आम्हांला अंगठी करायची हां !”

“करूं रे करूं ! वहिनीला वज्रटीक, नव्या फ्याशनच्या बांगड्या मि तुला अंगठी.”

“नि तुम्हाला हो भावजी ?”

“आंबाला केलं म्हणजे मला केलं हो वहिनी !”

जेवतांना हे अमसुलाच्या साराचा भुरका मारीत म्हणाले,

“गणूला आवडतं म्हणून केलैस वाटतं सार ?”

“हो.”

“करायचीसच ! नव्या फ्याशनच्या बांगड्या करणारे ना तो !”

“इश ! एन्हीनीं कधीं करीत नाहीं वाटतं ?”

संध्याकाळीं आकाशांत ढग आले. मीं म्हटलं,

“हवा विघडल्यैय का काय ?”

“नाय ! उलट वारा सुटलाय्. उद्यां संध्याकाळीं गलबतं पोंचतील मुंबैला.”

“मी मारुतीला अभिषेक बोलल्यै हो !”

“करा ना ! नाहीं तर पैसे हातीं आले म्हंजे सत्यनारायणच करूं.”

चौथ्या दिवशीं मी स्वैपाकघरांत होत्यें, त आत्रा धावत आला नि म्हणे,

“बाहेर पोष्टमण आलाय.”

मी डोकावल्यें बाहेर. आज अवेळीं कां हा पोष्टमण ?

हे संचित बसले होते.

“कां हो ?”

“कांहीं नाहीं. व्यंकूची तार आहे.”

“काय म्हणून ?”

“गलबतं कां पोंचलीं नाहीत म्हणून. हा तरी असला आहे ! दर्याचं काम. एखादा दिवस अधिकउणा लागायचा. सगळं वाऱ्यावर संधान. आतांवेरी पोंचलींसुद्धां असतील.”

पण मला कांहीं विश्वास येईना ! धसका उभा राह्यला पोटांत. एवढा सबंद गांवचा आत्रा गोळा केलाय्. कोण जाणे काय होतंय्.

हे वरून हुशारी दाखवीत होते. पण आंतून त्यांनाहि हादरा बसलाच होता. ज्याच्या त्याच्यावर चिडायचे. मीं म्हटलं,

“अहो, चिडतां कां असे ?”

“कुठं चिडलोंय् ? तूं तरी अशी धांदरट आहेस !”

कधीं नव्हत तें आत्राला मारलींसुद्धां त्या तीनचार दिवसांत.

नि त्याच्या पांचव्या दिवशीं स्वतः व्यंकूभावजी हजर !

आम्ही सगळीं गोळा झालों जिवाचे कान करून.

“कां रे व्यंकू ?”

“कां काय ! अरे, गलबतं नाहीत !”

“गलबतं नाहीत ? अरे, झालीं तरी काय ! आज दहा दिवस झाले, गलबतं हितून निघालीं. गणू, तुझ्या समक्ष निघालीं ना ? खरंच निघालीं व्यंकू ! अरे, कुणालाहि विचार. सगळा गांव गोळा झाल्ता बंदरावर. ए ह्या—काय तुझें नांव तें—हिकडे ये. हितून गलबतं निघालीं तेव्हां तूं होतास ना बंदरावर ?”

“व्हय्. माझ्या संबुर निंगालीं !”

“बघ. नि तूं म्हणताहेस आलीं नाहीत म्हणून !”

“मग ? खोटं का सांगतांय् मी ?”

“तसं म्हटलं का व्यंकू मी ? पण अरे, आज दहा दिवस झाले—या दहा दिवसांत खाऱ्या हवेनं आंबा पिकून उतरलाहि असेल. अरे, तूं धड्यावर नीट तपास कैलास का ? नाही. चेष्टा करताहेस तूं व्यंकू—अरे, हितून निघालीं नि तिथं पोचलीं कशीं नाहीत ?”

“म्हाया, झक मारली नि तुझ्या वेव्हारांत पडलों, असं झाल्य मला ! मला चेष्टा का सुचेल आतां ? अगोदरच गुजानं आग लावलेली—”

“आग ?”

“तर काय ! रांडेच्चा ऐन ठाकुरद्वारच्या नाक्यावर हातीं खेटर घेऊन उभा. मी हरी केशव गोखल्याच्या सराफी दुकानासमोर. हजार माणूस येतंय् जातंय्. मोठेमोठे आफिसर त्यांत. त्यांच्यासमोर मला म्हणे कसा, कीं हें बघ सर्टि-फिक्रीट—आतां दे रंग्याची इष्टेट ! भर रस्त्यावर माझी अब्रू घेतलंन् ! मी संतापलों. म्हटलं, जा कोर्टीत—देत नाही तसा ! त खेटर काढलंन् पायांतलं ! चार शहाण्यांनीं आवरला म्हणून, नाही तर तिथंच व्हायची झमकाझमकी ! एक त हें झालेलं—नि मीं सारखा माणूस ठेवलेला धक्क्यावर. शिवाय मी खेटे घालतांय्. पण एक बापडा दाभोळखाडीच्या गलबतांचा पत्ता कांहीं सांगेना.”

यांना चतुर्थीचा उपास होता. सकाळपासून कांहीं खालं नव्हतं. हें ऐकलीं, नि झांज येऊन कोसळले ! मी धावल्यें, गणूभावजी धावले. हंतरणावर नेऊन निजवलं. झांज उतरल्याबरोबर गणूभावजींवर ओरडले,

“हितं माझं डोचकं धरून काय बसलाहेस गण्या ? दाभोळेस पळ. त्या सुलेमानचा पत्ता काढ—ऊठ, जा !”

गणूभावजी तसेच निघाले. व्यंकूभावजी म्हणाले,

“धरून येतांय् रे आंधोळ करून.”

यांचं लक्षण कांहीं धड दिसेना मला. पाणी मागितलीं—पाण्याचा पेला आणला, त तो फेकून दिलीं ! मीं म्हटलं,

“असं रागावून काय होणारै ? जरा थंड डोक्यानं—”

“तूं हितं बसून उपदेश नको करूस मला ! ऊठ ! चालती हो !”

चालती होऊं ? कुठं ?

गणूभावजींना फारसं धावावं लागलंच नाही. तीन मैलांवर खालगांवच्या खाजणांत सुलेमानचा माणूस भेटला. तो नि गणूभावजी घरीं आले. ह्यांनीं उठून विचारलीं,

“काय रे, गलबतं कुटाणत ?”

“जौल झालां. गलबतां डुबलीं दरीं !”

हे खालीं कोसळले !

नि मग एकच कालवा झाला. सगळा गांव धावला. व्यंकूभावजीं आले. जो तो म्हणायला लागला,

“अशीं कशीं बुडलीं ?”

“कशीं डुबलीं तां काय मनां म्हाईत ? जौल झालां जबरदस्त ! साला सुलेमानचां नसीब जबरदस्त, म्हनून गरी तरी वांचले. तैरून निंगाले भाएर !”

व्यंकूभावजी यांच्याजवळ आले, नि म्हणाले,

“म्हादेवा, आतां ?”

हे निपचित पडले होते. ताड्दिशीं उठले. म्हणाले,

“नाय—मी माझ्यासाठीं गांवकऱ्यांना खार लागूं देणार नाय ! व्यंक्या, पंधराशें रुपै उसने दे. ”

“पंधराशेंनीं कसं भागेल ?”

“दोन हजार दे. ”

“अडीच हजार लागतील. ”

“अडीच दे ! सगळ्यांचं देणं देऊन टाकूं दे. ”

“पण—पैसे माझ्याजवळ—इतके—”

“काय वाटेल तें कर रे व्यंकू. पायां पडतां तुझ्या !”

“नाय—पायां कशाला पडतोस ? रुपयांची सोय होईल. मजजवळ नसले त ओणीहून हरखूशेटकडून आणीन. पण—”

“आतां कसला पण ?”

“नाहीं—काहीं तारण हवं ना ?”

“माझा शब्द पुरा पडत नाही ?”

“अरे, तुझ्या शब्दावर दहावीस हजार उभे करीन ! हितंच नव्हे, मुंबैलासुद्धां ! पण हा पैशाचा वेव्हार—”

“असं ? ठीक आहे. आमचा आंबेमोहोराचा पट्टा—सहा तुकडे आहेत.

ते तुझ्याकडे ठेव, नि पैशांची वेवस्था कर !”

“कागद—”

“व्यंक्या—रांडेच्या अंत कां पाहताहेस माझा ? तुला काय वाटेल तें कर—
पैसे आण अगोदर !”

व्यंकूभावजी उठले, नि पुनः हे कोसळले !

आतां होणार आहे तरी काय ? धस्स झालं माझ्या काळजांत ! म्हटलं,

“इवल शाहाळ्याचं पाणी पितां का ?”

एक नाहीं नि दोन नाहीं ! मीं डोक्यावरून हात फिरवीत म्हटलं,

“घात्रल्यासारखं का होतंय ? इवली सूतशेखराची मात्रा आणूं का ?”

त्या वेळीं बोलले,

“हें बघ—अगोदर लोकांचे पैसे चुकते करूं दे. मग मला तब्ब्येतीचं
विचारायला ये. तोंपर्यंत शब्दसुद्धां बोलूं नकोस माझ्याशीं !”

व्यंकूभावजी आले. त्यांनीं कागद करूनच आणला होता. काय लिहिलं होतं
हरी जाणे ! यांनीं कशीबशी सही केली. म्हणाले,

“आणलेस रुपै ?”

“आणलेत. माझे तेवढे काढून घेतलेत रे !”

“तुझे ?”

“आंब्यांचे रे !”

असा संताप आला ! जळक्या लाकडांनं टाळकं सडकावं ! म्हणाल्ये,

“भावजी, तुम्ही भागीदार ना होतांत ?”

“कशांत भागीदार ? सौदा झालाच कुठं ? मुंबैला आंबे पोंचून बाजारांत गेले
असते, तर भागीदारीचा प्रश्न ! तुला कळायचं नाहीं वहिनी तें ! त म्हादेवा, हे
मोजून घे बाबा !”

“गण्या, वही आण ! हिशेब करा ! बोलवा सगळ्यांना.”

मंडळी आली. हिशेब झाले. दोघे सोडून गप्पीच्यांनीं सगळे पैसे घेतले.
एक घेतले नाहीत दामूअण्णांनीं. ते म्हणाले,

“बुडालेल्या आंब्यांचे कसले पैसे घ्यायचे ? मी नाहीं घ्यायचा !”

नि दुसरे चंद्री आडविलकरणीनं. ती म्हणाली,

“खोतांनो, समजलां काय ? म्होरल्या सालीं तुमी मार्जी कलमां मुंबैला न्हा,
नि मग मांगसून मला पैसे द्या.”

व्यंकूभावजी म्हणाले,
“एक राहिलं आतां.”

“काय?”

“सुलेमानचे पैसे—नि हो, एकदां झोला नीट करायला सुतळी आणली होती रे मीं अडीच आप्यांची, तें राहूं दे. अगोदर सुलेमानचा हिशेब—”

गलबतांचे पैसे दिले. हे म्हणाले,

“आतां कुणाचं कांहीं राह्यलंय?”

“नाय! तेवढ्या त्या अडीच आप्यांशिवाय—”

हे धाड्दिशीं खालीं देपाळले. मी धावल्यां, नि डोकं उचलून मांडीवर घेतलं!

एक अंक संपला.

कुणी म्हणे, यांना शक्तिपात का काय म्हणतात तो झाला. कुणी म्हणे कांहीं, कुणी म्हणे कांहीं.

काय वाटेल तें कां होईना, मी उघडी पडल्यें, एवढी गोष्ट खरी.

कुणाला वाटेल, हिचं नि नवऱ्याचं फारसं सूत तर नव्हतं. मग एवढं दुःख कां?

सहजगत्या नाहीं कळायचं तें. सूत नव्हतं हेंहि कांहीं खरं नव्हे. कधीं कधीं त्यांच्या वागण्यामुळं चीड यायची मला. पण शेवटचं त्यांचं बाणेदार वागणं—

नि नवरा गेल्यावर काय वाटतं, तें उमजायला एका खात्यापित्या घरची थोरली सूत व्हायला हवं. एन्ही तें कसं उमगेल?

माझं मला भोगायलाच हवं सगळं. कुणाला सांगून कांहीं त्यांत वांटा पडण्यासारखा नाही. पण हे गेल्यानं पडघवलीचं कितपत नुकसान झालं?

हे मनानं कितीहि दुबळे कां असेनात, तरी पडघवली या दुबळ्या खांबावर आधारली होती. तो खांब गेला नि मागं सगळ्या दावेदारांना चौखूर उघळायला मोकळीक झाली!

गुजाभावजी परतले मुंबईहून ते, तोंवरीं यांना वीस दिवस झाले होते, बंदरावरून घरीं रात्रीचे आले. वाटेंत कुणी भेटलं नाही. नाहीं तर बातमी कळती.

मारे फुशारकीनं रंग्याभावजींना घेऊन झोंपाळ्यावर बसत त्यांनीं हांकारलीं,

“म्हाद्या—आहेस कुठं? हिकडे असा समोर ये!”

मीं आवाज ऐकला बरीक, नी असं कांहीं रडूं फुटलं आहे ! तोंडांत लुगड्याचा ब्रोळा दाबून धरला शेवटीं, तरी वेग सावरेना !

गणूभावजी मागल्या दारीं होतें. आत्रा ओटीवर अभ्यास करीत बसला होता. त्यानं मान खालीं घातली. कुणी ओ देईनासं पाहलं, नि गुजाभावजी आंत आले. म्हणाले,

“औब्या, शिंच्या झालंय काय तुला ? बोलत कां नाहीस ? वहिनी कुठाय ?”

त्यांना माजघरांत पाहलं नि मीं मोठ्यानं हंबरडा फोडला,

“भावजी—”

तेवढ्यांत गणूभावजी मागल्या दारून आंत आले. गुजाभावजी एखाद्या खांबासारखे उभे होते. गणूभावजींनीं सांगितलं,

“गुजादादा—आज एकविसावा दिवस—”

“कशाला ?”

“दादा गेल्याला !”

हें ऐकलीं, नि धप्पदिशीं खालीं बसले. बराच वेळ मुकाठ्यानं रडत होते. मग भरल्या आवाजानं म्हणाले,

“मीहि चांडाळ मुंबैला मज्या करीत होतो ! जल्मभर सोबत केली, नि शेवटच्या वेळीं दुर्बुद्धि सुचली—कसा गेला ?”

“शक्तिपात झाला म्हणे !”

“म्हादेवा ५५”

पुनः बराच वेळ आसवं गाळलीं. मग उठले नि माझ्याजवळ आले. खालीं बसत म्हणाले,

“वहिनी, तूं माझी आई ! माझ्याकडे पहा बघू—”

मी आणखीनच हुंदके घायला लागल्यें. तशीं काय वाटलं त्यांना कोण जाणे, माझ्या पाठीवरून हात फिरवीत ते म्हणाले,

“वहिनी, ए वहिनी, माझ्याकडे बघ—तुझ्या लेकराकडे ! मला कळतंय ग—भारी दुःख झालंय तुला. आते नाहीं, काकू नाहीं, कुशींत डोकं ठेवून रडायलासुद्धां कोणी नाहीं. पण मी गुजाभावजी आहे ना ?—तुझा आत्रा, गणू, तसा मी !—बघ माझ्याकडे !”

हुंदका आवरून उठून बसल्यें. म्हणाल्यें,

“भावजी—”

“रडायचं नाहीं वहिनी आतां. आत्रा लहान आहे अजून. हा सगळा पसारा आवरायचाय ना ? मग रडायचं नाहीं. म्हादेव गेला, त्याचं सोनं झालं. काय काय झालं, सांग बघू—”

नि मग थोडं मीं नि थोडं गणूभावजींनीं—दोघांनीं मिळून सांगितलीं. तशीं जे संतापले—म्हणाले,

“खून करतां साल्याचा ! कोयतीनं खापलतो धरून !”

“भावजी—”

“नाहीं वहिनी—त्या तोंडात तोंडलाच पाहिजे ! फाशीं गेलें त माझ्या मागं रडायला कोणी नाहीं. गांवची बलाय जाऊं दे !”

“भावजी—माझी शप्पत आहे हां तुम्हांला. असं काहीं केलंत, तर अफू खाऊन जीव दीन.”

“तूं तरी अशी आहेस वहिनी ! ठीकाय ! यंवी नी त्यंवी ! दावा लावतोच आहे साल्यावर ! आतां शेंडी तुटो का पारंबी तुटो—बाग विकावी लागली माझी तरी चालेल. पण कोर्टाच्या खेपा करतां करतां व्यंक्याच्या हुंगणाला खटं पाडीन, त मी नांवाचा गुजा ! येतो वहिनी आतां. उद्यां सकाळीं येईन.”

दुसरे दिवशीं सकाळीं आले भावजी. अगोदर गोठ्यांत जाऊन गुरांच्या पाठीवर हात फिरविलीं. मग खालीं बागेंत गेले. गडी आळीं नीट करीत होता. त्याला म्हणाले,

“काल्या, खोत गेला म्हणून कशीं तरी गाढवाला शिंगं जोडायचीं नाहीत हां !”

“नाय बा ! खोत गेलं खरं—पर आजून गनू खोत नि आत्रा खोत हाएत.”

एका माडाला काय झालं होतं कोण जाणे, बुंध्यातून सुकत चालला होता. गणूभावजींना हांकारलीं त्यांनीं.

“गणू—रे गणू—”

“ओ.”

“हिकडे ये बघू. हा माड आजच्या आज तोडवून घे गड्यांपासून. कोसळायचा तो कधीं तरी नि पोफळी मरायच्या त्याच्याखालीं.”

“तोडवतो.”

कुणीकडून बुद्धि सुचली कोण जाणे ! एन्हीवीं घरच्या बागांचं त्र्यंबकनं पाह्यचं.

यांना वेळ कुठाय! भजनांच्या सुपाऱ्या घ्यायच्या. कुळवाड्यांचीं भांडणं तोडायचीं, निंबाचा पाला गटागटा प्यायचा, कसलं नि काय !

तिथून आले, नि झोपाळ्यावर बसत आबाला म्हणाले,

“आब्रा, कितवीत आहेस तू ?”

“चौथीतून पांचवीत गेलों.”

“सांग बघू—एका हौदाला दोन नळ असून एकानं पाणी आंत येतं नि दुसऱ्यानं बाहेर जातं. आंत येणाऱ्या नळानं हौद दोन तास सतरा मिण्यांत भरतो—”

“काका, तें शिकवलं नाहीं अजून !”

“नाहीं शिकवलं ? बरं ! लघुत्तमसाधारण विभाजक—”

“तेंहि नाहीं.”

“रँडेच्या ! मग शिकविलं आहे तरी काय ? वहिनी—”

मला हांक मारीत भावजी आंत आले. मी ताक करीत होत्यां. म्हणाल्यें,

“बसा भावजी. ताक देत्यां ताजें.”

“ताक देस. पण अगोदर आब्राचं काय तें सांग बघू !”

“काय ?”

“मी फारसं शिकलें नाहीं. म्हादू नाहीं. आमच्या वेळीं नव्हती एवढी गरज. पण आतां मात्र या पोराकडे दुर्लक्ष करून भागायचं नाहीं. काय समजलीस ?”

“पण भावजी, हितल्या शाळेंत काय शिकणार तो ! शाळाहि तशीच नि मास्तरहि तसाच ! गाढवाचं नांव गोपाळशेट, त्यांतलं.”

“अगो, तेंच तर म्हणतांय मी !”

“मग कराचं काय ?”

“कापाला धाडत्येस ? तिथं त्रिंब्याचा सासरा येऊन राह्यलाय पेन्शन खात. काप दापोली म्हंजे हवा सुरेख, पाणी सुरेख. पाद्यांची शाळा आहे तिथं. त्रिंब्याचा सासरा नि सासू दोघंच आहेत. वहिनी एकटीच पोर. माणसं भारी सुस्वभावी. हौसेनं ठेवून घेतील. पाद्याच्या शाळेंत शिकेल.”

“पाद्याच्या ? किरिस्तावाच्या ? नको बाई ! तिथं वाईटसाईट खायला लावीत असतील—”

“हे ! अगो, नुसता हेडमास्तर नि सुपरठेण पाद्री. खायला कसं लावतील ? नि सगळा काप त्या शाळेंत जातो. तीं मुलं कांहीं वाईटसाईट खात नाहीत,

नि तुझ्याच गोम्याला खायला लावील पाद्री ? मी तर म्हणतांय, रंग्यालाहि घालतों शाळेंत ! ”

“रंगूभावजींना ? वय काय त्यांचं ? ”

“असेल बेचाळीस. माझ्याहून दोनअडीच वर्षांनीं धाकटा तो.”

“मग आतां बेचाळीसचे रंगूभावजी का दफ्तर काखोटीस मारून शिकायला जाणारैत ? ”

“अगो, मी जातांना पाट्याला भेटलों होतों. रंग्या दाखवला होता त्याला. सगळं ऐकिवलं. घाला म्हणाला.”

“घाला त मग.”

“नि आत्रा ? ”

“त्यालाहि जाऊं दे. पण सुट्टीविट्टींत यील ना घरीं ? ”

“यील तर ? नि आतां मला कापास वारंवार जावं लागणार.”

“कशाला तें ? ”

“व्यक्याला सुखानं खाऊं देतो का मी ? रांडेच्याला घायकुतीला आणीन ! ”

तेवढ्यांत गलगा ऐकायला आला. कान दिला तिकडे, त शारदा नि बनूवन्संची आई, दोघी कडाकडा भांडत होत्या !

आत्रा धावत घरांत आला नि सांगायला लागला,

“आई, शारदाकाकी नि—”

“पुरे रे ! तूं वर जा बघूं माडीवर—अभ्यास करीत बस.”

एवढेंसं तोंड करून तो वर जाऊन बसला. भांडण पहायला नाहीं मिळालं ना ?

आम्हीहि गेलों नाहीं. आपलं सुतावरनं स्वर्गास जायचं, तसं भांडण कशा-वरून चाललंय तें कळलं होतं. तेवढ्यांत बनूवन्संच्या आईच आल्या भांडण घेऊन.

“अंब्ये, बाहेर ये.”

मी बाहेर आलों नि म्हणाल्यें,

“काय झालं काकू ? ”

“मेल्यांनो ! आम्हीं गांवांत रहावं, का देशोधडीं व्हावं ? ”

“झालं काय ? ”

“व्हायचंय काय डोमलं ? आपण उलथले नाटक मंडळीत ! दोघां काट्यांना घेऊन गेले. मला सटवीला ठेवली हितं लोकांचे उंबरठे पुजायला ! द्यायची

होतीत म्हणावं धोंडा बांधून आपल्या हातानं लकटून एखाद्या बावीत !”

गुजाभावजी म्हणाले,

“अगो काकू, झालं काय तें तरी सांग.”

“काय व्हायचांय मातीम्हसण ! तुला माहिती आहे गुजा, शारदीकडे आहे चाफ्याचं झाड. तें आहे अगदीं मधल्या कुपाटीला. निम्मीं फुलां पडतात आमच्या अंगणांत. तीं वेचूं नको मी ?”

“मग ?”

“मग काय ! रांडेच्ची म्हणत्ये काय, फुलां नाहीत वेचायचीं ! मेलीला हन्यांनं शिकिवलंन्. एवढे दिवस नव्हत्यें वेचीत ? म्हटलं, जाऊं दे. भांडणास मूळ नको. मी केरात्रोवर लोटून टाकायची. नि आतां आमचा शेवगाहि कुपाटीला आहे, त्याच्या शेंगा झोडायला लागली. कां म्हणून विचारलं त म्हणे तुमच्या शेवग्याची सावली आमच्या अंगणांत पडत्ये त्याचं भाडं ! भाडं म्हणे हो भाडं ! अवकळा मेली ! नवऱ्याला खाल्लंन् नि आतां बसल्यै बाजार मांडून !”

“पुरे हो काकू—”

“अगो, पुरे त मला हौस का आल्यै ? पण हें भांडण तोड बघूं !”

“मी ?”

“नाहीं तर कोण ? कडू कुचल्याची बी ? भांडण तोड, नाही तर हितं तुझ्या उबऱ्यावर डोचकं आपटत्यें ! हेऽज्याव—”

“चला काकू.”

त्यांच्यात्रोवर त्यांच्या परसांत गेल्यें. शारदा शेंगा चिरीत बसली होती अंगणांत. काल रात्रीचं काजळ अजून तसं होतं डोळ्यांत, नि अंबाड्यांत फुलांची शिळी वेणी.

मी तर अगदीं थक झाल्यें ! खरोखरच शारदा दिसायला हजार जणींत उजवी होती. एवढं वय झालं, तरी पोर नाही बाळ नाही, म्हणून अंगलट विघडली नव्हती. मीं तिला बरेच दिवसांत पाहिलं नव्हतं. मलाहि वाटलं, खरोखरीच राजाची राणी शोभती शारदा.

पण राजाच्या राणीनं हें असलं का करायचं ? देवानं रूप दिलं लक्ष्मीसारखं. त्याचा उपयोग काय नुसता गांवसवीपणाकडे करायचा ?

जाऊं द्या. त मीं म्हटलं,

“शारदे, बाई, भांडण कां ग करत्येस ?”

वाधिणीसारखी माझ्यावर डोळे रोखून म्हणाली,

“तुम्ही कोण विचारणार ?”

“मी ? मी—कुणी नाही मी. पण यांच्या शेवग्याच्या शेंगा कां घेतल्यास ?”

“घीन.”

“अगो पण कां ?”

“कां ? फिर्याद लावा माझ्यावर !”

“अगो, फिर्याद कां आठवली तुला ?”

“तुम्ही केलंच आहांत ना सुरू फिर्यादीचं चक्र ? मग होऊं या आतां. मी रोजच घ्यायची हो शेंगा तोडून—काय करायचं असेल तें करा तुम्ही !”

अस्सं ! तर मग ही बुद्धि कांहीं शारदेची नाही; व्यंकूभावजींची आहे ! मेल्यांनो ! चांगल्याकरतां केलं, नि मुळावर आलं ! आतां हें फिर्यादीचं शेषूट संपायचं तरी कुठं ?

गुजाभावजींना सांगितलं, तशीं म्हणाले,

“असं काय ? ठीक आहे म्हणावं !”

ॐ ॐ ॐ

आत्रा नि रंगूभावजी दोघे कापास गेले. अगोदर कांहीं दिवस रंगूभावजींची खूप थट्टा केली मुलांनीं. पण पाद्यानें खडसावलं मुलांना, तशीं गाडं मुरळीत सुरू झालं त्या दोघांचं.

गुजाभावजींच्या दापोलीस खेपा सुरू झाल्या. व्यंकूभावजींचा ओक वकील. दुसरा एक नवीन वकील आल्ता कापास. मंडलीक त्याचं नांव. उंचच्या उंच, नि असा गोरापान होता. गुजाभावजींनीं त्याला वकीलपत्र दिलीं. दावा लावला दिवाणीत. तारखांवर तारखा पडायला लागल्या.

मांडवावर आंबोशी वाळत घातली होती. तींत हात फिरवीत होत्ये मी. तशीं भग्या कोळ्याचा न्हावऱ्या एका फडक्यांत कसलीशी गटुळी बांधून दारा-समोरून चालला होता. मीं विचारलं,

“न्हावऱ्या, काय रे तें ?”

गटुळी लपवीत तो म्हणाला,

“काय न्हाय बा.”

“न्हाय कसं ? नि लपवताहेस कां ? म्हावरं चालवलंस कीं काय ?”

न्हावऱ्या घोटाल्ला, नि म्हणाला,

“काकी, वाईच गुल घेताव काय ?”

“गूळ देत्यें रे. पण नेतांयूस काय तें नाहीं सांगितलंस ?”

“सांगतांयू.”

गुळाचा खडा खाल्लंन्, नि पाटाला तोंड लावून पाणी प्यायल्यावर डारकन्
टेकर देत हळूच म्हणे कसा,

“काकी, हा गुपित काम हाय. तुमाला कलं देऊं नोको, म्हनून सांगलायू
माका !”

“कुणी ?”

“येंकूखोतांनीं.”

“काम तरी सांग !”

“सांगतांयू हो. पर मिनीं तुमांला सांगलां, असां माजां नांव परख्यात कलं
नका ! मला सा आने रोज घेतायू येंकूखोत.”

“नाहीं सांगायची.”

“हे खेकरे !”

“खेकडे ? ते रे रांडेच्या कशाला ?”

“पाटांत नि बांदांत सोडाय !”

“मेडल्या ! किती दिवसांपासून सोडतोयूस ?”

“आज आठ दीस झाल. पर सांगू नका हो काकी !—तुमच्या पायां परतों !
न्हाय तर माजा बापूस मनां मारील.”

“नाहीं सांगायची. तू जा.”

कर्म ! बांधाच्या भिंतींत सोडायला चालवले होते खेकडे ! म्हजे त्यांनीं भिंतींत
बिळं करावींत, नि पाणी वाहून जावं त्या बिळांतून !

तरी मी म्हणत होत्यें, आज इतके दिवस पाणी कां ओहोटलंयू पाटाचं ?
एरवीं हां हां म्हणेस्तोवेरीं सांचणवाव भरून पाणी सगळ्या बागेंत फिरून जायचं.
नि अलीकडे पाळी फिरायची, तरी जेमतेम सांचणवाव भरली न भरली !

तशीच निवाल्यां नि गणूभावजी भात उपशीत होते भरडायला, त्यांच्याकडे
गेल्यें.

“गणूभावजी—बांधांत खेकडे सोडताहेत आज आठ दिवस !”

“साल्यानो—”

“जा बघूँ, अगोदर बिळं बुजवून या घावतील तीं.”

थोड्या वेळानं गणूभावजी घामाघूस होऊन परतले.

“कां हो?”

“अगो, जोशी राह्यला तंडायला उभा!”

“नि तो कां?”

“मी बांधांत गेलों त खरीच—दरादरादरा खेकडे धावताहेत चहूंकडे! बंद करून आलोंय बिळं. पण तेवढ्यानं भागायचं नाय वहिनी. बांधांत माती टाकायला हवी.”

“पण जोशी कां भांडला?”

“अगो, नुमते बांधांतच खेकडे नाहीत. त्यानं आपल्या पाटांत पण सोडलेत!”

“हा मेल्यांनो—मग?”

“मग काय—अगोदर पाट त्याच्या बागेंत शिरतो, तिथवेरी कसंयसं पाणी पोंचतं. नि पुढं बोच्या! टोसराची बाग जेमतेम भिजते, त्याच्यापुढं पाण्याचा वहाव आपला उंदीर-मुतवणी. त्याला पाट नीट कर म्हणालों, त म्हणे कसा, माझ्या पाटाची मी कुरल्या नि खेकडे सोडून चाळण करीन! तूं कोण बोलणार!”

आतां काय करायचं? उठल्यें नि दाम्-अण्णांकडे गेल्यें. त्यांचा मुलगा दामोळेस दुकान घालून होता किराण्याचं. बायकापोरं तिथंच. नि आईस कधीं हितं असायची, कधीं तिथं. म्हातारा खोकत बसला होता दोन्ही हात कपाळाशीं धरून.

“ये अंबूताई. अगो, ही गेल्यै दामोळेस.”

“त्यांच्याशीं नाही, तुमच्याशींच आहे काम.”

“काय म्हणत्येस?”

दाम्-अण्णांना सगळी हकीगत सांगितली. म्हातारा कर्माळा हात लावीत म्हणाला,

“अंबे, गेला दिवस तो बरा म्हणायला झालायू! अगोदरच पाऊस कमी झालायू. गडी कुणी मिळत नाही. नि त्यांत या रांडेच्छ्यांना या दुर्धुद्ध्या सुचताहेत! आतां मी तरी काय करूं? हा असा खोक्या दम्या मी. म्हणशील, तर येऊन बसेन तुम्ही माती टाकाल तेव्हां.”

“तितकंच पुरे होईल आम्हांला!”

शेजारीं हरी शोपाळ्यावर पान नखलीत बसला होता. पोर रडत होतं, त्याच्या पाठींत चापटी घालीत म्हणाला,

“शिंच्याला जसं भुतानं धरलंय्! गप! गप नाही तर टकल्यांत मुसळ घालीन!”

कान देऊन आमचं बोलणं ऐकत होता. मी दामूअण्णांकडून निघाल्यें. एकदां वाटलं, जाऊं नये त्याच्याकडे. पण पुनः म्हटलं, त्याचं हि घर याच पाटावर जगतंय. शिरल्यें अंगणांत. तो ओरडला,

“अंगो, ऐकलंस काय! अंवाव्हयनी आल्यै! पूर्वेचा सूर्य—”

“तुमच्याशींच काम आहे.”

“माझ्याशीं? काय वा?”

“बांधांत माती चेपायच्यैय्. याळ ना मदतीला?”

“बांधांत? ती कां?”

“बिळं केल्यैत खेकड्यांनीं.”

“असं असं! हें पा व्हेनी, ज्याची बाग उपाशी रहात असेल, त्यानं माती चेपावी बांधांत. आपली बाग वा धापल्यै आहे तेवढ्या पाण्यावर. काय समजलीस?”

“समजल्यें.”

“येत जा मधनं मधनं. अज्याच विसरूं नका आम्हांला. रहातोय तुमच्याच गांवांत.”

ओठ चावला नि तशीच शारदाच्या घरांत शिरल्यें. म्हटलं, मागनं कोणी कळवलं नाही म्हणायला नको. उभेलावणं लावून सेंपाक करीत होती ती. ओठीवर अलीकडेच पोपट पाळलं होतंन् तो ओरडायला लागला, तशीं मागें वळून पाह्यलंन्. आश्चर्यानं म्हणाली,

“कोण? बाई?”

“हो.”

“आज कुणीकडे? नी पुन्हा माझ्या घरीं?”

“हो. तुझ्या घरींच आल्यें.”

हातांतले भेंडे खाली ठेवलंन् नि हनवटीला हात लावून म्हणल्ये कशी,

“अगो बाई! यावं लागलं तर आमच्या घरीं आं?”

“हो. तुझं घर कांहीं वर्ज्य केलं नाही.”

“म बसा तरी.”

“पाट मांडूं नकोस. मला जायचंय लवकर. बांधांत माती टाकायच्यैय्.

गडी देणारैस तुझा ? ”

“माझा ? तो कां ? ”

“तूं नाही पायचं पाणी घेत ? ”

थोडा वेळ तशीच उभी राह्यली, नि मग म्हणाली,

“मी नाही घायची गडी. ”

“कां म्हणून विचारूं का ? ”

“न विचारतांच सांगत्यें. बाग विकत्येंय मी. ”

“कुणाला ? ”

“सांगूं का ? ”

“सांग ना ! ”

“व्यंकूभावजींना. ”

“कां ? ”

“कां ? इच्छा माझी. ”

“अगो, वाडवडिलांनीं एवढी—”

“वाडवडील ? कुणाचे वाडवडील ? कुणीं काय वरं केलंय माझं ? माहेरच्या माणसांनीं केलंय, का सासरच्या ? मीं कां कुणाचं वरं करावं ? कुणीं कधीं आसरा दिला का मला ? आठवतंय ? त्या दिशीं मी म्हणत होत्यें, बाई, मी तुमच्या घरीं येत्यें. घेतलीत का मला कुशींत ? फिरवलात का हात पाठीवरून ? जवळ घेतांत मला, नीट रस्त्यानं लावतांत, त आज ही परीं झाली असती का ? कुणी अडपतं नाही, दडपतं नाही. नवरा आंधळा. जळलं मेलं हें रूप ! मी चुकत होत्यें, त धरून दोन तांडांत मारायच्या होत्यात. वडीलकीचा मान तुमचा होता. तें केलं नाहीत. आतां भोगा त्याचीं फळं ! मला काय—वाटेल तितके दिवस हितं राहीन. करमलं नाही, कीं मुंवेला जाऊन राहीन. जी बाजारांतच जाऊन बसलेय, तिला काय ! जा तुम्ही बाई. पुनः माझ्या घरीं येऊं नका. हें घर तुम्हीं येण्यासारखं राह्यलं नाही ! ”

डोळ्यांतून निखारे फेकीत शारदा मागल्या दारीं चालती झाली. असं वाटलं, जाऊन पाय धरावे तिचे. सांगावं, बाई, चुकल्यें हो मी ! आतां चल माझ्या घरीं ! पण—

घरीं आल्यें त गुजाभावजी येऊन बसले होते. म्हणाले,

“कुठं गेलीस गो सकाळीं ? ”

एकदां वाटलं, सगळं ओकून टाकावं. पण पुनः विचार केला, काय उपेग ? भावजी तरी काय करणार ?

“बोलत कां नाहीस गो !”

“भावजी, बांधांत माती चेपाच्यैयू.”

“कां ?”

“खेकड्यांनीं भारी बिळं केल्यैत.”

“चेपूं मी नि गणू.”

“मी येणारायू.”

“तूं कशाला !”

“उगीच. तुम्हांला मातीचीं टोपळीं भरून द्यायला.”

दुपारीं मी, गणूभावजी, गुजाभावजी, दामूअण्णा, आमचा गडी, ठोसर, यादोनानाकडला गडी अशीं सगळीं बांधावर गेलों. जोश्यानं मातीसुद्धां घेऊं दिली नाहीं ! पलीकडून सुरूम आणून घालावा लागला बांधांत. शेंदोनशें पाट्या टाकल्या, तेव्हां कुठं पाणी चढलं.

संध्याकाळीं व्यंकूभावजी चालले होते पाटावरनं. हांक मारून म्हटलं,

“भावजी—”

“काय गो बहिनी ? मला म्हणत्येस कांहीं ?”

“हो, तुम्हांला म्हणत्यों. आज बांधांत माती टाकल्यै. आतां एवढ्यातेवढ्या खेकड्यांनीं नाहीं भागायचं. पाट्यांनीं टाकायला हवेत हो खेकडे !”

“खेकडे ? कसले खेकडे ? मला नाय बा माहीत ! कुणीं रांडेच्यांनीं सांगितलं ? भांचोदाला बडवतां धरून—”

बडबडत जे सटकले आहेत...

नागोवाचं वारूळ म्हणून सांगितलं, तें होतं भिऊआवाच्या बागेंत. शेवटीं शारदानं बाग, घर, सगळं विकलंन् व्यंकूभावजींना, नि आपण भाडेकरी म्हणून राह्यला लागली आपल्याच घरांत !

रोज रात्रीं व्यंकूभावजी शेण खायला तिथं येत, नि आपलं घराचं भाडं घेत तिच्याकडून ! गणूभावजी एकदां म्हणाले,

“आज व्यंक्याचं नि शारदाबहिनीचं खूप कडाकलं !”

“भावजी, आपल्याला त्या घराशी संबंध म्हणून ठेवायचा नाही. मरा मेल्यांनो! कडाडणार नाही त काय होईल? खूनहि पडतील तिच्यावरून!”

नि नेमकं माझं बोलणं खरं झालं. असं मेलं तोंड आहे! वार्ड तेवढं नेमकं खरं होतं!

हें आपलं ऐकोवेकीं हो! प्रत्यक्ष मीं कांहीं पाहिलं नाही. शारदेकडे म्हणे रात्रींवेरात्रीं होड्यांतून कुणीकुणी यायचं. कोण जाणे कोण होते, ते. पण एका दिवशीं सकाळीं उठत्यें तों आपली बातमी!

मैनी सुर्वीण आली अगदीं पहाटेस. म्हणाली,

“बाय—”

“काय गो?”

“हा माजा दात भारी दुकता. रातभर अस्सा दुकला, अस्सा ठनकला, का इच्यार आला, धोंडा घेऊन पाडून टाकावा!”

“मग म्हणत्येस काय?”

“काय न्हाय? औशद घे काय तरी.”

आतेसासूत्राई हेंहि एक देऊन गेल्या होत्या मला. कुणीऽकुणीऽकुणी त्यांच्याकडे रडत यायचं. हें दुखतंय, तें दुखतंय. नि त्या बायच्या काय? आपलीं गांवठी औषधं हो! कुठं विव्वा, कुठं हळकुंड, कुठं मुंठ, कुठं आवळ-काठी, कुठं गवती चहा. त तेवढ्यानें आपले रोग वरे व्हायचे!

घरांत गेल्यें, नि इंद्रावन आणलं एक दुरडींतून सोधून. तें तिला देऊन म्हणाल्यें,

“हें बघ. याचा धूर घे. किडी असतील त पडून जातील सगळ्या.”

“हां कसा करायचा?”

“करायचंय काय त्यांत? चार निखान्यांवर त्याच्या बिया टाक. नि धूर यायला लागला कीं निखान्यावर फुंकणी उभी धरून तो तोंडांत घे.”

“होऽहो—करीन.” मग फुसफुस करीत म्हणाली, “बाय, तुम्हीं ऐकलां न्हाई काय अजून?”

“काय गो?”

“अवो, बंदरावर मुरदा मिळ्या आज सकाळीं.”

“मेल्यांनो! तो कुणाचा ग?”

“मना काय ठावं न्हाय. पर हाय गडी शिरीमंत. पातळसूत धोतर, गरम

कोट, टोपी—असा तीसपस्तीस वर्सांचा गडी हाय.”

“नि तो या बंदरांत गो कसा ?”

“मना न्हाय टावां !”

“तर ? तुला कसं माहीत नसेल ? गांवांत कुणी कुठं शिंकलं, त तेंसुद्धां तुला कळतं.”

“हो—तां खरां. त झालां काय, रातीं भरती होती अर्ध्या रातीं. तवा भरतीवर फूक होरगा इला दाभोलेसून.” मग तिनं मान डोलवून डोळे मिचकीत शारदेच्या घराकडे बोट दाखवलं.

“मरा भेल्यांनो ! कवटाळीण मरतहि नाहीं एकदांची ! नि मग ?”

“मग काय नाय. त्यांतून इला व्हता म्हंतात हा बाबा. नि सकाळीं आपला मुरदा मिळो ! त्वांड निसतां चेचून कारलाय कांद्यासारकां !”

नि मग दिवसभर तो धिंगाणा सुरू होता. पोलिस, नि हवालदार, नि पंच ! व्यंकूभावजींच्या पन्नास खेपा झाल्या असतील बंदरावर. करावं तसं निस्तरावं !

पण हें कांहीं बरं वाटेना मला. काय हें ? गांव कसा मिळवला वाड-वडलांनीं ! काय कष्ट केले ! कसे खपले या मातींत ! किती घाम नि रक्त सांडलीं हें गांव वसण्यासाठीं ! नि तिथं या अशा कारणासाठीं रक्त सांडावं ? नि तेंसुद्धां त्यांच्याच एका मुनेपायीं ?

गुजाभावजी आले तेच मुळीं एवढंसं तोंड घेऊन. म्हणाले,

“वहिनी, रांडेचीच्या डोसक्यांत धोंडा घालून मारून टाकावीसं वाटायला लागलंय !”

“भलतं काय बोलतांय भावजी ?”

“रांडेचीचीं गांवाच्या नांवाला काळोखी फासलीन !”

“तिनं एकटीनं ? नि तुमचे व्यंकूभावजी ? हरी ? त्यांनीं गांवाचं नांव उजळ केलं, नाही का ?”

“असं काय बोलत्येस वहिनी ?”

“खोटं बोलत्यें ? बायकांनीं खाल्डं, त शेण खाल्डं ! नि पुरुषांनीं खाल्डं, त औपध खाल्डं, नाही ?”

“अगो हो ! पण पुरुषांचं झांकून जातं. बायकांचा लग्नच आरडा होतो !”

“मेलं असं वाटतं कधीं कधीं, कीं—”

“काय वाटतं ?”

“ नाही सांगत आतां ! ”

संध्याकाळीं काय वाटलं, कोण जाणे. उटल्यें नि शारदेच्या घरीं गेल्यें. एकटीच मागल्या दारीं कपाळावर हात देऊन बसली होती. भिंतीशीं उभी राहून हांक मारली,

“ शारदे— ”

“ बाई ! ”

मला पाह्यलें, तशी जणुं कोसळून पडली डोंगरावरून. उटली, नि धावत आंत गेली. बराच वेळ कांहीं हालचाल नाही, आवाज नाही ! मला असं झालं, आतां उभी तरी किती वेळ राहूं !

शेवटीं निघाल्यें मी. तशीं दारांत आली, नि भरलेल्या गळ्यानं म्हणाली,

“ कशाला आल्तांत बाई ? ”

“ आल्यें होल्यें. काम होतं तुझ्याशीं. पण आत्तां नाही. तुझी वृत्ती ताळ्यावर नाही आत्तां— ”

“ नाही बाई—माझी वृत्ती अगदीं चांगली आहे आतां. सांगा. ”

“ नाही ! ”

तशी दारांतून निघून आपली माझ्यासमोर येऊन उभी राह्यली ! म्हणाली,

“ बाई—शिवायची नाही मी तुम्हांला ! विटाळ होईल माझा. काळजी करूं नका. पण काम काय तें सांगितल्याशिवाय कांहीं जाऊं हि घायची नाही ! ”

“ सांगेन. पण तूं ऐकशील ? ”

“ ऐकेन. गांवांत तुम्हीच एक अशा आहांत, कीं जिचं ऐकावं ! सांगा. ”

“ बाई, तूं आपली पडघवली सोडून निघून जा ! मागं कांहीं पाशहि ठेवला नाहीस. झाले धिंगाणे तेवढे पुरे झाले. एवढं करशील, त डोंगराएवढे उपकार होतील तुझे ! ”

कांहीं वेळ डोळे तारवटून माझ्याकडे पहात उभी राह्यली. मलाहि भीतीच वाटली. हो, घ्या काय—पण मग पटकन् आंसवं वहायला लागलीं डोळ्यांतून. म्हणाली,

“ केव्हां जाऊं ? ”

मन दगडासारखं करून मीं म्हटलं,

“ अगदीं उद्यांसुद्धां जा ! उशीर नको आतां. जाशील ? ”

“ हो. जाईन. उद्यांच जाईन ! ”

डेपाळल्यासारखी आंत निघून गेली. काम झालं, असं समजून मी घरी परतल्यं.

त्या रात्रीं झोप कांहीं येना. असं वाटायला लागलं, कीं कांहीं तरी चुकलंय माझं. एका परीनं शारदेनं जात्यें म्हणून कबूल केलं, त्यानं वरं वाटायला हवं. पण तें वरं कांहीं वाटत नाही. अगदीं मुळापासून चुकलंय. काय चुकलंय तेंहि मेलं धड कळत नाही. शारदा हवी आहे का मला ?

हवी तरा कशी असेल ? मेलीनं सगळ्या गांवाला आग घातली ! काल सगळ्यांच्या हातांत वेड्या पडण्याचाच प्रसंग ! तिच्यामुळं आला तो. जाईल तेव्हां गांव सुटेल !

पण तिचा एकटीचाच का दोष आहे याच्यांत ? जर तिला जायला सांगितलं मीं, तर व्यंकूभावजींनाहि सांगितलं पाह्यजे. त्यांना त अगोदर सांगितलं पाहिजे. त्यानंच नासवलीनू तिला !

चांगली होती शारदा. गरीब. सोशीक. म्हणून तर आंधळ्या नवऱ्याबरोबर एवढे दिवस काढलेनू. एखादी केव्हांच काळं करून जाती. पण या मेल्यानं तिला भुरळ घातलंनू. वेण्या नि लुगडीं नि दगड नि धोंडे ! ती तरी काय करील बिचारी ? तिच्या मदतीला जायला हवं होतं त्या वेळीं. त्याच पाळीला हातांत खेटर घेऊन व्यंकूभावजीला सांगायला पाहिजे होतं, कीं मेल्या, गांवच्या सुनेला नासवायला निघालाएस काय ? घाल चुलींत तुझ्या वेण्या ! नि हितं पुनः तोंड दाखवलंस, तर खेटरपूजा करीन !

पण त्या वेळीं नुसती काडीनं औषध लावीत राहिलं ! शारदा बिचारी रडलीहि होती. तेव्हां तिच्यामागं तिच्या आधाराला उभी राहिले नाही. नि आतां मात्र मोठा पुरुषार्थ करून आल्यें ! तिला सांगितलं, तूं गांवांतून जा !

एखादी असती त सांगती, जात नाही ! पण शारदा म्हणाली, हो. जाईन. उद्यां जाईन !

नको जाऊंस म्हणून सांगूं का तिला ? हितं माझ्या घरीं आणून ठेवीन. सुधारेल शारदा. न सुधारायला काय झालं ? तिचं तिला कळलंय. पोथ्यांतून ऐकलंय मीं. गणिकासुद्धां रामनामानं तरली म्हणे. मग ही न सुधारायला काय झालं ? जी जा म्हणाल्याबरोबर जात्यें म्हणाली, ती सुधारायला निघाल्यें तर सुधारेल सुद्धां !

मग ? जावं नी सांगावं तिला हें सगळं.

निघाल्यें. गणूभावजी झोपले होते ओसरीवर. आरडले,

“कोण तें ?”

“कुणी नाही. मी.”

“वहिनी, कुठें निघालीस एवढ्या रात्रीची ?”

“चूक दुरुस्त करायला !”

“कसली चूक ?”

“मग सांगेन.”

“मी येऊं का बरोबर सोवतीला ?”

“नको. आत्तां येत्यें पांच मिण्टांत.”

अंधार गच्च होता. तरी रस्ता पायाखालचा होता. यादोनानांच्या ओटीवर उंडीच्या तेलाचा दिवा जळत होता. गडी घोंगडींत हातपाय गुंडाळून झोपला होता ओसरीवर. नि ती कुपाट ओलांडून अशी भिऊआवाच्या अंगणांत पाय टाकत्यें, तेवढ्यांत—

“रडत्येस काय अशी ? काहींसुद्धां झालं नाही ! थेट मामलेदारसुद्धां माझ्या मुठींत आहे. वाकवेन तसा वाकतो. सरळ दडपून टाकील तो. तूं जायचं नाहीस हितून !”

“ऊं हूं ! मला राहायचं नाही हितं ! आजवर झालं तें पुष्कळ झालं ! सगळ्या संसाराचे धिंडवडे ! मी उद्यां जाणार !”

“कुणीं सांगितलं तुला धिंडवडे झाले म्हणून ? अंबीनं सांगितलं असेल—”

“त्या कशाला सांगायला हव्यात ? नि नांव घेऊं नका त्यांचं. तुमच्या तोंडांत शोभत नाही तें ! उठा ! सोडा मला !”

रंडेच्यानो ! तस्सा पाय मागं घेतला नि घरीं पळाल्यें. अजून का मिळ्या मारीत बसलींत एकमेकांना ?

आतां काय करूं ? शारदा राह्यली हितं, तर हा मेला तिला छळल्याशिवाय नाही राह्यचा. एवढं झालं तरी पुन्हा गेलाच लुबन्यासारखा तोंड खुपसायला ! जाऊं दे तिला.

दुसऱ्या दिवशीं संध्याकाळीं शारदेची मोलकरीण पोपट्याचा पिंजरा घेऊन आली, नि म्हणाली,

“बाय, यवरा सांवालायला सांगलायू बायनीं.”

“गेली का ती ?”

तशी दसदसा रडायला लागली ती. म्हणे,

“गेली होऽ बाय—जुल्ला मेल्या येकूखोताचा म्होरा ! मेल्यानीं नासवलीन् माज्या गुनाच्या बाईला. वाटुलां क्येलान् म्येलानीं सगलां ! त्याचांबी तसांच व्हेईल ! कंदी न्हायचां नाय झाल्याविगर ! किती गुनाची होती माजी बाय ! सांगून गेली, हा पिंजरा यवरा न्हेऊन दे. नि सांग, माजा लय जीव होता याच्यावर—सांबाला याला.”

ठेवलान्, नि रडत रडत निघून गेली. पिंजरा घेतला, नि ओटीवर टांगून ठेवला. काय मेलं पाखरूं तरी ! सारखं शारदा ! शारदा ! शारदा !

इवली हरभन्याची दाळ नि आमच्या मागं पांढऱ्या मिर्चीचं झाड होतं त्याची एक मिर्ची ठेवायला गेल्यें पिंजऱ्यांत त चावायला धावला ! मर मेल्या ! मग गणूभावजींनीं शीक घेतली एक नि तिचं भय दाखवून तें खाणं ठेवलं त्याच्यापुढं. खाईना ! म्हटलं, भूक लागली म्हंजे आपच खाईल.

संध्याकाळीं गुजभावजी म्हणाले,

“वह्मनी, कशाला ठेवलं आहेस तें दळिद्री पांखरूं ? सोडून दे !”

“नको हो. मांजरू खाईल—”

“कशानं खातंय मांजरू ? जाईल उडून.”

“नको. दिलायन एवढ्या कौतुकानं—”

“त्या वेसवेचं काय कौतुक ?”

असं तोंडावर आलतं उत्तर ! पण नको ! गिळून घेतलं. नि आतां या पोपटाला करायचं तरी काय ? कांहीं खात नाहीं, पीत नाहीं. सारखा शारदेचा जप चालवला आहेन् मेल्यानं !

राचीं मग चार शेंगदाणे, चिक्की फोड, मिरची असं त्याच्या पिंजऱ्यांत घातलं, नि म्हटलं, आतां खा कीं उपाशी रहा !

पहाटे पहाटे त्याचं आरडणं बंद पडलं. नि सकाळीं उठून पाहात्यें तां आपला पंगव पसरून उताणा पडलेला ! तिचा जप करीत प्राण सोडल्यान् पांखरानं !

टचकन् पाणी आलं डोळ्यांत. गणूभावजींना म्हटलं,

“भावजी, मागं खळगा करा, नि त्यांत याला पुरून टाका !”

शारदा गेली, नि आपल्याबरोबर गांवाची कळा घेऊन गेली ! दामूअण्णांनीं

घराला कुलूप घातलं, नी मुलाकडे राह्यला ते निघाले. विचारलं तशीं म्हणाले,

“अंबे, पाटाचं तें तसं चाललंय. वागेला पाणी पुरेना झालंय. ही राहात्ये दाभोळेस. मला आहे दम लागलेला. केव्हां उखडेल भट्टी, तें का सांगतां येतंय ?”

“नि मग वाग ?”

“उरल्यै कुठं वाग ? चारसहा माड नि दहावीस पोफळीच ना ? सांगितलंय गड्याला. करील तो जमेल तसं. नाहीतरी आमच्या मागं उन्हाळाच व्हायचाय !”

दामूअण्णा गेले.

इतकें दिवस आवा नी रंगूभावजी दोघे दापोलीस होते. आवा भराभर शिकत चालला. आतां त्याच्यावरच मदार. पण पोर हितं यायचं, त आपलें करमत नाही म्हणायचं !

“कां रे करमत नाही ?”

“हितं मैदान नाही. पत्ते नाहीत. हाटेलं नाहीत.”

“रांडच्या ! हाटेलं जातोस का काय ?”

“नाय गो ! जात नाही हाटेलं; पण बघायला बरो मजा असते. रात्रीं बत्ती लागत्येय पेद्रोमॅक्सची—”

“दाभोळेस रात्रीं बंदरावर लावतात तसली ?”

“हो !”

“रोज लावतात ?”

“हो !”

“खूप माणसं जमत असतील बत्ती पाह्यला !”

“नाय बा. नी फोनोग्राफ आणलाय एक हाटेलं.”

“म्हजे रे काय ?”

“म्हजे असं यंत्र असतं. तें चालू केलं म्हजे गाणं वाजतं.”

“रांडेच्यांनो ! खरं काय !”

“खोटं का सांगतांय मी ? तुला नाही तिथली मजा कळायची ! शहर फार चांगलं. हितं खेड्यांत काय आहे डोमलं ?”

हें असं बोलायचा ! इथून केव्हां एकदां पळतोय कापास असं होऊन जायचं त्याला. त्यांत गुजाभावजी एकदां कापाहून आले, नि त्यांनीं एक नवीनच सांगितलं ! पाणीबिणी प्यायले, नि म्हणाले,

“वहिनी, पोरांचं कल्याण व्हायची वेळ आल्यै !”

“अगोदर तारखेचं काय झालं तें सांगा.”

“व्हायचांय काय ? तारखावर तारखा चालल्याएत. वकिलांची धन होत्येय. पण मीहि म्हणावं गुजा आहे नांवाचा. बाग विकून उन्हाळा झाला तरी चालेल. पोर नाहीं बाळ नाहीं. पण व्यंक्याला खारं पाणी पाजीन खाडीचं, तेव्हां बरं वाटेल मला.”

“नि कल्याणाचं काय म्हणत होतां ?”

“अगो, पाद्री असा खूप आहे रंग्यावर ?”

“कां ?”

“अगदीं तेलबुद्धि का काय म्हणतात, त्यांतला झालाय रंग्या !”

“खरं का काय ?”

“खोटं का सांगतांय मी ?”

“भावजी, एवढं केलंत, तें कारणीं लागलं हो !”

“लागेल त काय ! स्वतः पाद्री त्याला शिकवतो. नि आतां कसा झालाय बघ ! ओळखायची नाहींस तूं ! त पाद्री म्हणाला, मुंबैला ठेवा. तो पत्र देतां म्हणे. तिथं चांगली वेवस्था होईल दोघांच्याहि शिकण्याची.”

“मुंबैला ?”

“हो. भिऊं नकोस ! त्रिंब्याचा सासरा म्हणाला, कीं मुंबैस त्याचाच चुलत-भाऊ आहे. म्हणे, त्याच्याकडे करतो त्यांची सोय.”

“पण भावजी, मुंबैला नको वाई !”

“कां गो ? पोरानं बरं होतंय तुझ्या. अशी आडवी कां येत्येस मधें ?”

“आडवी कशानी यीन ! पण—”

“काय काळजी करूं नकोस. मी दर महिन्यास खेप टाकीत जाईन मुंबैला. नि दिवाळीला, गौरीगणपतीला पोरं येतच जातील.”

“खर्च काय यील ?”

“जो काय यील तो यील. एकटा मुलगा तुझा. करायला नको ?”

“करीन हो ! हें सगळं त्याच्याकरतांच त करत्येय. पण एवढा दूर—”

“तूं काळजी करूं नको म्हटलं ना ! मुलगा मामलेदार होईल, तेव्हां बरीक अंगावर शाल पांघरून मिरवशील मामलेदाराची आईस म्हणून !”

“बरं वाई ! करा तुम्हांला काय बरं दिसेल तें. तुम्ही काय वाईट का करणारांत !”

दोवेहि चार दिवस घरीं आले. खरोखरीच मीं ओळखलं नाहीं रंगूभावजींना. केवढा बदल झाला होता त्यांच्यांत! बुद्धीचं तेज असं तोंडावर दिसायचं. नि शांत, हंसरा चेहरा. फारसे बोलायचे नाहीत. विचारलं तेवढ्याचं उत्तर द्यायचे. दिवसभर पुस्तकं वाचीत असायचे.

नीट सगळी तयारी करून दिली, नि गुजाभावजी स्वतः निघाले मुंबईला त्यांच्याबरोबर. अगदीं ठरवलं होतं डोळ्यांतून पाणी काढायचं नाहीं म्हणून. पण मेलं तें उभं राहिलंच आयल्या वेळेवर.

“नीट संभाळ हो प्रकृतीला! खाण्यापिण्यांत अशोचरपणा करूं नकोस! नि नीट पत्रं धाडीत जा. नि हें वध, रात्रीचं वातुळ खाऊं नये; मानवत नाहीं तें तुझ्या प्रकृतीला!”

“वह्यनी, मी जातांय ना त्याच्याबरोबर! करीन सगळं नीट.”

हे तिघे गेले. गणूभावजी त्यांना पोचवायला बंदरापर्यंत गेले. नि मी घरांत एकटी राहिल्यें. मागं जनी तेवढी भांडीं घाशीत होती.

असं वाटायला लागलं, कीं सगळीं गेली, आपणहि कुठं पळून जावं! अगदीं वरल्या घरापासून हिशेव घ्या. अंबूनानांचा एकटाच मुलगा हितं. बाकी तिघे बाहेर. कुशात्याचं घरच बंद. जोशानं आपलीं पोरं दामोळेस ठेवलेलीं. ठोसर एकटा. आमच्या घरीं ही परी. यादोनानांची बायको काय ती हितं. शारदेच्या घराचं तें तसं झालं. दान्दभंगाच्या घराला कुल्दूप!

कशाला राह्यचं या मसणवड्यांत? सगळं रान रात्रीचं जसं खायला धांवतं!

नि त्यांत व्यंकूभावजी लागले वेड्याळल्यासारखं करायला!

शारदेच्या घरामागं नागोबाचं वारूळ होतं. त्याच्या शेजारीं उंबराचं झाड. पाटाचं पाणी कमी झालेलं. तशी त्यांनीं तिथं बाव खणायची ठरवली! कुणा पाणाड्यानं सांगितलं म्हणें, कीं तिथं भरपूर पाणी आहे! सात बाजांचं मुंभ लावलं तरी ठाव मिळायचा नाहीं, इतकं!

एका दिवशीं आपले दामोळेहून गडी आणलीं, नि तें वारूळ उकरायला लागले! गुजाभावजींनीं पाह्यलीं, तशीं त्यांच्याच्यानं राहवलं नाहीं. म्हणाले,

“व्यंक्या, अरे तुला सांगूं नये! पण तें बापजाद्यांनीं नागोबाचं ठिकाण, म्हणून हात न लावतां तसंच सोडलं होतं! खणूं नकोस तें!”

“फिर्याद लाव माझ्यावर! जा! एक लावत्यैसच, दुसरी लाव! म्हणावं, हा वारूळ पाडतायु!”

“तुला धडी गोष्ट कांहीं सांगायची सोय नायू—”

“सांगूच नकोस तूं! समजलास? जागा माझी आहे. मीं विकत घेतल्यै. काय वाटेल तें करीन मी! समजलास?”

“समजलों ऽ समजलों! काय वाटेल तें कर! मग मात्र म्हणूं नकोस सांगितलं नाहीं म्हणून!”

भराभर गडी खणायला लागले वारूळ. तों असा वावभर नाग फों फों करून धांवला बाहेर! कुदळ्यांनीं नि काळ्यांनीं चेचलीं नि कुठें विसांवताहेत तों दुसरा! जोडाच होता त्या वारूळांत. तो तर चावायचाच एक्या गड्याला. पण बचावला. त्यालाहि मारला. आंत अंडीं सांपडलीं तीं फोडलीं, त कांहींतून निघाला बलक नि कांहींतून वीत वीत किरमं! तींहि धरून चेचलीं.

तिथें पाणी खूप लागलें. पण बांधायला लागले, तशीं दगड म्हणून धर घेईनात! नाना परी केलीं, नि शेवटीं नाद सोडलीं विहीर बांधायचा.

ॐ ॐ ॐ

मारुतीचा उत्साव दर वर्षी चैत्रांत व्हायचा. गेलीं आठदहा वर्स आपला सुमारच उत्साव करायचा. सकाळीं जल्माच्या वेळीं मारुतीला अभिषेक नि दोन ब्राह्मण जेवायचे आमच्या घरीं. पण यंदां त्याच्या मुलगा चार दिवस हवा पालटायला म्हणून येऊन राहिला कोरड्या हवेवर. दाभोळेपरीस इथली हवा कोरडी. म्हणून वैद्यानं हितं धाडलंन् त्याला. अंबूनानाचे मुलगेहि दोघे घरीं आले उन्हाळ्यांत सुट्टी घेऊन. यादोनानाहि परतले मुलांना घेऊन. परत तेवढ्यापुरता गांव भरलेला दिसायला लागला.

गुजाभावजी असे नुकतेच येऊन टेकले. गडी हुज्जत घालीत होता गणू-भावजींबरोबर.

“यवरा ब्येरना काय व्हायचा न्हायू माज्याच्यानू.”

“न व्हायला काय झालं? आमचा काल्या करीत होता.”

“व्हयू त्यें खरां हायू. पर आतां जिमीन निसती कडक! पानी कमी होत चालला ना!”

तेवढ्यांत अंगांत गरम घातलेला दामूअण्णाचा बाळू छातीवर हात ठेवून आला, नि ओटल्यावर बसला. गुजाभावजींनीं विचारलीं,

“काय रे बा? तब्येत काय म्हणत्ये?”

“काय म्हणाची ? बरी आहे. गुजाकाका, मास्तीचा उच्छाव कधी ?”

“महिन्यावर आलाच की !”

“त मी काय म्हणत होतो, यंदां जरा जोसांत करायचा.”

“कां रे बा ?”

“काय करमत नाही गांवांत. तेवढीच जरा खळबळ होईल. अनायास आलेत सगळे. खूप वर्सांनी गांव भरलाय पुन्हा. त काय म्हणतो मी. यादोनानाचा नारू आहे. नाटकबिटक करूं. काय समजलेत ?”

यादोनाना पलीकडे जानवीं वळीत होते. ते म्हणाले,

“गुजा, संगीत झालं पाह्यजे हो ! प्रोजनीं मजा नाय/यायचा !”

“पण गाणार कोण ?”

“हात्तेच्या ! एवढेंच ना ? मी करतो तयार. तुम्हा वाटेल तसला पार्टी असू दे. त्याला आ करतां आला की पुरे. बाकीचं माड्याकडे लागलं.”

“मग उद्यां संध्याकाळीं घ्या गांवकीची बैठक.”

“कुठे ?”

“हितेंच घ्या कीं थोरल्या घरी !”

“हितं नको.”

“कां ?”

“व्यंकूची पार्टी यायची नाय हितं.”

“न येतील त तेल घालीत गेले !”

“गुजा रे, गांवकींत असं करून भागत नाही ! मास्तीच्या देवळांतच कां घ्या ना !”

“बऽ रं—मास्तीच्या देवळांत !”

दुसऱ्या दिवशीं मास्तीच्या देवळांत गांवकी भरली. हळूहळू सगळे आले. सगळ्यांत महतारे यादोनाना. ते म्हणाले,

“व्यंकू रे, या मंडळीचा विचार असा आहे, कीं यंदां उच्छाव जरा जोसांत करायचा. नाटकबिटक—काय समजलास ?”

“समजलों.”

“मग ? तुझा काय विचार ?”

“करा कीं !”

“करा कीं म्हणून कसं चालेल ? तूं नम्रशेट. तूं हवासच.”

“कशाला मी ? उगीच तंडण होतील.”

“नाय होत तंडण. सगळ्यांनीं समजुतीनं घेतलं, कीं नाय होत. मग ?”

“करा करा. मी आहेंच तुमच्यांत.”

“मग गुजा, कसं कसं ?”

“काय रे बा बाळू ? सांग.”

“सांग काय ? मीं काय सांगायचा ? कोणचं नाटक करायचं तें ठरवा.”

“गुजा, संगीत हां !”

“हें पहा यादोनाना, प्रोज नाटक असलं, तरी त्यांत पदं घातूं आपण. पण दगदणीत पाह्यजे बा ! ऐतिहासिक काढा एखादं.”

“हो रे बा. इतिहासिकच होऊं या.”

“हें पहा, त्या तुमच्या पोतनिसानं का कारखानिसानं लिहिलेंयू सूर्यग्रहण. शिवाजीचं नाटक आहे. बरं आहे तें. मीं म्हाडास पाह्यला होता प्रयोग.”

“सूर्यग्रहण ? आपण नाहीं बा नांव ऐकलं.”

“हें पहा हऱ्या, तूं जगांत पुष्कळ वस्तूंचीं नांवं ऐकलीं नाहींस. गूजवेरी म्हंजे काय माहीत आहे ?”

“गूजवेरी ? तुपाची वेरी निघत्ये कढल्यावर त्यांतलं असेल काहीं.”

“शहाणा आहेस. तें आहे एका फळाचं नांव. म्हाबळेश्वरीं मिळतात. तात्पर्य काय, गुजा, तुझं सूर्यग्रहणच बरं आहे रे !”

“वडरं ! पार्टी कोण कोण ?”

“तें मग पाहूं रे. नाटक आणूं दे, नि मग ठरवूं. बारं. पुढं काय ?”

“पुढं काय ? एखादा कीर्तनकार बोलवावा चार दिवस. होऊं देत कीर्तनं.”
व्यंकूभावजी म्हणाले,

“हें पा, आपण पुष्कळ कीर्तनं ऐकलीं. पण शिरदोणकर—बा रे शिरदोणकर ! काय लावण्या म्हणतोय ! आहा !”

“कीर्तनांत ?”

“नाहीं त काय तमाशांत ? अरे, भर कीर्तनांत लावण्या म्हणतो ! पण अशा तशा नाहीं हो ! राधाकृष्णाच्या. आहा ! काय बरं लावणीचं तोंड—माझ्या अगदीं जिभेवर होतं—विसरलों !”

“हें पहा व्यंक्या, उच्छाव आहे मारुतीचा. तेव्हां लावण्यावाला बुवा नापास ! काय समजलास ? वाईकर बुवा बोलवायचा.” गुजाभावजी ठणठणले.

“यादोनाना, मीं अगोदरच सांगितलं होतं. मला याची ही सोटेशाई माहीत होती. तुम्हांला काय करायचं तें करा. माझ्याकडून चाराठ आणे घ्यायचं रीतीप्रमाणं ते घ्या !”

“असं काय करताहेस व्यंकू ? आपण समेट करूं. बुवा गुजा म्हणेल तो बोलवायचा नि नाटकांत शिवाजीचं काम तूं सांगशील त्यानं करायचं. आहे कबूल ?”

“बराय्. आतां तुम्हीच म्हणताहांत—”

“तर रे काय ! अरे, आज अनेक वर्सांनीं योग येतोय्—”

“नि यादोनाना, समाराधनेचं कसं ?”

“करूं या कीं ! आहे काय त्यांत ? मांडव घालूं इयकसा मारुतीपुढं नि चालूं या जल्होश !”

“पण काय करायचं ?”

“हें पहा, तें अंनावहिनीला ठरवूं दे. बायकांची म्होरकी ती. तेव्हां ती करील तो वेत.”

“बराय्. मग वर्गणी ?”

“हो. बोला. व्यंकूशेट !”

बरीच घासाघीस, भांडणं, अगदीं तुटेस्तांवर झालं. पण मग काय वाटलं कोण जाणे, शेवटीं आले सगळे सुतावर. आंकडे ठरले.

गुजाभावजी येऊन म्हणाले,

“बह्यनी, आबाला नि रंग्याला बोलावतां.”

“बोलवा कीं ! मला काय ? तेवढंच पहायला मिळेल पोर !”

सूत्रं हलायला लागलीं. नाटकाचं पुस्तक आलं, सहाव्या का आठव्या दिवशीं आबा नि रंगूभावजी आले. सगळा गांव पुनः जागा झालाय् जणूं कांहीं !

संध्याकाळीं अशी तुळशीजवळ बसली होत्यें. डोळ्यांत उगीचच पाणी आलं. आबा नि रंगूभावजी दोघे फिरून आले. आबा मला हांका मारीत आला.

“आई, ए आई, यंदां काय सुरेख मोहोरलीं आहेत कलमं !”

माझ्यापाशीं आला नि माझ्या डोळ्यांतलं पाणी पाहिलेन् तशी म्हणे,

“हें काय गो आई ? रडत्येसशी ?”

“नाय रे ! ये तूं असा. जवळ बस माझ्या.”

माझ्या गळ्यांत पडत म्हणाला,

“पण तूं रडत्येस कां तें सांग.”

“उगीच.”

“उगीच म्हंजे ?”

“अरे, उगीच म्हंजे उगीच हो ! गांव पुनः भरलायू ना ? तें पाहून पाणी आलं हो डोळ्यांत ! कुठं कुठं गेलतेत ?”

“सड्यावर जाऊन आलों. येतांना गुजाकाकांच्या घरीं गेलों. ते वर्गणी गोळा करीत धांवताहेत. अगो, जो भेटेल तो रंगूकाकाकडे पाहून विचारतोय, रंगू किल्लेदार, बरे हाव ना ?”

“विच्यारायचेच !” हळूच मीं विचारलं, “काय रे, रंगूभावजींचा अभ्यास बरा चाललाय ना ?”

“वेष्ट !”

“म्हंजे ?”

“म्हंजे फार चांगला. एकच वाईट आहे.”

“काय रे ?”

“अगो, रंगूकाका माझ्यामागून शाळेंत जायला लागला नि माझ्या अगोदर मेट्रिक होणार !”

“मेल्या ! वाईट काय आहे त्यांत ?”

एवढ्यांत रंगूकाका गडी आला.

“ओ आवा खोत, येकू खोताकर जमायचायू आज रात्री !”

“कशाला रे ?”

“तां मना न्हाय ठावा. म्हनाले, इच्यारलीं त नाटकाचे पार्टी काय त्यें सांग.”

“बरायू रे.”

रात्रीं परतले तिघे, नि आवा म्हणाला,

“गणूकाका, तूं म्हण कांहींहि ! नाटकाच्या पात्रांची निवड कांहीं आपल्याला पसंत नाही.”

“अरे, पण व्यंकूला पास आहे ना ती निवड ? त्याच्या पसंतीनं करायचं असं ठरवलंय.”

“हे ! व्यंकूकाकाचा भाऊ असला म्हणून काय झालं ? केरू काय शिवाजी होय ? शिवाजी असा होता ? बोंड्या नाकाचा ? पाण्याचं पितर ? झोल्याचा

शेकाया? धड शब्द बोलता तरी येतोयू का त्याला?”

“आवा, अरे महाप्रवागांनीं गांवकी एकत्र आल्यैयू. तेव्हां आतां होऊं दे काय व्हायचं तें.”

“व्यंकूकाका म्हणे कसा, याला शिवाजी करायचं असेल, तर नाटक करायचं. नाहीं तर नाटक बंद. असा राग आला कीं—पण तुम्ही सगळे गप्प बसलेत, म्हणून मीहि गप्प बसलों. नि हरि म्हंजे काय जिजाबाई होय रे?”

“अरे आवा—!”

“बोद्या हरी, नाकावर चांगला वालाएवढा मस! आवाज तं असा, कीं बोलायला लागला म्हंजे जणू आभाळ गडगडतंयूसं वाटतं! त्याला यादोनाना जिजाईचीं पदं शिकिवणार—नि तीं पदं करणार गोण्या जोशी! आनंद आहे! छान होणार तुमचं नाटक! वेष्ट!”

“पुरे रे आवा! आपण बोल्तं नये मोठ्या मागसांत.”

“कां बोल्तं नये? नि सांगू का आई? गणूकाकाला हुजऱ्याचं काम दिलीं. मला म्हणत होते, कॉमिक स्त्रीपार्ट करतोस का म्हणून.”

“मग काय म्हणालास तूं?”

“काय म्हणायचंयू? साफ नाहीं म्हणून सांगितलं. तशीं केऱ्या म्हणे कीं मग आवा कटाप. मीं म्हटलं, कटाप त कटाप! अगो, शिवाजीचं काम घायचं मला! असा छान दिसलों असतो! नि रंगूकाकांना म्हणे, मुसुनमान शिपायाचं काम करतोस का? तेहि नाहीं म्हणाले.”

“बरं झालं!”

मग गणूभावजी हुजऱ्याचं काम पाठ करायला लागले. काम तरी कितीसं होतं? येवढंसं. पण त्यांना तेवढंच कौतुक!

मांडव घालायची पाळी आली, तशीं व्यंकूभावजींच्या बाजूनं काढलीं आपलीं नखं बाहेर! पोफळींचे खुंटे मागायला गेले, तशी म्हणे,

“तें काम थोरल्या घराचं. त्यानं करावं तें सगळं. आम्ही नुसते वर्गणीपुरते मालक.”

ठीक आहे! थोरल्या घराचं त थोरल्या घराचं. गुजाभावजींच्या पायाला उसंत नाहीं. बारा बारा वाजेपर्यंत रात्रीं हिंडताहेत. हिकडून हें आण, तिकडून तें आण. नि मग मला हांका मारून म्हणायचे,

“वहिनी, खायला दे काहीं तरी! जेवण झालं नाहीं दिवसभरांत.”

मीं चांगले पोहे थोरली पातेलीभर धुवावे, त्यांत दूध, गूळ घालावा नि घावेत त्यांच्या पुढं. त्यांनीं दिवसभर कोण कोण काय काय म्हणालं तें ऐकवावं. ते हात धुवायला उठताहेत, तेवढ्यांत तिघे तालमीहून यावेत. नि मग चालायच्या आवाच्या कुचाळक्या. हा असं बोलला, नि तो तसं बोलला !

काहीं कां असेना, दिवस पुनः पालटलेसे वाटायला लागले. तेवढ्यांत वनवृन्महि आल्या. नि मग तर काय ? मजाच मजा !

मांडव, याच सताठ जणांनीं घातलीं. व्यंकूभावजी, केरू, गोण्या जोशी, हरि फोजदार, कुण्णी आलं नाहीं. निमित्यं सांगून बाजूला झाले. गुजाभावजी संतापलेच. पण यादोनानांनीं कसंयसं शांत केलीं त्यांना.

गुजाभावजींच्या पत्राप्रमाणं वाईकरबुवा आले. त्यांच्याबरोबर त्यांचेच दोघे मुलगे. एक तबला वाजवायचा, नि एक पेटी. बुवा आमच्याच हितं उतरले.

“कांतीनां कांतीनं सुरू. बुवांना विचारलं,

“बुवा, आख्यान कोणतं लावणार ?”

“कोणतं ? तुम्ही सांगाल तें.”

“असं कांहीं तरी लावा. सगळ्यांना वाटलं पाह्यजे, तुम्ही आम्ही सगळे एक !”

“वरं. घोषयात्रेचं लावतां.”

बिलाइती, बर्या, सगळं आम्हीच केलं. कांतीनाची वेळ झाली. पोरंसोरं अगोदर गर्दी करून पुढं बसलीं. पण व्यंकूभावजींच्या पश्चार्ची पोरं दिसेनात ! कांतीन उभं राह्यलं. आम्ही सगळ्या जणी एक्या बाजूला बसलों. दुसऱ्या बाजूला पुरुष मंडळी. बुवा उभे राह्यले. मंगलाचरण झालं, पहिला अभंग झाला, भजनहि सुरू झालं. तेव्हां मग खुंटासारखे एकेक जण आले ! देवाला नमस्कार केलीं, नि बुवांना नमस्कार न करतां सगळ्यांच्या पुढं ओळीडनं बसले ! व्यंकूभावजी, फोजदार, गोण्या, हरि, केरू, सद्या, सगळे !

त्यांचा पोरबडा सगळा बाहेर !

पूर्वरंगांत बुवांनीं मारे हसूं येईल अशा गोष्टी सांगितलीं. पण पुढल्या सहासात जणांच्या तांडावर ठीम नाही ! बुवांनाहि चेव आला. त्यांनीं अगदीं आपलं सगळं कसब पणाला लावून कुंभकर्ण नि न्हाव्याची गोष्ट सांगितली. हंसून हंसून आमची पुरेवाट झाली; पण हे मुखंड आपले चौकोनी तांडे करून बसलेले !

नि बाहेरचं कौतुक ऐका आतां ! जसजसे बुवा हंसायच्या गोष्टी सांगत, तमतर्शी बाहेरचीं पोरं वेडेविदे सूर काढून रडायचीं ! नि बुवा कांहींतरी गंभीर सांगायला लागले, कीं बाहेर त्या दुल्लर काठ्यांचा हंशाचा कळोळ !

तावातावानं गुजाभावजी उठले, नि बाहेर जाऊन म्हणाले,

“एः ! भुतावळ रांडेच्ची ! चूप बसा. नाहीतर ह्या मार दीन एकेकाला !”

तेवढ्यापुरतं बाहेरचं गप्प. नि गुजाभावजी आंत आले, कीं पुनः तोच चारगटपणा सुरू !

बुवांनीं छान आख्यान सांगितलं. पण हे चारसहाजण अगदीं दगडी पुतळ्यां-सागवे बसलेले ! पसंती नाही, नापसंती नाही !

कीर्तन आटपलं नि आरती सुरू झाली. बुवांना ओवाळायचं, पैसा टाकायचा, कडकडून दोअंगांनीं भेटायचं, प्रदक्षिणा घालायची, नि बाजूला येऊन उभे राह्यचं. या पाळीला सगळीं बाहेरचीं पोरं आंत आलीं.

आरती सुरू झाली, तशीं मी नि वनूवन्सं दोघी बाहेर पडून घरीं निघालों. बुवांना दूध तापवून द्यायचं होतं. थोड्या वेळानं बुवा, आत्रा, सगळी मंडळी आली. बुवा आंगांतलं काढून झोपाळ्यावर बसले. हळद घातलेलं दूध पीत ते म्हणाले,

“गुजाभाऊ—!”

“काय बुवा ?”

“हीं कीर्तनं नाहीं व्हायचीं माझ्याच्यानं. तुम्ही आपला दुसरा बुवा पहा. ”

आम्हांला सगळ्यांनाच आश्चर्य वाटलं.

“बुवा, अहो, एवढं कोवळं अंग ठेवून कसं चालेल ? या गांवांत दोन पक्ष आहेत.”

“होऽ ! म्हणून तर मीं तुम्हांला घोपयात्रेचं आख्यान लावायला सांगितलं होतं !”

“दोन नाहीं, चार असू देत. पक्षांना नाहीं घाबरत मी. अहो, पुण-मुंबैला अटीतटीचे फड जिकिलेत मीं ! काय समजलांत ? पण हें असं—”

“झालं तरी काय ?”

“बाहेर पोरं कुणाचीं होतीं ?”

“गांवांतलींच होतीं.”

“त्यांनीं आरतीच्या वेळीं माझ्या पायांना चिमटे काढले नी कांटे दुपले !”

“रांडेच्यांनो ! बघू ?”

क्या घेऊन बघितलं तों खरंच ! सबंद पायांवर ओरखड्यांच्या खुणा होत्या, नि एकदोन जागीं रक्त सांकळलं होतं !

“अहो, एवढ्यानं भागलं नाही. पुढं ऐका.”

“काय केलं साल्यांनीं ?”

“आरतीच्या ताटांत खडे पहा किती टाकलेत ते ! दुप्प ! दुप्प ! मी म्हणतोय की आरतींत आज बरेच पैसे जमले !”

“तुम्ही काळजी करू नका बुवा. उद्यां मी एकाहि कार्याला आंत घेऊं घ्यायचा नाही. शिपटी घेऊन दारांत उभा राहतों !”

“अहो, पोरांना झोडून काढाल गुजाभाऊ तुम्ही. पण थोरांना ?”

“थोरांना ?”

“हो.”

“त्यांनीं काय केलीं ?”

“अहो, सांगितलं तर तुमचा विश्वाससुद्धां बसायचा नाही ! साक्षी नाही नी पुरावा नाही.”

“सांगा त खरं.”

“ते मागून घेऊन पुढं कोण बसले होते ?”

“बऱं ! काय केलं त्यांनीं ?”

“त्यांतल्या त्या दोघाचौघा तरुणांनीं काय केलीं, आरती ओवाळली, मला कडकडून भेटले. मी चकितच झालों. नि माझ्या कानाजवळ तोंड आल्यावर काय सांगतात गुपचुप माहीत आहे का ?”

“काय ?”

“एक एका कानांत म्हणे, तूं हजाम आहेस—नि दुसऱ्या कानांत म्हणे, तूं न्हावगंड आहेस !”

“साल्यांनो !”

“दुसरा म्हणे, तुझं तंगडं तोडतां, नि तुझं टाळकं फोडतां !”

गुजाभावजी नुसते तांबडेलाल झाले ! आवा तोंड लपवून हंसायला लागला. मावजी त्याच्यावरच उखडले.

“आव्या ! गधड्या ! तडाखा का खायचाय ?”

आवा उठून घरांत पळाला. बुवाहि हंसायला लागले. नी मग म्हणाले,

“अहो, कीर्तनं उधळून लावण्याचे दम मला कांहीं ठिकाणीं दिले गेले. पण हा कोंकणी मासला कांहीं और आहे बुवा ! मग सांगा गुजाभाऊ, अजून मला कीर्तनं करायला सांगतां का तुम्ही ?”

गुजाभावजी भडकले,

“कट करून आलूते भांचोद ! उद्यां टाळकीं सडकतां एकेकाचीं !”

“अहो ! तेवढं करूं नका ! मीच पायां पडतां तुमच्या. नुसतं समजुतीनं सांगा. काय समजलेत ? मी करतां सप्ता पुरा. आलोंच आहे आतां, तेव्हां तड लावल्याशिवाय कांहीं जात नाही !”

दुसऱ्या दिवशीं गुजाभावजींनीं काय केलीं कुणास ठाऊक, पण चावटपणा थांबला. हे चार चौघे यायचे, नि मागं वसायचे.

आत्रा, गणूभावजी, गुजाभावजी, यांचीं कसलीं तरी गुपितं शिजायला लागलीं. पौर्णिमेला सकाळीं जल्म झाला, नि गुजाभावजी दाभोळेस खेप टाकून आले.

त्या दिवशीं संध्याकाळीं नाटक, नि दुसऱ्या दिवशीं समाराधना. गणूभावजी सकाळीं गेले, नि सांगितलीं,

“एकलंस का व्यंकू ! मला नाय नाटकांत काम जमायचं. ”

“कां रे ? मग अगोदर नये सांगूस ? आयत्या वेळीं हुजऱ्या कुठून आणायचा ?”

“माझं पोट दुखायला लागेल आयत्या वेळीं, हें मला भुतानं येऊन कानांत सांगितलं होतं काय माझ्या ?”

“बारं बारं ! आहे काय काम ? हुजऱ्याचंच ना ? करूं कोणीतरी उभा. ”

स्टेज बांधली, पडदे लावलीं. सगळे त्यांचे ते. आत्रा गेला मदतीला त त्याला नको म्हणाले. म्हटलं बलायू गेली !

दुपारीं अंग टाकलं, नि जडरा कुठं डोळा लागतोय, तां गुजाभावजी सगळ्या गांवाला हांकारा घालीत आले. लांबून लागले आरडायला,

“वहिनी, ए वहिनी—”

चमकून उठल्यें. म्हटलं, एवढं झालं तरी काय !

“अगो, दावा आपल्यासारखा झाला !”

“खरं व्काय भावजी ?”

“अगो हो ! ही वष वकिलाची चिठ्ठी आल्यै ! मामलेदार आला ना नवा ? त्यानं फैलावर घेतली केस नि निकाल दिला ! रंग्या कुठायू ?”

आरडा ऐकून रंगूभावजी आंतून बाहेर आले.

“रंग्या, तू जिकलास ! आतां चल व्यक्याच्या दारीं. रांडेच्याचं मानगूट धरून ओकवतो आजपर्यंत खालंन् तें !”

“लगेच मिलेल ना ताव्यांत ?” मीं विचारलं.

“न कां मिलेना ! त्याच्या वकिलानं लगेच अपील केलंय म्हणे रत्नागिरीला. करूं दे गो ! आतां मला दहा हत्तींचं बळ आलं !”

“भावजी, तुम्ही होतंते, म्हणून झालं हो एवढं !”

रंगूभावजींना काय वाटलं कोण जाणे ! आंत गेले. देवांना नमस्कार केलीं, नि बाहेर येऊन गुजाभावजींच्या पुढं वांकले.

“रडताहेस काय रंग्या ? अगोदर वहिनीच्या पायां पड.”

“माझ्या कशाला ? वयानं तुम्ही माझ्यापेक्षां वडील !”

“पण नात्यानं तू मोठी.”

“औक्षवंत व्हा ! भावजी, आतां सत्यनारायण करायचा बरं का ! मी बोलल्यें देवाला.”

“करूं गो करूं ! टोलेजंग पूजा करूं !”

“नि भावजी,—तुम्ही नाहीं—रंगूभावजी, अगोदर लोणचांब्याशीं जाऊन गिन्होबाला गूलपोहे ठेवून या बघूं !”

आत्रा, रंगूभावजी दोघेहि गेले.

संध्याकाळीं ही सगळी मंडळी लवकरच जेवली. बुवा दुसऱ्या दिवशीं जायचे होते. त्यांचे मुलगे नाटकांत पेटीतबला वाजवणार. बुवांना रात्रीं जेवायचं नव्हतं. म्हणाले,

“अहो आत्रासाहेब, आम्हीहि येऊं बरं का नाटक पाह्यला !”

“जरूर ! तुम्ही तर हवेच अहांत. पहा तर खरी कशी गंमत करतो ती !”

मी म्हणाल्यें,

“कसली रे गंमत ?”

“नाय ! आत्तां नाय ! तू नाटकाला येणारैस ना ? मग कळेल आपच !”

काय करणारैत कोण जाणे ! रात्रीं मी नि बन्वन्सं दोघी निघालों जोडीनं. पहात्यें तां सगळा मांडव चिक्कार भरला होता वायकापोगंनीं, नि मोठ्या माणसांनीं. अगदीं ओणी, नवरी, तवेगांव, सुकटी हितपर्यंतचीं माणसं आलीं.

तास-सवातासानं घंटा झाल्या, नि पडदा बर गेला. कुणी एक बाच्छा एका

खुर्चीवर बसून हेल काढून कुणाला कांहीं तरी सांगत होता. काय बोले तें कांहीं त्याच्या दाढीमिशांच्या जंजाळांतनं ऐकूं येनाय्. त्या सगळ्या कलकलाटांत कांहीं कर्ममुद्धां समजत नव्हतं. कुणी तरी मुमुनमान सरदार त्याला मुजरा करून छातीवर हात मारात गेला एवढें दिसलें. बायका म्हणाल्या,

“हा सरदार तो व्यंकू ग्योत हो !”

तेव्हां कुठें आम्हांला कळलें. मग शिवाजी आला. तो मात्र मीं ओळखला. केरूच तो. लांबच्या लांब माडाचा सोट. मागून त्याची आई म्हंजे, हरि आला. मिशांचा काळपट भाग अजून तस्सा दिसत होता. शिवाजी आईपुढें गुडघे टेकून बसला, नि ती त्याच्या डोक्यावर हात ठेवून गाणं म्हणायला लागली. आहाहा ! काय आवाज ! काय गाणं ! जशी रहाटाची करकर ! तो प्रवेश झाल्यावर खैरखान म्हंजे व्यंकूभावजी एका तरण्याताळ्या पोरीला ओढीत आले स्टेजवर. ती पोरगी रडत नि किंचाळत होती. वनूवन्सं म्हणाल्या,

“ओळखलास का वल्लनी कोण तो ?”

“नाय गो !”

“अगो, आमचा नारायण !”

“असं का ? काय तरी बाई सोंग काढलींन् ! अगदीं ओळखूं येत नाही हो !”

तेवढेंच एक काम जरा बरं होत होतं.

ती बाई विच्यारी गयावया करीत होती, भांडत होती, एकदां पदर खोंचून उभीहि राह्यली. तेव्हां आम्हांला बरं वाटलें. नी तिनं पट्टिदिशीं कमरेचा सुरा काढलेंन्, तेव्हां तर आम्हाला ब्रह्मानंद झाला. पण तो सुरा हिसकावून खैरखान म्हणाला,

“तुला आम्ही आमच्या जनानखान्यांत नेणार !”

मर मेल्या ! ती बाई मि-गळ्याला लागली,

“सोडवा हो ! कुणी मला सोडवा !”

नि हे सगळे शंभ्ये करताहेत काय हितं वसून ? कोणीच कसा धांवून जाईना तिच्या मदतीला ?

तेवढ्यांत नाटक पहायला जमलेल्या मंडळींत गलगा झाला. एक कुणीतरी योगडी पांघुरलेला पट्टिदिशीं स्टेजवर चढला.

“अरे, तो नाही शिवाजी ! मी शिवाजी !”

अगो बाई ! हे त गणूभावजी ! नि यांनीं हे शिवाजीचे कपडे, दाढीमिशा,

तलवार हें सगळें आणलीं कुठून !

खैबरखान म्हंजे व्यंकूभावजी ओरडले,

“गण्या—तूं ? ”

“गण्या नाही, शिवाजी ! ”

“तुझें पोट दुग्वत होतें ना ? ”

“ए! खैबरखान, सीधा बोल ! सोड तिला ! ”

“तूं नाहीस शिवाजी ! जा हितून ! नाटक होऊं दे धडपणीं ! ”

तेवढ्यांत आणखी एक शिवाजी स्टेजवर चढला. घोंगडी फेकून तो ओरडला,

“तो पसंत नाही ? तर मग हा वध ! खरा शिवाजी ! तुझ्या लंबूटांग्या केन्यापेशां दिसायला हजारपट चांगला ! ”

मंडलीं आहे काय यांनीं ? हा तर माझा आत्रा ! लोक आरडायला लागले,

“भले आत्रा ! तूंच छान शिवाजी दिसतोस. आम्हांला आत्राच शिवाजी हवा ! ”

व्यंकूभावजी किंचाळले,

“आब्या, वाजूला हो ! नाहीतर थोतरींत मारीन. ”

“ए ! शिध्दा बोल. ”

“अरे, जा शिध्दावाल्या ! ”

हें एवढें म्हणताहेत व्यंकूभावजी, तों दुष्णदिशीं स्टेजवर उडी मारून आणीक एक शिवाजी त्यांच्यावर धांवला. गुजाभावजी ! हो ! तेच हे.

हा शिवाजी जो निघाला, तो सरळ खैबरखानाजवळ जाऊन त्याचें गचुंडेंच धरलें त्यानं.

“तो नसेल शिवाजी. पण मी त आहें कीं नाही ? गंडेच्या खैवण्या ! ”

“गुजा, सोड तूं ! सोड बघूं मुकाय्यानं ! ए, पडदा टाका रे ! ”

“कोण टाकतंय पडदा ? कुणाची माय व्यायल्यैय ? तिला सोड अगोदर. का फोडूं तुझें एकेक विंग ? ”

सगळा एकच कालवा ! मंडली जल्लोश करायला लागली. शिष्ट्या काय नि आगडाओरडा काय ! गुजाभावजींचे तालीमवाले उभे राहून आरडायला लागले,

“साल्या खैबरखाना, पोरीत्या वरीत इलास तंवा ? ”

“गुजा, तूं मोड बरं का ! ”

“गुजा नाही, शिवाजी ! ”

“अरे, सोड !”

“नाहीं ऐकत ? मंडळी ! या खैबच्या व्यंक्यानं आजपर्यंत रंग्याची इष्टेट दावली होतीन् ! आजच ती आम्हीं जिंकून घेतली !”

नि मग पुढं काय झालं कांहीं कळलं नाही. सगळा जमाव उठून उभा राहिला. एकानं वृत्तीवर काठी मारली. बाया आरडायला लागल्या, पोरं किंचाळायला लागलीं.

पण माझा पाय निघेना ! स्टेजवर आवा. काय मारामारी होत्येय् ! मंडळी पळायला लागली एकेक. पांच मिण्टांत मांडव मोकळा. हे तिघे शिवाजी खाली उभे होते, नि त्यांच्याभोंवतीं गुजाभावर्जीची प्रभावळ.

मी पुढं शिरल्यें नि म्हणाल्यें,

“भावजी, चला वधू घरी !”

“चलतांय् ! झालंच काम. नाटक मोडलं रांडेच्यांनीं. नाही तर आम्हींहि भाषण पाठ केव्हीं होतीं शिवाजीचीं. ”

तो सगळा गोतावळा घरीं आला. खोबरेल तेल लावून दाढीमिशा काढलीं. नि मग जो काय हंशाचा गदारोळ म्हणून सांगूं !

“रांडेच्चे नाटक करताहेत नाटक !”

मला कांहीं यांचं हें करणं आवडलं नाही. म्हणाल्यें,

“भावजी, नाटक मोडलंत, हें चुकलंच हो बाकी तुमचं ! एवढी मंडळी गोळा झाल्ती !”

“कांहीं चुकलं नाहीं वहिनी. असं नाटक त्यांनाहि पाह्यला मिळालं नसेल जल्मांत. ”

“कांहीं तरीच— ”

“कांहीं तरीच ? चार चार शिवाजी पाह्यले होते का त्यांनीं कोण्या नाटकांत ?”

माझं बोलणं हंशाच्या कालव्यांत ऐकूं गेलं नाहीं कुणाला. मी आंत गेल्यें, नि हंटरणावर अंग टाकलं. सारखं वाटे, झालं हें कांहीं चांगलं नाहीं.

नि त्याचं प्रत्यंतर दुसऱ्या दिशीं आलं !

दुसरे दिवशीं समाराधना. पुरणाच्या पोळ्यांचा वेत होता. मी, वृन्वन्सं, त्यांची आई, हरीची बायको, अशा पांचसात जणी सकाळीं अंग धुवून मारुतीच्या

देवळांत आलों. चरबीर आदल्याच दिवशीं करून ठेवले होते. धडाधडा चुली पेटवल्या, नि पुरणाचं, डाळीचं नी भाताचं, तिन्ही आधणं चढवर्गी. कालची चर्चा चालूच होती.

“काय तरी रात्रीं केलीं !”

“काय करतील तें करोत. हें कांहीं चांगलें झालं नाही ! चार गांवची मंडळी जमली होती. आपापल्या गांवीं जाऊन काय सांगतील ? पडवलीचा फज्जाच सांगतील ना तिखटमीठ लावून ?”

यादोनाना, दामूअण्णांचा मुलगा, गुजाभावजी, एकेक जमायला लागले.

“अंवे, केळीचीं पानं चालतील, का पत्रावळी टांचूं ?”

“कशाला पत्रावळी ? चालतील कीं पानं.”

यादोनानांनीं मीं खूण केली. ते वाजूला आले, तशीं म्हटलं,

“सगळा गांव येणारे ना जेवायला ?”

“हो तर—मी सकाळींच घरोघरीं सांगून आलों.”

“नाटकाबद्दल कुणी कांहीं बोललं का ?”

“कुणी नाही. बाकी आश्चर्यच आहे !”

पुरणाच्या चरकावर बसले गणूभावजी. भराभर तवे टाकले, नि हा एवढा थोरला ढीग रचला पोळ्यांचा. भाताचीं आधणं ओयरलीं, नी मीं यादोनानांना सांगितलं,

“आमच्याकडून तयारी आहे हं !”

त्यांनीं पानं मांडायला घेतलीं मांडवांत, नि जोशाला म्हणाले,

“गोप्या, जा पाहूं ! व्यंकूला म्हणावं, झालंय सगळं. तुझीच खोटी आहे.”

जोशी गेला, नि थोडक्या वेळांत सगळे जमले. बायकांनीं उजवं डावं वाढलं, आळवाची भाजी, आमटी, भात, पोळ्या—सगळीं पानं सजली.

पण कांहीं कुणी कुणार्शीं बोलेना ! यादोनाना म्हणाले,

“चला मंडळी ! सांवळीं नेसा.”

भराभर सगळे सांवळीं नेसले. नि मग व्यंकूभावजी मध्यें, नि त्यांच्या दुतर्फी त्यांचा सगळा कंपू बसला. गुजाभावजी म्हणाले,

“मी पाणी वाढायला थांबतां.”

“कांहीं नको. आम्ही वाढूं. तुम्ही घ्या बसून.”

गुजाभावजी आत्रा नि रंगूभावजींजवळ बसले. वरण वाढलं, नि ब्रनूवन्सनीं

तूप वाढायला घेतलीं. पांचदहा पानं वाढून झालीं असतील नसतील, तेवढ्यांत व्यंकूभावजी उठून उभे राहिले.

“यादोनाना—”

“काय रे?”

“जरा पांच मिण्टं थांबूं द्या अनशुद्ध वाढणं.”

“कां?”

“आम्हांला खरोखरीच जेवायला घालायचंय का तुम्हांला?”

“म्हंजे?”

“अगोदर हो का नाही तें मांगा.”

“अरे, म्हणतोस काय? सगळ्या गांवची वर्गणी. सगळ्या गांवकीचं जेवण. कोण कुणाला जेवायला घालणार?”

“व्याम्यान नकोय मला. आम्हीं जेवावं असं वाटत असेल तुम्हांला, तर—”

“तर काय?”

“तर गुजाला उठवा पंक्तीतून!”

ताड्दिशीं गुजाभावजी उठले, नि म्हणाले,

“कां? का रे सांग्या?”

“यादोनाना, तो शिव्या देतोय!”

“दीन म्हंजे काय? आगस्तीनमुढां दीन! काहीं तुझ्याघरची पेज पिऊन नाही देत!”

“तू ऐक गुजा! बस बघूं खालीं! बस! असं काय करतोस व्यंकू?”

“तें काहीं नाही. आम्ही त्याच्याबरोबर नाही जेवायचे.”

“कां?”

“तें विचारूं नका!”

“सांग की रांडेच्या! कुणाचं काय डबोलं खाणंय तुझ्यासारखं?”

“डबोलं खाणं बरं!”

“सांग की.”

“यादोनाना, आतां तुम्ही विचारतांय म्हणून सांगतो. हा रात्री बारा वाजतां अंधारांत म्हादेवाच्या घरांतून बाहेर पडला!”

जशी काहीं बीज कोसळली!

“केव्हां?”

“नाटकांच्या तालमी सुरु होत्या तेव्हां. अंबावहिनी नि गुजा हीं दोघं—”

पुढेचं कसं सांगूं? सांगत्येंच. हातांत भाताची वेळणी होती माझ्या. ती दण्णदिशीं खाली पडली. दोघींचौघींनीं धरलं म्हणून वरं झालं. नाहीं तर मी खालींच कोसळायची.

नि तिकडे ?

आत्रां नि गणूभावजींना धरलीं मंडळींनीं. पण चित्यासारखे गुजाभावजी जे उसळले, ते थेट व्यंकूभावजींच्या उरावर ! व्यंकूभावजींचं डोकं खांबल्यावर आदळलं. खोक पडली. पण पुनः डोकं धरून दणादणा आपटताहेत गुजाभावजी. केरू नि वासू त्यांच्या पाठींत फुलपात्रं घालताहेत. पण एवढा मोठा मारुती गुजाभावजी ! तो काय आवरतो काय त्यांना ?

शेवटीं यादोनाना धावले, त्यांनीं ओढलीं गुजाभावजींना.

“अरे गुजा, तू शपथ घेतल्येस गुरूजवळ !”

“झक मारली शपथ !”

यादोनानांनीं हात धरलीं तेव्हां वर पाय देऊन काडदिशीं व्यंकूभावजींचा हात मोडीत गुजाभावजी ओरडले,

“भांचोदा—जा आतां ! फौजदारी कर माझ्यावर !”

मला वायांनीं धरून घरी नेलीं, नि डोक्यावर पाणी शिंपडलीं. शुद्धीवर आल्यें, तांबेरीं सताडजण येऊन अंगणांत बसले होते. गुजाभावजी तर जमं इंगळासारखे लालभडक झाले.

यादोनाना फेऱ्या घालीत म्हणाले,

“वरं नाहीं झालं ! वरं नाहीं झालं !”

“खूप छान झालं ! साल्याचे तीन दांत पाडले ! मारल्य त इतकं कीं महिनाभर उठायचा नाही ! नि हात मोडून ठेवलाय ! खूनच करणार होतां. पण म्हटलं, यानं टणकत राह्यलं पाहिजे चार महिने ! वहिनीवद्दल अपशब्द बोलणारं थोबाड हें अस्सं सुजवलंय टोसे मारून !”

नि मग पुढं ?

पुढं दापोलीहून डाक्टर आणलीं. त्यानं औषधं केलीं. डोळ्यांत घालून व्यंकूभावजींना कापास नेलीं. फौजदारी झाली. वारंट येऊन गुजाभावजींना पकडून नेलीं. भिकूनाना जामीन राह्यला. गुजाभावजी आले, नि त्यांनीं आत्रा नि रंगूभावजींना मुंबैस धाडून दिलं. त्यांना होडींत बसवून परतले, नि येऊन

मागल्या अंगणांत तुळशीपार्शी बसले.

“वहिनी!”

“काय भावजी?”

“हिकडे ये.”

मी येऊन उभी राहिलें भिंतीशीं. भरलेल्या गळ्यानं गुजाभावजी म्हणाले,

“सांग. तुझ्या मनांत माझ्याविषयीं—”

“भावजी—”

“ओल्हू दे वहिनी मला. कारण व्यंक्या भर मंडळींत बोललायु! तर तुझ्या मनांत संशय आहे का?”

“भावजी, आतां अधिक अंत पहाणार असाल, त मी उंचरठ्यावर डोस्कं फोडून घीन हां!”

“मग म्हण, तुझा आवा, गणू, तसा मी!”

“हो भावजी! तुळशीसाक्ष सांगल्यें. आवा, गणूभावजी, तसे तुम्ही!”

नि मग आम्ही दोघहि खूप वेळ रडत होतो. डोळे पुशीत गुजाभावजी म्हणाले,

“वहिनी, मीं ठरवलंय. खटला भांडायचा नाही.”

“कां?”

“नाहीं भांडायचा.”

“पण कां तें तर सांगाल कीं नाहीं?”

“एक तर मीं त्याला खूप मारलंय.”

“नि दुसरं?”

“दुसरं—दुसरं असं कीं वकील म्हणाला, कां मारलं हें सिद्ध करायला लागलों, तर तुझी साक्ष काढावी लागेल.”

साक्ष! तोंड एवढंसं झालं माझं. तरी तशीच कशीबशी म्हणाल्यें,

“काय होईल तें करायचं.”

“साक्ष काढायची?”

“हो.”

“नाहीं काढायची! कोर्टांत काय हा नर्क उपशीत राहणार पडघवलीचा? त्यापेक्षां मीं शिक्षा भोगलेली काय वाईट!”

नि तसंच झालं. कोर्टांत गुजाभावजींनीं सांगितलीं,

“मीं याला मारलंय्. कां मारलंय् तें सांगायची माझी इच्छा नाही. मला शिक्षा द्या.”

वकील म्हणाला,

“अहो गुजाबुवा, तुम्ही ऐका!”

“कांहीं ऐकायचं नाही!”

त्यांना नऊ महिन्यांची सक्तमजुरी झाली.

पण व्यंकूभायजीहि कांहीं उठले नाहीत! जे आजारी पडले ते पडलेच. नि म्हणे रोज रात्री त्यांना गिरोबा दिसायचा! भ्यायचे काय, ओरडायचे काय नि आरडायचे काय!

नि एकटे व्यंकूभावजीच नव्हेत—आणखी एक जण.

एकदां सकाळीं अंग धुवून शेवग्याच्या शेंगा शिजत लावल्या आमटीकरतां. तेवढ्यांत गणूभावजी हांकारीत आले,

“वहिनी गो—”

“काय हो?”

“बाहेर चल बघू!”

“कां हो?”

“तू ये अगोदर.”

उभेलावणंच लावलं होतं. तेंच जरा नीट केलं, नी माजघरांत आल्यें, तों अंगणांत ही गर्दी!

एक मेणा, त्याच्याबरोबर चारसहा मुसुनमान म्हातान्या नि चारसहा पुरुष. हंयसर नि थंयसर करीत बसलेत अंगणांत.

“हें काय हो गणूभावजी?”

“तुझ्याकडे आलेत हे.”

“माझ्याकडे? नि ते कशाला?”

“तें मला गो काय माहीत? मेण्यांतला दुखणेकरी आणलाय त्यांनीं तुझ्या पायांवर घालायला! लुगडं बदल नि हिकडे ये.”

लुगडं बदलून बाहेर आल्यें, तों त्या चारसहा बायांनीं नि बाण्यांनीं जो काय गोंगाट सुरू केलाय! सगळींच एकदम बोलायला लागलीं. एक शब्द कांहीं कळेना.

शेवटीं गणूभावजी उठले, नि वर हात करून आरडले,

“हैं पा, तुम्ही सगळे मिळून असा फात्या कांहीं पडूं नका, काय समजलेत ? एकेक जण सांगा.”

तशीं मग एक मुसुनमान म्हातारा बोलायला लागला,

“बीबीसाव, हा खरा हाय म्हन्ना. आम्ही तुमच्याकरे इलांव पीरबाबाच्या सांगण्यापरमान.”

“कोणता पीरबाबा ?”

“सांगतांय. मेन्यांतून आनला, तो माझा चचेराभाई. शिलिमान नाखवा.”

मुलेमान ? ह्यालाच त मुंबईला धाडला होता आंवे घेऊन !

“कारा रे, भाएर कारा त्याला.”

मग चारचौघांनीं मिळून मेण्यावर कपडा टाकला होता, तो बाजूस केलीं. नि आंतून शिलेमानला बाहेर काढलीं. ईः ! काय झालं होतं ग बाई भूत ! पहावत नव्हतं. त्याला त्यांनीं माझ्या जवळ आणलीं. त्या सांपळ्यानं धापा टाकीत माझ्या पायांवर डोस्कं ठेवलंन्, नि खोल आवाजांत म्हणे,

“रहम ! रहम ! खोतीनवाय, रहम !”

मला कांहींच कळेना. रहम कसलं नि काय कसलं ! बुचकळ्यांत पडून मीं विचारलं,

“कसला रहम बाबा ?”

शिलेमानच्यानं बोलवेना. त्याला धाप लागली. तो डोकं जमिनीवर टेकून पडून राह्यला. तशीं तो म्हातारा म्हणाला,

“हितं एका आंब्यावर पीरबाबा हाय ना ?”

गणूभावजी म्हणाले,

“गिरोबा ?”

“हां हां, आमी लोग पीरबाबा म्हंतांव, तुमी गिरोबा म्हंतां.”

“मग ?”

“तो रोज रातीं याच्या शातीवर बसतायु !”

“अगोबाई ! तो कां ?”

“म्हंतायु, का परघवलीला खोतनीची मापी मांग.”

“म्हंजे ?”

“त्याचा असां झालां खोतीनबीबी. तुमचे आंवे घेऊन शिलेमान गेला

हुमैला. तुमाला येऊन सांगलांन् कीं जौल झालां, नि झाज डुबलां.”

“त्याला बरींच वर्षे झालीं.”

“तो झाज कांई डुबला न्हाय—”

“मग?”

“जौल झालां. पर झाज हुमैला पोचल्यावर झालां.”

“नि आंबे?”

“येंकूखोत नि शिलेमान, दोगांनीं इकून खाल्ले.”

कर्म!

“त तुमी मापी घा! रहम केल्याविगर शिलेमान हितून हलायचा न्हाय!”

आतां रहमच आहे म्हणावं! केला सारखा, न केला सारखा!

तशीं त्या मुसुनमान बाया लागल्या रडायला नि आरडायला. नको झालं. भोंवतीं येणारीं जाणारीं जमलीं. तशीं म्हणाल्ये,

“रहम आहे बाबा. जा हो! जा. मीं माफी केल्ये.”

तशी त्या बायांनीं पदरांत बांधलेल्या मूठभर रेवड्या काढल्या, नि माझ्या हातांत घायला लागल्या. मीं घेतल्या, नि गणूभावजींना दिल्या. मग त्यांनीं शिलेमानला परत डोलींत ठेवलीं, नि ती मंडळी लोणचांब्याकडे निघाली.

“रांडेच्यान असं केलंन् हां?” गणूभावजी म्हणाले.

मी कांहींच बोलल्ये नाहीं. मुकाट्यान सैंपाकघरांत जाऊन बसून राहिल्ये. सगळंच विषासारखं वाटायला लागलं. माणूस एवढा हा असतो? मेल्यांनीं आपल्या आंब्यांचे पैसे अगोदर काढून घेतले, नि पुनः तीनतीनदां सुतळीचे पैसे बजावीत होते!

पण केलेलं भोगावं लागतं हो! कांहींना याच जन्मीं, कांहींना पुढच्या जन्मीं. गणूभावजींच्यान राहवलं नाहीं. त्यांनीं गांवभर जाऊन सांगितलीं. सगळा गांव छीःथू करायला लागला.

नि व्यंकूभावजी?

आजारी होतेच. डोक्याची जखम बरी होत्येशी वाटली, नि पुनः उपळली. किरीम पडले तिच्यांत. डाक्टरच्या खेपा सुरूच होत्या. आरडायचे काय नि ओरडायचे काय! गिरोबा रात्रंदिवस दिसायचा म्हणे. खाऊं घायचा नाहीं कांहीं.

एका दिवशीं सकाळीं पहातात तों व्यंकूभावजी नाहीत! मग शोधाशोध केली. त जिथं आक्रीनं जीव दिला, तिथंच त्यांचं हि प्रेत मिळालं! गुडघाभर पाण्यांत!

गणूभावजी म्हणाले,
“मी नाहीं जात!”

पण मीं म्हटलं,
“भावजी, माणूस गेलं, नि हेवेदावे संपले. जा हो तुम्ही! ऐका माझं.”
तेव्हां मग गेले. परत आल्यावर म्हणाले,
“व्यंकूनं पत्र लिहून ठेवलंन्.”
“काय?”
“अपील केलंय, तें काढून घ्या म्हणे!”

काल्याची सून वाळंत व्हायची होती. तो संध्याकाळीं बोलवायला आला. रात्र-भर तिथं होत्यें. तिचा नवरा होता मुंचैस. तिची सुटका केली, तोंवेरीं उजाडलं. काल्या म्हणाला,

“व्हयनी, च्या करा, खा नि जा!”

“नको रे बाबा! घरीं जात्यें मी. थोड्या वेळानं ये. इवली मात्रा देत्यें आल्याच्या रसांत उगाळून, ती हिला चाटव म्हजे झालं.”

निघाल्यें घरीं. सड्याची उतरण उतरायला लागल्यें. तिथून सगळा ब्राह्मण-वाडा नि बागा स्पष्ट दिसायच्या.

मेल्यांनो! हीच का पडघवली? का पडघवलीचं भूत हें?

सगळ्या ओसाड बागा, नि उदासवाणीं घरं! खरं वाटेना मला. डोळे चोळले, नि आणखी कांहीं केलं, म्हणून का द्रिश्य का बदलतंय? खरं तें खरंच!

तो बांध पन्हाचा. दोपरभर पाणी उरलंय त्यांत. तो बाकीचा पन्हा. मागं गंगेसारखा व्हायचा. नि आतां झाल्यै त्याची सरस्वती. ते केवढाले हत्तीसारखे धोंडे मात्र आहेत जागच्या जागीं. दरवर्षीं अजूनहि जागा बदलतयैय त्यांची. तें जोशाचं घर. शाकायला कौलं काढल्यैत, त्यानं मरणकळा आल्यै त्याला. गिधाडानं खालेल्या दोरासारखं दिसतंय तें ठोसराचं. केवढं वैभव होतं ठोसराच्या बागेचं! आतां एखाद्या बाईचे केस गळावे नि इवलीशी अंबुडी यावी हाताला, तसं झालंय.

त्याच्या पलीकडे ती आमची बाग! नको तें पाहणं! एका पिढींत एवढा फरक! पडघवलींत आल्यें तेव्हां काय होतं नि आतां काय राहिलंय? परमेश्वरा,

बाबा, हें दाखवण्यापरीस नेत कां नाहीस तुझ्याकडे बोलावून ?

पलीकडे यादोनानांच्या खुरटलेल्या दहावीस पोफळी नि माड. शेजारीं शारदा—

शारदा ! शारदे, कुठं असशील ग तूं ?

असं वाटतंय, यावं नि तुला कडकडून भेटावं ! पोटभर रडून घ्यावं ! कसं झालंय घेय हें गांवाचं ! नि हें तुझ्या माझ्या पिढींत ग झालंय असं !

गेली शारदा ! शेवटीं येत्यें बाई म्हणून सांगाय-गमनं आली नाही. जा म्हटलं, मुकाट्यानं गेली. तिची ती बाग !

पलीकडे दचूअण्णा नि दामूअण्णांचे चार चार माड नि आठदहा पोफळी ! दामूअण्णांचा तो पडका आवसा. ती गळायला लागलेली पडवी.

संपलं. खालचं कांहीं दिसत नाही. द्रिष्टीला दिसत नाही. पण मनाला कळतंय. हें असेंच आहे खालीं.

या घरांपैकीं अंबूनानांचं घर आज ना उद्यां बंद होणारं. ठोसरहि भागत नाहीं म्हणतोय दामूअण्णा—शारदा—नको !

सगळं धुकं पसरलं डोळ्यांपुढं, नि त्या धुक्यांत बोचकीं डोसक्यावर घेऊन गांव सोडणारीं माणसं दिसायला लागलीं ! गांवाकडे वळून वळून पहाताहेत, आसवं पुसताहेत नि पुढं सरताहेत. बोटींत बसताहेत. नि एकदां जीं जातात तीं कांहीं पुनः दिसत नाहीत !

मागून चिंगी नवलकरीण आली काठी टेकीत टेकीत. माझ्याकडे पाहून म्हणत्ये,

“कोन तां ? खोतीन का काय ? नि डोळ्यांत पानी ?”

“नाय ग, कचरा गेला डोळ्यांत.”

“बाय, हा धुका कसला ?”

“दिवसच आहेत वावधुळीचे. वर्सातून या दिसांतच एकदां येऊन जात ना ? त्यांतलं आहे.”

घरीं आल्यें, तों पशुरामाच्या उच्छावाहून कीर्तनकार परतले होते, त्यांतले एक औंधकर कपडेबिपडे काढून घाम पुशीत होते. गणूभावजी त्यांची चौकशी करीत होते. मला पाहिली तशीं बुवाच म्हणाले,

“काकू, अतिथि आलाय.”

“येऊं दे. घर अतिथीचंच आहे.”

“सासवडकरबुवा—आतां झाले पार म्हातारे. अर्धोगाचा झटका आला. ते माझे गुरुजी. त्यांनीं पडघवलीची कीर्ति सांगितली. परशुरामीं आलों होतां. जातांना म्हटलं, पडघवली बघून जावी.”

थोडा वेळ कांहीं बोलल्यें नाहीं. नि मग म्हटलं,

“बुवा, तुम्हांला यायला थोडा उशीर झाला.”

“उशीर ? हो. पर्शरामाहून निघतांनाच—”

“आजचं नाहीं म्हणत मी.”

“मग ?”

“बराच उशीर झाला—दहावीस वर्स. एवढा उशीर करून कशाला आलांत ?”

एवढं बोलल्यें, नि सहन झालं नाहीं म्हणून घरांत निघून गेल्यें. असं कां झालं कोण जाणे. पण इवलंसं कुणी कांहीं बोललं कीं तें जिव्हारीं लागायचं, नि चटकन डोळे पाझरायला लागायचे. एवढाले प्रसंग मीं झेलले. पण आतां उतरल्या वयांत किनी, माणूस अशक्त होतं.

थोड्या वेळानं बाहेर आल्यें. बुवा अवघडून बसले होते. त्यांना म्हणाल्यें,

“बुवा, तुम्ही किनई रहा हो दोन दिवस ! घर तुमचंच आहे असं समजा. पण कीर्तनबीर्तन कांहीं व्हायचं नाहीं.”

“कां ?”

“कीर्तन ऐकायला चार माणसं नकोत ?”

बुवा माझ्याकडे पहात राहिले. तशीं मग गणूभावजींनीं समजावलीं,

“बुवा, गांवांत माणसं राहिलीं नाहींत.”

“तरीच ! येतांना म्हणतोय, अगदीं रस्ता विचारण्यापुरताहि माणूस कसा भेटेना कुणी ! बरं. धुक्यामुळं रस्ता दिसेना धड. खूप भटकून शेवटीं आलों झालं एकदांचा.”

बुवांची स्नानसंध्या उरकली, नि जेवायला बसले. जेवतांना म्हणाले,

“ऐकलंत काकू, ही कांहीं एकट्या पडघवलीचीच तन्हा नव्हे.”

“मग ?”

“आज अश्वत्थीयेपासून महिना दीड महिना हिंडतोय कांकाणांत. सगळीकडे तीच परी. कुठं म्हणून तरुण चेहरा कांहीं दिसेना. सगळे म्हातारे नि पोरं. मुंबई बरं ही—मुंबई !”

“म्हजे ?” गणूभावजींनीं विचारलं.

“रामायणांत ताटकेचं वर्णन आहे. दहा योजनं तोंड पसरून ती रामावर धावली. किती सृष्टि तिच्या पोटांत गडप झाली. तशी कलियुगांत मुंबादेवी राक्षसी झाल्यै. सगळं कोंकण चाटून पुसून खात्यैय ती.”

बुवा बोलत होते. राक्षशिणीचं वर्णन करित होते. बाहेर पसरलेलं धुकं घरांत शिरलं होतं. नि त्यांत धूर. बुवांचा चेहरा कांहीं धड दिसत नव्हता. पण त्यांचा एकेक शब्द माझ्या मनांत जसा रुतून बसत होता.

ते बोलत होते. पाहिलं कोंकणांत तें सांगत होते. बाहेरून आलेले बुवा. उद्यां पुनः बाहेर जातील, नि तिकडे सांगतील,

“कोंकणचं हें असं झालं वरं का !”

दुसरा विषय निघाला, कीं मग विसरून जातील. पण आम्ही ? ज्यांनीं हें सगळं सोसलंय त्यांनीं ? त्यांनीं कसं विसरायचं हें ? एकेक बाण जसा हितं या छातींत खोल जाऊन बसलाय.

नि बुवांच्या वर्णनानं तें सगळं पुनः उपळलंय वर.

कुणीं केली कोंकणची विदुळवाट ? माणसानं का दैवानं ? का दोघांनींहि ?

कांहीं कळेना झालं. बाहेर धुकं पसरतंय, तसं आंतहि धुकं पसरलं. एवढ्या वर्सांची सवै, म्हणून बुवा नि गणूभावजींना वाढलं, बाकी सगळं अन्न झांकून ठेवलं. जेवायची इच्छाच उरली नाही. जेव म्हणायलाहि कुणी नव्हतं.

देवासमोर चौघडी अंथरली, नि हात उशाशीं घेऊन पडून राहिल्यें.

धुक्याचा जोर वाढत चालला. तिसऱ्या पारीं गडी आला, तो म्हणाला,

“गनूखोत, जौल होनार काय ?”

“दिसतंय तर तसंच रे बाबा ! काय धुकं हें ! अगदीं हातावरला माणूस कांहीं दिसेना.”

बुवा म्हणाले,

“जौळ म्हंजे काय हो ?”

“बुवा, जौळ म्हंजे वादळ हो ! समुद्रावर वादळ होतं त्याला जौळ म्हणतात.”

“म्हंजे वादळ होणार कीं काय ? मग मी जाणार कसा ?”

“न गेले. राहिले हितं जौळ ओसरेपर्यंत.”

“फार भयंकर असतं का हो हें जौळ ?”

“असतं कधीं कधीं.”

पण तें जौळ एवढं भयाकारी असेलसं कुणालाहि वाटलं नव्हतं.

धुकं इतकं वाटलं, कीं पसान्याहून परतलेलीं गुरं कांहीं पुनः आवश्यावाहेर तोंड काडीनात. कसेबसे गणूभावजी पाण्याची पाळी फिरवून आले. पातेरी गोळा करायला गडी धाडले होते, तिकडं हि जायला झालं नाही त्यांना. तिसरा प्रहर उलटला नाही, तोंवेरींच दिवस अस्तावल्याचा भास व्हायला लागला.

एवढं पाखरूं पडघवलीच्या रानांत, पण एकाचा कांहीं आवाज येईना. जसं कांहीं त्यांना होष्यमाण उमगलंच. सगळं चहूंकडे कुंद. झाडाचं पान कांहीं हालेना. नि धुक्याचें डोंगरच्या डोंगर आपले पडघवलीवर कोसळताहेत !

असा आठनऊ वाजतां जोशी कंथा घेऊन काठी टोकीत आला. गणूभावजी नि हरदासबुवा दोघे गोष्टी बोलत बसले होते झोपाळ्यावर. जोशी येऊन बसला त्यांच्यांत.

“गणूकाका, अरे पानाचं दे कीं !”

पान नखलीत तो म्हणाला,

“दरवर्षी एखाददोन वावधुळी होतात. पांचपंचवीस झाड मोडतं हि. पण आजचा फेरा वेगळाच दिसतोय बरं का !”

हरदासबुवांनीं गांवाची एकंदर हकीगत गणूभावजीच्या तोंडून ऐकली होती. ते म्हणाले,

“करावं तसं भरावं ! इस हात दे नि इस हात ले !”

“म्हंजे ?”

गणूभावजी म्हणाले,

“मी सांगतांय म्हंजे काय तें. पडघवलीकरांनीं जें केलीं, त्याचं फळ आहे हें.”

“तू तरी कांहींच्या बाहीं बोलताहेस गणूकाका.”

“कांहींच्या बाहीं ? सांगूं का आतां ? उलगडूं का एकेक सणंग ?”

“जाऊं दे रे ! कोळसा उगाळावा तितका तो काळा.”

मी ओसरीवरच गोष्टी ऐकत बसल्यें होत्यें. एकदां वाटलं, कीं जोशीहि कांहीं निर्लेप नाही. घ्यावी त्याची हजेरी. पण—

पण तेवढं हि त्राण उरलं नाही अंगांत. सगळं विषासारखं वाटायला लागलं. बराच वेळपावेतों तिघेजण बोलत बसले होते. पण माझं लक्ष कुणीकडे तरी भरकटत होतं.

शेवटीं जाऊन हंतरूणावर पडल्ये. पण शोप कुठाय? ती रुसली. काय होतं, काय झालं! काय होतं, काय झालं! मधूनच तिघांच्या बोलण्यांतला एखादा शब्द कानांवर पडे. पण मागचं पुढचं कांहीं कळायचं नाही.

एकेक चित्रं डोळ्यांपुढं दिसायला लागलीं. भंवतालीं धुकं, न त्याच्यावर चित्रं. कळसूची भावल्यांसारखीं.

कधीं न पाहिलेले चेहरे, पण डोळ्यासमोर दिसायला लागले. असं वाटे, हे केशवभट, हे राघोभट, हा गंगाण्या !

आपला माझ्या मनाचाच खेळ हो ! खरं कांहीं नसेल. पण झालं खरं असं. हे सगळे मिळून गांव वसवताहेत. रान तोडताहेत, चोंढे पाडताहेत, घरं उभीं करताहेत, देवळं बांधताहेत, बांध रचताहेत, पाट खोदताहेत, बागा लावताहेत, एक नि दोन !

हें संपलं, नि मग आतेसासूझाई, मामंजी, हे पाहिलेले चेहरे. सगळीं खपताहेत. कष्ट करताहेत. घाम गाळताहेत. नवीन वाढवताहेत—

नि मग आमची पिढी—

नको ग बाई ! नको आतां. अगदीं देखोवेखीं पाहिलेल्या गोष्टी आहेत सगळ्या. हें एवढं गोकुळ—त्याचं हें स्मशान...आमच्या पिढीनं केलं...नको ! नको !

पण नको म्हटल्यानं का थावंतंय मन ? जां जां नको म्हणत जाई, तों तों दुप्पट जोरानं सगळं समोर येई. दम घोटायला लागला. असं वाटलं, आतां संपतंय सगळं.

संपलं मात्र नाहीं. दुसरा दिवस उजाडला. उजाडला कशाचा ? उजाडला नाहींच. आदल्या दिवसापेक्षां अधिक धुकं !

कथेकरीबुवा म्हणाले,

“असलं धुकं नव्हतं बुवा कुठं पाहिलं.”

गणूभावजींनीं अगदीं आठवण सांगितली.

“मी लहान होतो—दोन वर्सांचा. आई सांगायची कीं तेव्हां असलं जौळ झालं होतं. पण बुवा, काल आपलं तुम्हीं सांगितलं, आम्ही हो म्हणालो. खरंच का हो हें पापाचं फळ आहे ?”

“माझं नका ऐकू. बापड्याचं, शास्त्राचं तर ऐकाल किनी ? एकदां काय झालं, प्रह्लादराजानं फार पुण्य केलं. इंद्र भ्याला. त्याला वाटलं, हा आपलं पद घेणार.

म्हणून तो ब्राह्मणाच्या रूपानं आला मागायला.”

“प्रल्हादाकडे ?”

“हो. त्यानं प्रल्हादाची संपत्ति मागितली, त्यानं दिली. पण पुनः आपला प्रल्हाद श्रीमंत ! जें जें मागावं तें दिल्याबरोबर दुप्पट होऊन प्रल्हादाच्या घरीं परत यावं.”

“खरंच ?”

“खरंच त काय ? थकला इंद्र. अगदीं पुण्यसुद्धां मागितलं. तरी तीच परी. शेवटीं त्याला सुचली युक्ती. त्यानं शील मागितलं.”

“दिलं प्रल्हादानं ?”

“मागितल्यावर दिलं पाहिजे. नि शील देतांच सत्य, धर्म, तेज, लक्ष्मी—सगळीं प्रल्हादाला सोडून गेलीं ! शील होतं तांवेरीं सगळं होतं. शील जातांच काहीं नाहीं.”

मी आपली ऐकत होत्यें. विचारावंसं वाटे. पण तांडच उघडेना. काय झालं, कोण जाणे.

संध्याकाळीं वनूवन्संच्या आई आल्या. म्हणाल्या,

“सूनवाई, जौळाचा रंग दिसतायू गो !”

“हो बाई !”

“बघ ना ! पान काहीं हालत नाहीं. नुसतं धुकं भरलंय पडघवलींत. लक्षण काहीं बरं नाहीं. मी म्हणत्यें—”

“काय ?”

“भारीच पाऊस कोसळायला लागला, त माझी वासरी मी तुझ्या आवश्यांत बांधीन हो !”

“बांधा की ! त्यांत काय विचारायचं ?”

“नाइ, विचारलेलं बरं. घरहि बहुतेक गळेलच. मेल्या वांदरांनीं घोसाळ्याचा वेल खाल्लीं त खाल्लीं, नी घरहि विस्कटून ठेवलीं. आमचा आवसा त भारीच गळणार हो !”

“मग आत्तांच कां बांधीत नाहीं वासरी ? नि तुम्हीहि हिकडेच या झोंपायला. एकट्याच त अहांत.”

“नको गो बाई ! म्हणतात ना, आपलं घर नि शेणानी भर. असू दे. भारीच कोसळला पाऊस त वांसरुं तेवढं आणीन हो !”

त्या गेल्या. जेवण उरकलीं, नि पुन्हा जोशी येऊन बसला. त्यानं बुवांशीं कीर्तनाच्या इकडल्या तिकडल्या गोष्टी सुरू केल्या. मीं अंथरणावर अंग टाकलं. भावजींनीं बुवांचं हंतरूण नि आपलं हंतरूण ओटीवर घातलं, नि ते गप्पांत मिसळले.

थोड्या वेळानं सूं सूं असा भयाकारी आवाज यायला लागला. मला वाटलं कीं माझ्याच कानांत कांहीं गेलं असेल. पण भावजीहि म्हणाले,

“वहिनी, आवाज कसला येतायू गो ?”

उमगल्यें मी. भावजींना म्हणाल्यें,

“भावजी, अंगणांत भिजेल्सं कांहीं नाहीं ना पहा एकदां. नि मांडवावर टोपलीखालीं कोकमं वाळताहेत, तीं तेवढीं खालीं काढा.”

“आलं का काय भूत ?”

“तसंच दिसतंयू.”

भावजी कोकमं घेऊन खालीं उतरताहेत, तोंवेरीं आवाज वाढत चालला. नि ते कंथा घेऊन अंगणांत पाऊल घालताहेत, तों असा झपाटा बसला वाऱ्याचा, कीं कंथा विझून पार ! लगेच भावजींनीं आंत पाऊल घेतलीं.

वारा कसला, भूतच तें ! समोर कलम होतं, त्यावर झोत असा कांहीं आदळला, कीं वाटलं, मोडतं आतां. पण नुसतं एकच कलम नव्हे, सगळीं बाग नांना परींच्या झाडांनीं भरली होती, तीं सगळीं झाडं हलायला लागलीं.

शिमग्यांत पालखी निघते. तिच्यावर चवरी टाळतात. त्या चवरीसारखीं—एवढालीं झाडं, पण जशीं कांहीं टाळलीं जाताहेत ! फांदीला फांदी घासत्येयू. या झाडांच्या चवऱ्या टाळणाऱ्याच्या जसं कांहीं अंगांत आलंयू नि तो पिसाळून या सगळ्या चवऱ्या टाळतोयू. मोडतील तर मोडतील. त्याला काय त्याचं !

नको नको म्हणतां जोशी घरीं निघाला. त्याच्या हातांत कंथा होता. एवढा थोरला माणूस, पण वाऱ्याच्या झपाट्यानं हिकडेतिकडे भेलकांडत चालला. धुळीच्या झोतांत तोहि दिसेना झाला.

भावजींना म्हटलं,

“भावजी, तुम्ही तुमचीं हंतरूण आंत घ्या.”

“हितं ओटीवर असूं दे कीं !”

“नको. पाऊस आला, तर शिट ओटीवरसुद्धां येईल.”

हंतरूण आंत घेतलीं, नि ते दोघे पंचे पांघरून बसून राहिले. वाऱ्याचा आवाज

एवढा वाढला कीं, बोलायचीसुद्धां सोय नाही. कुणाचं कुणाला ऐकू येईना.

नि तेवढ्यांत जसा कडा कोसळावा तसा आवाज झाला. भावजी ओरडले,
“मोडलं झाड कुठं तरी!”

तेवढ्यानं भागलं नाही. एकामागें दुसरा, दुसऱ्यामागून तिसरा. आपलं मनांतल्या मनांत मोजीत असायचं. आमच्या घरासमोरचं कलम—तेंहि मोडेल कीं. हीं एवढीं मोडताहेत, त्यांत तेंहि.

मग काय होईल?

बरं होईल. पडघवलीच्या नाटकाचा शेवटला अंक तरी संपेल. देवा, कर एवढं! ऐक माझं!

पण देव बरा ऐकेल? त्याला कुठं ऐकायला येतंय? कानांत दडे घालून बसलाय तो.

कथेकरीबुवा चांगलेच हादरले. त्यांनीं केली स्तोत्रं म्हणायला सुरुवात. मोठमोठ्यानं म्हणायला लागले.

मागल्या दाराचा अडसर करकरत होता. भावजी उठले, नि त्या दारामागं उखळी, लांकडी पेटी, असं लावून पुनः येऊन हंटरुणावर बसले.

एक क्षणभर असं वाटे, कीं वाऱ्याचा जोर मंदावतो आहे. पण कसला कर्माचा मंदावतोय तो? दुप्पट जोरानं सगळ्या रानाचं घुसळण पुनः सुरू व्हायचं.

शेवटीं वाट पहात होत्ये तें झालं. पार कानांचे दडे फुटतील एवढा गडगडाट ऐकू आला, नि गारांचा सोसाटा कौलांवर वाजायला लागला! एक भूत पिसाळलं होतं, त्याच्या मदतीला हें दुसरं धांवून आलं. जसं कांहीं संगनमत झालंय दोघांचं.

आमच्या घरावर दुहेरी कौलं होती. तरी त्या कौलांतून शिट आंत यायला लागली. भरीला विजांचा कडकडाट! असं वाटायचं क्षणभर, कीं सगळ्या जगाला आग लागल्यै. दुसऱ्या क्षणाला पुनः अंधारायचं. आमच्या कंद्याचा उजेड, तोच तेवढा आसरा त्या अंधाराच्या नि कडकडाटाच्या खाईत. कथेकरी-बुवा उठले, नि त्यांनीं कंद्या आपल्या जवळ घेतलीं. तेवढाच बुडत्याला काडीचा आधार! नुसते थरथर कांपत होते. म्हजे ब्रह्मज्ञान तेवढं आम्हांला सांगण्या-पुरतंच तर!

बनूवन्संच्या आईचं बोलणं आठवलं. एकदां वाटलं, सांगावं भावजींना त्यांच्या-कडून जाऊन यायला. पण या कहाऱांत सांगायचं तरी कसं!

मग वाटलं, होऊं दे काय होतंय तें. देवाला बरं वाटतं तें करतो तो.

वारा नि पाऊस, दोन्हींचा आवाज सगळा एकंकार झाला. मधूनच एखादं झाड पडायचं, नाहीं तर गडगडायचं. घरांत गळायला लागलं. दोनचार ठिकाणीं तर धार धरल्यै जशी शिवलिंगावर. भांडीं ठेवायचीं तरी कुठं कुठं ? मी नी भावजी, दोघं रात्रभर सामान तिकडचं हिकडं नि हिकडचं तिकडं करतांय.

पहाट झाली खरी, पण नुसती नांवाला. थेंबभर पाऊस कांहीं कमी नाहीं. उलटा जास्तीच. पुढलं दार उघडून पाहिलं, त अंगणांतून गंगामाई वाहत्ये जशी कांहीं. चहूं बाजूनीं वरवड्यांवरून धो धो पाणी वाहून अंगणांत कोसळतंय. घराच्या पलिकडे वागेकडे उतार होता. तिथं तर पन्हाचाच झालाय. पन्हा तरी कसला / महापन्हाच.

भावजींनीं डोसक्याला घोंगडी गुंडाळली, नि त्यावर इरलं घेतलं. मीं विचारलं,
“निघालांत कुठं ?”

“आवशांत. दोरांचं बघून येतां.”

“नि हें बघा, शेजारीं जाऊन याल का ?”

“यादोनानाकडे ? कशाला ?”

“संध्याकाळीं वासरी आपल्या आवश्यांत बांधायची म्हणून सांगायला आल्या.”

“बारं बारं.”

गेले खरे भावजी, पण दहा पावलं कुठं जातात न जातात, तों अशी कांहीं वीज कडाडली, कीं दे माय धरणी टाय ! मी किंचाळल्यें,

“भावजी, अहो भावजी—”

पत्ता नाहीं ! जीव अगदीं जायला आला. वीज का यांच्यावर कोसळली ! अगदीं गदगदून आलं. असं वाटलं, कीं खूप मोठ्यानं रडावं.

शाहामत भावजींची. थोड्या वेळानं परतले. म्हणाले,

“काय पाणी ! वाटलं का काय वाहून जातांय !”

“गळतोय का आवसा ?”

“तर काय ! पारडी तर पार गारटली होती. म्हैस एवढी पाण्याची हौशी, पण अगदीं कांकडून गेली !”

“मग पारडीचं काय केलंत ?”

“दिली सोडून. पिऊं दे म्हटलं, तेवढ्यानं तरी थोडा उबारा येईल.”

“बरं केलंत. नि शेजारीं जाऊन आलांत ?”

“दार ठोठावलं पुढलं बराच वेळ. पण कांहीं साद नाही.”

“पावसांत नि वाऱ्यांत ऐकू का जातंयु?”

घरांत कोरडीं लांकडे होतीं, तीं पेटवलीं. कशीबशी अंग धुतल्यें, नि भात चढवला चुलीवर. मला भूक नव्हती. पण हे दोवे जेवायचे होते ना!

हरदासबुवांची झोळती अगदीं बंद झाली. सगळा वेळ हंतरून धरून राह्यले. कसेबसे चार भाताचे घास गिळले, नि पुनः आपलं हंतरून!

दिवसभर वारा नि पाऊस—अगदीं रात्रींसारखाच धिंगाणा. दिवसां थोडे अंधुक अंधुक दिसत तरी होतं. रात्र तर निभतां निभेना झाली.

बुवा रात्रीं एकदम उठले, नि भेदरलेल्या स्वरांत म्हणाले,

“गणूभाऊ!”

“काय हो?”

“प्रळय म्हणतात तो ओढवला वाटतं! आतां माझं कसं होईल हो?”

“आमचं होईल तसं तुमचं.”

“त्रायकोमुलं तिकडं घाटावर—मी हितं—असाच वहात जाणार! शिव हरे! शिव हरे!” थोडा वेळ थांबले, नि पुनः म्हणाले, “दामोळला चिंतुभाऊ गोगट्यांकडे मीं आरतीचे पैसे नि बिदागी ठेवली होती दामोळच्या राम-मंदिरांतली—”

गणूभावजी हांसत म्हणाले,

“बुवा, जर आपण वहात गेलों ना, तर दामोळ कांहीं वांचत नाही. पैसे ठेवले असतील, तर ते मिळतील.”

“कसे? कुठं?”

“परलोकांत. तिथं खर्चायला होतील!”

पहाटे पहाटे पुनः वाऱ्याचा जोर वाढला, नि मग ब्रह्मांड कडकडलं! अगदीं आम्हांलामुद्गां हादरा बसला. गणूभावजी ताड्दिशीं उठून म्हणाले.

“कलम कोसळलं!”

मी पटकन् उठल्यें, नि त्यांचा हात धरून त्यांना माग्यावर बसवलं. म्हणाल्यें,

“कोसळूं द्या.”

“पण वहिनी—”

“पणबीण कांहीं नाही भावजी.”

“ तो आंबा आजोबांनीं लविला होता — ”

“ काय राह्यलंय् जुनं त आंब्यासाठीं रडायचं ? सगळंच जातंय्. जाऊं दे. आपण नको म्हटल्यानं का तें थांबायचंय् ? ”

पहाट झाली नि दोन्ही महाभुतं विसावलीं. अगदीं स्वच्छ उजाडलं. जसं कांहीं काल आकाशांत कांहींसुद्धां नव्हतं.

पहल्यें तों हरि दारांत उभा ! गणूभावजींनीं विचारलीं,

“ कां रे हरि ? ”

“ चल बाबा ! ”

“ क्शाला ? ”

“ रांडेच्ची आमच्या दारांत मरायची होती ! ”

“ कोण ? ”

“ यादोकाकी ! ”

मला वाटलं, कीं आतां धरित्री फाटल्येय्. पण फाटली नाही हो ! हरि पुढं चोलत होता. शब्द नुसते कानांत शिरत होते. खांबाला धरलं होतं, म्हणून बरं झालं. नाहीं तर खालींच कोसळायची.

“ झालं काय ? ” गणूभावजींनीं विचारलीं.

“ व्हायचंय् काय ? परवां रात्रीं ही पिशाच्चलीला सुरू झाली. आम्ही सगळीं जणं कोठीच्या खोलींत बसलों. म्हटलं, काय होतंय् तें होऊं दे. त मध्यरात्रीशीं बाहेर येऊन आरडायला लागली ! ”

“ काय ? ”

“ म्हणे कीं गणूच्या आवश्याच्या वाटेंत पाणलोट वहातोय्. तुझ्या मागं पडवींत वांसरी बाधल्यें ! तिच्या आवश्यापासून माझं घर जवळ, म्हणून मला ही शिक्षा ! ”

“ मग ? ”

“ कोकलत होती तासभर ! ”

“ तू उठला नाहीस दार उघडायला ? ”

“ अरे, आकाश फुटून वहातंय् ! कसा उठूं मी ? भिजलों नसतां ? खोकला कोण झालाय् मला ! ”

“ ती बाहेर भिजतच होती ना ? ”

“ कोण जाणे काय होत होतं तें ! तासाभरानं आवाज बंद झाला. आमच्या

समोर मुचकुंदाचं झाड होतं—”

“हो—”

“तें मोडलं रात्रीं.”

“नि मग?”

“त्याच्याखालीं सांपडून मेली झालं! आज आत्तां दिसली.”

उठल्यें, नि धांवत सुटल्यें. पाहिलं त झाड छातीवर पडलं होतं. उताण्या पडल्या होत्या. एक दिवस पुरता होऊन गेला होता. हातांत दोरी तशीच होती. वासरी शेजारीं मरून पडली होती—बहुधा गारडून!

प्रेतावर पालथी पडल्यें, नि रडायला लागल्यें. शब्द कांहीं तोंडावाटे पुटेना.

गेल्या ना! जल्मभर कष्ट केले. अगदीं लावणीयागिनीमुद्दं. नि मरतांनाहि वासरीसाठीं मेल्या. आमच्या घरीं कां हो आलां नाहीत? अगदीं देवघरांतसुद्धां बांधली असती तुमची वासरी!

अन् या चांडाळानं—

त्यानं खोकला वाढेल म्हणून दार कांहीं उघडलं नाही! तुम्ही बाहेर पावसांत—मुसळधारेंत भिजत होत्यांत तासभर—नि हा बायकोच्या उबेंत कोठींत बसला होता—राक्षस!

नको नको हें गांव! मुसुनमानांतहि असं करीत नाहीत कुणी!

जात्यें मी—

कुठें? कुठंहि. काशी, गया, प्रयाग, पंढरपुर—कुठंहि. आवाकडे जात्यें मुंबईला! पण या राक्षसांच्या गांवांत नको! नको!

भावजी त्यांचं सगळं उरकून आले. मी ओटीवर बसल्यें होत्यों. माझ्याकडे पाहून चमकून भावजींनीं हांकारलीं,

“वहिनी!”

मी त्यांच्याकडे नुसतं पाहिलं.

“अगो, झालं आहे काय तुला?”

मी कांहीं बोलल्यें नाही. एकदम भावजी माझ्याजवळ आले, नि माझ्याजवळ बसून भरल्या गळ्यानं ते म्हणाले,

“वहिनी!”

त्यांच्या खांद्यावर डोकं ठेवलं, नि मी रडायला लागल्यें. असलं कसलं रडणं तें? तोंडावाटे शब्द नाही! भावजीहि रडायला लागले.

थोड्या वेळानं मी एकदम म्हणाल्यें,

“भावजी, मी जात्यों !”

“कुठें ?”

“कुठें तरी ! मुंबईला जात्यों आत्राकडे—तिथून काशीला.”

डोळे पुशीत भावजी म्हणाले,

“जा वहिनी ! चार दिवस बाहेर जाऊन आलीस कीं वरं वाटेल तुला. चल, मी तुला पोंचवून येतो.”

चार दिवस ? नव्वे भावजी. आतां परत येणं नाही.

मी जायची हें कळलं, तशीं सगळा कुळवाडवाडा धांवला. त्यांतल्या कुणाचीं बाळंतपणं केलीं होतीं, कुणाला औषध दिलं होतं, कुणाची अडचण निभावली होती, कुणाचं कांहीं त कुणाचं कांहीं.

सगुणी म्हणाली,

“व्हयनीबाय, तूं जातीस खरी, मलाही नव्हे वरवर ! हंयसर करमायचा न्हाय. बामनवाड्यांत येऊन टथेकायचा खंयसर ?”

काल्याची बायको बोलली,

“सासूबाय, तुमी गेल्यावर आमचा वो कोन करील ?”

नाना परींनीं बायका बोलत होत्या. पण मी जशी वेड्यासारखीच झाल्यें. बोलणं नाहीं नि चालणं नाहीं. एक गोष्ट. जायचं. हितं रहायचं नाहीं.

मी मुंबईला येणार, हें कळतांच कथेकरीबुवा हरिखले. ते म्हणाले,

“हितं कांहीं कथा झाली नाहीं. पण मुंबईला ठाकुरद्वारच्या रामांत ऐकवतो तुम्हांला ! ऐका तर खरी ! असं ब्रह्मनिरूपण तुम्हीं आजवेरीं कुठं ऐकलं नसेल. गुरुजींनीं कीर्तनभूषण पदवी दिल्यै मला !”

गणूभावजी म्हणाले,

“ब्रह्मनिरूपण सायकास ऐकवा वहिनीला. पण जातांना दाभोळला गोगट्यां-कडून पैसे घेणं तेवढं विसरूं नका म्हंजे झालं !”

कर्माचं ब्रह्मनिरूपण !

दुसऱ्या दिवशीं पौर्णिमा. भावजींनीं बोटीचा पत्ता काढला, नि बांधाबांध केरायला सुरुवात केली. नाना परी बांधत होते ते. पोद्यांचे पापड, आमसुलं,

कडवे, वाल, दगड नि धोंडे. ते नि गडी, दोघे वाचकीं बांधीत होते. येताजाता मदत करीत होता.

माझं कशांतच लक्ष नव्हतं. मोडलेल्या कलमाच्या फांद्या पार दारांत पोचल्या होत्या. त्यांच्याकडे पाहून असं वाटे, मोडली पडघवली ! गेली !

जोशी, टोसर, केरू, सगळे येऊन गेले. सगळे पडझडीचं रामायण सांगत होते. मारुतीच्या देवळावर गेंगाण्याच्या आंब्याची फांदी कोसळली म्हणे कोसळू दे. पार सगळं मोडू दे. करायचं काय राहून ?

मध्याकाळ झाली. बोट रात्री चारा वाजतां सुटायची. हितून नऊला होंडीत वसायला हवं. भावर्जांनीं भात टाकला, नि आचहानं इवला दही-भात जेऊं घातला.

हात धुवायला परसांत गेल्यें. लग्नच चांदणं पडलं होतं. पावसानं धुवून गेल्यानं पोफळींचं शेडे चक्राकत होतं. त्यांतच पडलेलीं झाडं दिसत होतीं.

ती तुळस, तें माभर्जांनीं लावलेलं मोगरीचं रोप, तो चिकू, तो पपनस नाहीं—नाहीं—जायचं ! जायचं ! जायचं !

ही काठी, तो घरटा, त्या कणग्या, ही लांकडी पेटी—
ऊंहू ! जायचं !

हात धुतले, नि एकदम अंगणांत येऊन डोळे मिटून बसल्यें. त्या घरा पाहणं नको !

साडेआठ झाले. आमचे गडी नि त्यांच्या वायका—कुळं, त्यांच्या म्हाताऱ्या, उरल्या सुरल्या—सगळ्या गोळा झाल्येत.

म्हणताहेत,

“व्हयनीवायू, लई दी नका न्हाऊं बरां काय ! लवकर या !”

बायांनो, हें शेवटलं जाणं. आतां यायचं नाहीं.

साडेआठान्चा सुमार होऊन गेला. हितून खाडी म्हंजे नाहीं म्हटलं तरा अर्ध्या तासाची वाट. भावर्जा म्हणाले,

“चलायचं बहिनी.”

कळसूत्री भावलीसारखी उठल्यें. अगदीं घराकडे पाहिलंसुद्धां नां यादोनानांचं घर, शारदेचं, एकेक भागं पडतंय.

लहानपणीं याच वाटेनं एकदां सतीवर दिवा लावायला गेल्लों आम्ही ति चौघी. त्यांच्यापुढं ही सावट.

माणसं बरोबर येताहेत पोचवायला. वाटेत झाडं पडलीं आहेत. संभाळू

चलायला सांगताहेत. कराकरा वहाणा वाजताहेत. फटाफटा काठ्यांचे आवाज होताहेत.

अगबाई! उसासे कोण टाकतंय! अगदीं जवळ—कोणी तर नाहीं !

“चल वहिनी, पाय उचलायला हवेत. बोट मिळाली पाहिजे.”

पडघवली मागं पडत्येय्. पायांत गोळे येताहेत. तरी यंत्रानं लोटल्यासारखी चालल्यें आहे.

कोळीवाडा दिसायला लागला. तिथं होडी तयार आहे. तीत बसलं कीं दमोळ. दमोळला बोट उभी आहे. विजेचे दिवे हितून दिसताहेत. बोटींत बसलं कीं मुंबई—

माझी बाई ती! पुनः उसासे! अगदीं कानांशीं!

पाहिलं त कोणी नाहीं!

अंगाला घाम सुटला. तरी तशीच चालल्यें. मला पडघवलींतून बाहेर पडायचं आहे!

हा कातळ—त्या करवंदी—तें खिरणीचं झाड—ती केकताडी—
नाहीं. मी जाणारें.

अंधार आलं. आणखी काहीं माणसं जायच्येंत. भावजी म्हणताहेत,

“काळू, नाळेवर वहिनीसाठीं जागा ठेव. अगोदर हे बोजे घ्या. बाकी माणसं बसू देत. चला, आवरा लवकर.”

नाव भरायला लागल्यें. आतां मी जाईन—कुठं? मुंबईला!

मुंबईला? मीहि मुंबईलाच? पडघवली सोडून?

कंढम मागं पाहिलं. जसं काहीं कुणीतरी मला वळवलं धरून.

अग बाई! मला भ्रम होतोय कीं काय? मग हें दिसतंय काय मला?

गिरोबा?

हो! तोच! पिकलेला म्हातारा—डोईवर पागोटं—बाराबंदी—

मला बोटानं दाखवतोय—

झामंजी? आतेसासूबाई? हे? नि त्यांच्या मागं पडघवली? साक्षात्

पडघवली? वाडवडिलांनीं वसवलेली? माडापोफळींनीं झांकलेली?

त्यांना सोडून मी चालल्यें? आपला जीव घेऊन चालल्यें? पळून? सगळीं गेलीं, म्हणून मीहि चालल्यें?

नाहीं! मी जाणार नाहीं! मी जाणार नाहीं! मी जाणार नाहीं!

कसेबसे माझ्या तोंडून शब्द निघाले,
 “भावजी !”
 “काय वहिनी ?”
 “मला जायचं नाही. ”
 भावजी पटकन् माझ्याजवळ आले, नि म्हणाले,
 “नाहीं जायचं ?”
 “नाहीं ! पडघवली सोडून नाही जायचं.”
 क्षणभरच भावजी उभे राहिले. माझ्याकडे निरखून पाहिलं नि प्रग हात
 उभावून आरडले,
 “काल्या, बोजे काढ खाली. ”
 “कां वो खोत ?”
 गणूभावजी आनंदानं गर्हिवरून म्हणाले,
 “विचारताएस काय बावळ्या ? वहिनी पडघवली सोडून जायचं नाही
 म्हणत्ये !”

